

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

**Jongeren
Vrijheid**

Organisatie
en Democratie

Colofon

Intro

Redactie-adres

Wilhelminapark 53
3581 NM Utrecht
Telefoon (030) 517537

Abonnementen-adres

Nieuwezijds Voorburgwal 288
1012 RT Amsterdam
Telefoon (020) 242000

Redactieteam

Ada den Ottelander
Wilhelminapark 53
3581 NM Utrecht

Julius Remarque

Hans Veltkamp

Lay-out

Omslag: Tanja van Rees
Binnenwerk: Ada den Ottelander

Kwartaalblad

Derde jaargang
Nummer 9
April 1985

L E F

"Liberte, Egalite et Fraternite" is een uitgave van de JOVD (Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie) te Amsterdam. Niets uit deze uitgave mag op welke wijze dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande toestemming van de auteurs-rechthebbenden.

De abonnementsprijs bedraagt f 15,- per jaar.

Mevrouw Wessel-Tuinstra zet uiteen waarom euthanasie een politiek probleem is. Via enige parlementaire geschiedenis en ontwikkelingen binnen D'66 komt zij toe aan de uitgangspunten van haar wetsontwerp, waarbij zij het oog gericht houdt op maatschappelijke ontwikkelingen. De heer Houben plaatst kritische kanttekeningen bij de medische ontwikkelingen die het zelfbeschikingsrecht van mensen hebben aangetast. Mensen hebben recht op voldoende en eerlijke informatie over hun situatie zodat ze zelf onder andere kunnen kiezen voor euthanasie of niet. Om tot juridische aanvaarding te komen verdient voor hem ontwikkeling van de jurisprudentie de voorkeur boven wetswijziging. Roel van Goudoever geeft aan de hand van een aantal voorbeelden aan in welke situaties euthanasie en hulp bij zelfdoding volgens hem straffeloos toegestaan kunnen worden. De heer Blaauw geeft een schets van Amerika als "The city on the hill". Een hieruit groeiende politiek van ongebondenheid werd door Eerste en Tweede Wereldoorlog drastisch veranderd in actieve deelname aan de wereldpolitiek. De rol van Europa in het Atlantisch Bondgenootschap neemt hij kritisch onder de loep. Voor het realiseren van meer samenwerking in Europa ziet hij de WEU als een goed instrument. Wilfried Derksen gaat nader in op de discussie over de verzorgingsstaat. Hij pleit voor een actieve deelname van liberalen aan het aanpassen van de verzorgingsstaat. Hierbij maakt hij gebruik van politieke filosofen als Nozick, Rawls en Ackermann en last but not least de duitse journalist-politicus Flach.

Inhoud

5

Initiatiefwetsontwerp Euthanasie nader toegelicht

door Mr. E.K. Wessel-Tuinstra

10

Het voordeel van jurisprudentie

door Dr. G.M.M. Houben

16

Het recht om zelf te beslissen over leven en dood

door R. van Goudoever

20

De West-Westrelatie

door J.D. Blaauw

25

Liberalen komen op voor de verzorgingsstaat

door W.P.C.G. Derksen

30

De rol van de staat

door M.P. Swart

Personalia

Mr. E.K. Wessel-Tuinstra

is lid van de Tweede Kamer voor D'66. Verder is zij lid van de raad Overheid en Samenleving van de synode der Nederlands Hervormde Kerk.

Dr. G.M.M. Houben

is bestuurslid van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie. Het artikel dat hij geschreven heeft bevat zijn persoonlijke mening.

R. van Goudoever

is secretaris Welzijn in het hoofdbestuur van de JOVD. Hij studeert aan de HEAO.

J.D. Blaauw

is lid van de Tweede Kamer voor de VVD. Hij is verder vice-president van de Assemblee West-Europese Unie en voorzitter van de liberale fractie daarin.

W.P.C.G. Derksen

is hoofdredacteur van het JOVD-blad Driemaster en studeert rechten te Nijmegen.

M.P. Swart

is voor de VVD lid van de gemeenteraad in Enschede. Daarvoor is hij vice-voorzitter politiek in het hoofdbestuur van de JOVD geweest. Sinds 1984 is hij landelijk lid van verdienste.

Initiatiefwetsontwerp

Mr. E.K. Wessel-Tuinstra

Waarom een politiek probleem.

De vraag wordt wel gesteld waarom politici zich met euthanasie bezig houden. Betreft het zoeken naar een milde dood niet een hoogst persoonlijke aangelegenheid waarbij ten hoogste de behandelend arts en de naaste familie te pas komt? Wat hebben politici daarmee te maken? De vraag is legitiem en vraagt om heldere beantwoording.

In de eerste plaats is ook het persoonlijke politiek, wij zijn niet alleen op de wereld en ieder besluit dat wij nemen heeft consequenties voor anderen. Daarbij komt dat de milde dood niet vanzelf komt, dat is juist het probleem. Doorgaans moeten wij anderen te hulp roepen: de dokter, de apotheker, de verpleegkundige enz. en dat brengt ons op het tweede punt.

In onze samenleving bestaat een stelsel van normen en waarden doorgaans neergelegd in wetgeving. In Nederland verbiedt deze wetgeving om iemand te doden die daar nadrukkelijk om vraagt. De particuliere vraag om hulp in de privesfeer raakt dus direct het publieke recht.

In de derde plaats blijkt dat verbod niet langer te werken. Uit onderzoek blijkt dat er duizenden gevallen per jaar zijn waarin het sterven doelbewust wordt bekort. De wet werkt dus niet meer, wat een belangrijk politiek probleem is. Uitgangspunt in een democratie dient immers te zijn dat wetten worden nageleefd. Alleen dan kunnen we zindelijk met elkaar omgaan: niet het recht van de sterkste heerst, maar het recht dat zwakken beschermd en sterken en zwakken ruimte biedt

voor individuele ontplooiing en verantwoordelijkheid voor elkaar. Het is dus een ongewenste situatie wanneer maatschappelijke praktijk en wetgeving uit elkaar zijn gegroeid.

Tenslotte raakt het probleem van de vraag om een milde dood de politiek in het hart, omdat toch een van de doelstellingen van de politiek humanisering van de samenleving is. Onze westerse samenleving heeft immers een onpersoonlijk technologisch karakter gekregen. De mens wordt vermalen tussen de instituties. Een van die terreinen waar de individualisering van de mens beknelde raakte is de gezondheidszorg.

De sterke gerichtheid op ziekten in plaats van op zieke mensen, de voortschrijdende technologie, die velen van de dood heeft gered doch ook de dood heeft tegengehouden bij hen die na lang lijden intens naar de dood verlangen. Humanisering van de samenleving als politieke doelstelling omvat ook humanisering in het sterven. Om al deze redenen is euthanasie een politiek probleem.

Parlement.

Geen wonder dan ook dat euthanasie herhaaldelijk in het parlement ter sprake kwam. Toen in 1973 bij de rechtbank Leeuwarden een gevangenisstraf van een week voorwaardelijk werd opgelegd aan de arts Postma, die op haar zwaar lijdende moeder euthanasie pleegde, raakte de discussie in een stroomversnelling. Geen politieke partij kon het zich meer permitteren geen standpuntbepaling, hoe voorzichtig ook, in haar programma te hebben opgenomen.

In 1978 werd in de Tweede Kamer de motie Dees (VVD) aangenomen, mede ondertekend door leden van het CDA, PvdA, D'66 en PPR, waarin om een Staatscommissie euthanasie werd gevraagd. Het enthousiasme om deze Kameruitspraak uit te voeren was klein.

De ministers De Ruiter en Gardiniers-Berendsen waren reeds demissionair toen zij vier jaar na het aannemen van de genoemde motie in 1982 de Staatscommissie installeerden. Zij diende op basis van reeds aanwezige studies met voorstellen te komen die uitzicht boden voor de euthanasieproblematiek. Helaas werd geen termijn genoemd en nog erger was dat de samenstelling terstond tot ernstige kritiek aanleiding gaf. Met een enkele goede uitzondering werden de leden van de commissie niet gehinderd door enige kennis van het euthanasievraagstuk. Noch in woord noch in geschrift hadden zij blijk gegeven van interesse of affiniteit met dit vraagstuk.

De Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie werd totaal genegeerd, waardoor ook alle know-how van die Vereniging voor de commissie verloren ging. Vanuit de Eerste Kamerfractie van D'66 werden tevergeefs vragen over de eenzijdige (CDA) samenstelling van de commissie gesteld.

De gevolgen zijn niet uitgebleven. De datum van het rapport werd verschoven en verschoven. Momenteel ziet het er naar uit dat zelfs de zomer van 1985 niet gehaald wordt. Dat betekent, de minister van Justitie heeft dit reeds in de Tweede Kamer meege-deeld, dat deze kabinetsperiode niets meer op dit gebied van wetgeving geschiedt. En dat terwijl bijkans iedere week probleemgevallen op het gebied van euthanasie op de voorpagina's van de kranten staan.

Publieke opinie.

In de publieke opinie kan de laatste jaren langzamerhand van een sociale aanvaarding gesproken worden van vrijwillige euthanasie. Achttē in 1976 32% van de bevolking krachtens een NIPO-enquete euthanasie voor zichzelf een reele keuze, in 1980 was dit reeds 56% volgens een onderzoek van bureau-Legendijk. Daarbij bleek dat de overgrote meerderheid van de bevolking -namelijk 87%- tolerant staat ten aanzien van euthanasie.

Denken binnen D'66.

D'66 is altijd bij uitstek de partij geweest bij wie de mondigheid van de burger centraal stond. De democratiseringsgedachten van de zestiger jaren vertaalden zich in de gezondheidszorg door de nadruk op patiëntenrechten, op de eigen beslissingsbevoegdheid van de patient, op de controleerbaarheid en kwaliteitsbewaking van het medisch handelen.

Als eerste van de politieke partijen nam zij in haar partijprogramma op dat zij euthanasie niet strafbaar achtte mits deze op nadrukkelijk verzoek van de patient plaatsvond, die zich in de stervensfase bevond en mits de uitvoering door een arts plaats vond.

Binnen de D'66 werkgroep 'Geloof en Politiek Handelen' vormde zich een studiegroep die een rapport over euthanasie uitbracht en dat aan de Adviesraad van D'66 aanbod. De discussie op deze Adviesraad resulteerde in het verzoek aan de Tweede Kamerfractie om een initiatiefwetsontwerp over euthanasie uit te brengen. De Tweede Kamerfractie en speciaal ondergetekende had zich bij de begrotingsbehandelingen Justitie en Volksgezondheid meermalen voor een regeling terzake uitgesproken

en stond dus positief ten opzichte van de opdracht.

Op 12 april 1984 werd het wetsontwerp op een persconferentie gepresenteerd en aan de Kamer voorzitter aangeboden. Deze snelheid van handelen werd bereikt doordat de initiatiefneemster in haar werk door enkele deskundigen op het terrein van de euthanasie werd bijgestaan, namelijk een arts, een officier van Justitie en een ethicus.

Uitgangspunten.

Het voorstel is gebaseerd op vijf uitgangspunten:

1. De beschermwaardigheid van het leven.

Dit in onze cultuur algemeen aanvaardde beginsel brengt met zich mee dat aanslagen op dat leven strafbaar zijn. In het voorstel blijft het doden van iemand op zijn uitdrukkelijk en ernstig verlangen evenals het iemand behulpzaam zijn bij zelfdoding strafbaar in de artikelen 293 en 294 Wetboek van Strafrecht. Onder omstandigheden kan dit echter toch toelaatbaar zijn, vandaar dat een rechtvaardigingsgrond is voorgesteld.

2. Humanisering van het sterven is het tweede uitgangspunt.

Deze humanisering is noodzakelijk geworden nu door het voortschrijden van de medische wetenschap het meer dan voorheen mogelijk is dat het levenseinde, zonder hoop op beterschap, zeer langdurig wordt uitgesteld en het lijden verlengt. Hulpverlening om dit lijden te bekorten draagt bij tot menswaardig sterven. Hulp weigeren kan inhumain zijn. Daarom dient de verantwoorde hulpverlener niet te worden gestraft.

3. Het zelfbeschikkingsrecht.

Het recht van de mens op erkenning en eerbiediging van eigen lichamelijke en geestelijke integriteit, is een derde uitgangspunt. Vandaar de grote nadruk in

het voorstel op het eigen verzoek en de eigen verantwoordelijkheid van betrokkenen. Dit zelfbeschikkingsrecht is in het voorstel niet onbeperkt. Wanneer men de hulp van derden nodig heeft om zijn leven te beëindigen mag deze derde alleen op het verzoek van betrokkene ingaan wanneer deze in de stervensfase verkeert of ondraaglijk lijdt (artikel 293 lid 2).

4. Zorgvuldige hulpverlening.

Dit uitgangspunt geeft het kader van de rechtvaardigingsgrond aan. De hulpverlener is niet strafbaar als hij handelt in het kader van zorgvuldige hulpverlening. Aan deze zorgvuldige hulpverlening (een begrip reeds bekend in het strafrecht bij weggelopen minderjarigen, 280 Wetboek van Strafrecht) worden een aantal eisen gesteld die nadrukkelijk in de wet zijn opgenomen (euthanasie te verrichten door arts, verplichte consultatie van een deskundige, het bijhouden van een journaal). De wettelijke regeling bevordert hiermee tevens de kwaliteit van de hulpverlening. Overigens is niemand verplicht tegen zijn geweten aan euthanasie mee te werken.

5. Controleerbaarheid van het levensbeëindigend handelen.

Juist vanwege de beschermwaardigheid dient het levensbeëindigend handelen controleerbaar te zijn. Vandaar de eis van het naar waarheid invullen van de verklaring van overlijden en het ter inzage moeten geven van het bij te houden journaal aan het Openbaar Ministerie.

Doel en reikwijdte van het wetsontwerp.

Het wetsontwerp beoogt in een situatie van grote rechtsonzekerheid waarborgen te scheppen voor een verantwoorde hulpverlening aan hen die om euthanasie verzoeken. Onder euthanasie wordt in

het wetsontwerp verstaan het ver-
richten van handelingen welke
ertoe leiden dat iemands leven
wordt bekort op uitdrukkelijk
verzoek van de betrokkene.

Uit deze definitie blijkt dat het
wetsontwerp een beperkte reik-
wijdte heeft. Het omvat niet het
gehele terrein van de euthanasie
maar beperkt zich tot die catego-
rie hulpvragers die hun wil ken-
baar kunnen maken. Deze beperking
ligt voor de hand: over de eutha-
nasie op verzoek bestaat immers
vrijwel communis opinio, terwijl
over het levensbekortend handelen
bij andere groeperingen de me-
ningsvorming nog volop in ontwik-
keling is. Te denken valt aan
patienten die langdurig in coma
verkeren, zwaar defect pasgebore-
nen, psychiatrische patienten met
zich herhalende suicidale nei-
gingen. Om voor deze categorieën
een regeling op te stellen is
zeer moeilijk en gecompliceerd en
leent zich zeker niet voor een
initiatiefwetsontwerp.

Overigens overtreffen zij die hun
wil wel kenbaar kunnen maken
getalsmatig verre alle andere
groeperingen. Op deze wijze zal
de voorgestelde regeling toch
voor velen uitkomst kunnen breng-
en. Deze uitkomst betreft niet
alleen hulpvragenden, maar ook
hulpverleners als artsen en ver-
pleegkundigen, welke thans immers
strafbaar zijn wanneer zij op
dringende verzoeken om hulp in-
gaan. Daarnaast voelen Openbaar
Ministerie en rechters zich mo-
menteel opgezaald met verant-
woordelijkheden die bij de wetge-
ver thuishoren.

Het systeem van het wetsontwerp.

In het wetsontwerp is het systeem
gehanteerd van de rechtvaardig-
gingsgrond. Dat wil zeggen dat
doden op verzoek strafbaar
blijft, tenzij dit geschiedt in

het kader van zorgvuldige hulp-
verlening aan iemand die zich in
de stervensfase bevindt of wel
ondraaglijk lichamelijk of gees-
telijk lijdt. Aan de artikelen
293 en 294 zijn hiertoe enkele
leden toegevoegd, waarin genoemde
rechtvaardigingsgrond nader is
omschreven. Zo wordt ook het
begrip zorgvuldige hulpverlening
nader ingevuld, bijvoorbeeld door
te eisen dat deze hulpverlening
geschiedt door een arts na raad-
pleging van een van hem onafhan-
kelijke deskundige.

Tevens wordt van de arts verwacht
dat hij een zogenaamd journaal
bijhoudt, waarin hij de omstan-
digheden nader omschrijft. De
officier van Justitie mag dit
journaal desgewenst inzien. Dit
alles om de controleerbaarheid
van de toepassing van euthanasie
te verbeteren.

Niet vergeten mag immers worden
dat grotere rechtszekerheid op
dit terrein ook bescherming biedt
aan hen die persee geen euthana-
sie wensen. In de huidige sche-
mertoestand tussen wet en werke-
lijkheid krijgen goed -of kwaad-
willenden niet-deskundigen te
veel gelegenheid tot ingrepen
waarvan niet zeker is of deze met
instemming van betrokkene plaats-
vinden. De verplichting tot het
bijhouden van een journaal even-
als de eis dat de hulpverlener
arts is en de verplichte consul-
tatie werken preventief ten aan-
zien van dergelijke praktijken.
Overigens is niemand verplicht
tegen zijn overtuiging aan eutha-
nasie mee te werken.

Euthanasie en hulp bij zelfdoding

De Nederlandse strafwetgever
heeft van oudsher belangrijk on-
derscheid gemaakt tussen doden op
verzoek en hulp bij zelfdoding,
zoals tot uiting kwam in de
strafmaat van twaalf jaar gevang-
enisstraf voor het eerste en drie
jaar voor het laatste. Thans acht

men dit onderscheid echter achterhaald. De gezondheidsraad heeft hierover in haar rapport Euthanasie van 1982 een heldere uiteenzetting gegeven.

In het wetsontwerp zijn doden op verzoek en hulp bij zelfdoding onder hetzelfde strafrechterlijke regiem gebracht met een maximum van vier jaar.

Maatschappelijke ontwikkeling.

Sinds het indienen van het wetsontwerp is de ontwikkeling in het denken voor euthanasie voortgeschreden. Zo publiceerde de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Geneeskunst haar nieuwe standpunt terzake dat in grote lijnen met het wetsontwerp overeenkomt. Ook zij adviseert eerst met regelgeving te komen voor het goed af te bakenen terrein van de euthanasie op verzoek van de betrokkene zelf.

Tevens was baanbrekend het arrest van de Hoge Raad van 27 november 1984 waarin het begrip noodtoestand werd geïntroduceerd: een toestand waarin een hulpverlenende arts kan komen te verkeren als de betrokken patient lijdt onder een steeds verdergaande ontluistering van de persoon waarbij valt te voorzien dat deze 'weltra niet meer in staat zou zijn op een waardige wijze te sterven'. Tenslotte is vermeldenswaard dat de Synode der gereformeerde kerk in november 1984 een rapport aannam, waarin wordt gezegd dat vanuit het standpunt van het christelijk geloof een beslissing om het eigen leven te (laten) beëindigen verantwoord kan zijn.

Politieke reacties.

In februari 1985 hebben de diverse fracties in de Tweede Kamer hun voorlopig verslag ingediend op het wetsontwerp. Klein links was zeer positief en klein rechts

zeer negatief.

Van de grote partijen was de reactie van de PvdA qua toonzetting enigszins onderkoeld, hetgeen verbazingwekkend is gezien het feit dat nog maar enkele jaren geleden een PvdA-commissie, waarin het huidige Tweede Kamerlid David van Ooyen, zich zeer positief opstelde ten aanzien van een wettelijke regeling. Het valt te verwachten dat de PvdA, die overigens met de hoofdlijnen van het wetsontwerp instemde, haar koele houding zal laten varen als zij het gedegen en zeker niet negatieve voorlopige verslag van de VVD leest.

Deze partij, die eerder de uitstekende brochure 'Euthanasie' het licht deed zien, stelt dat een eventuele wettelijke regeling van het euthanasievraagstuk allereerst dient uit te gaan van het zelfbeschikkingsrecht van het individu. Ook onderschreven zij dat euthanasie en hulp bij zelfdoding slechts toelaatbaar kunnen zijn in het kader van zorgvuldige hulpverlening. Bovendien betreurden zij het -met de indienster- dat de Staatscommissie zo lang op zich laat wachten.

Gelukkig nam de VVD-fractie niet het standpunt van de CDA-fractie over die het wetsontwerp niet verder wil behandelen alvorens de Staatscommissie advies heeft uitgebracht. Deze houding kan als anti-parlementair worden betiteld. In haar voorlopig verslag is een principieel betoog over euthanasie neergelegd, doch wordt op de juridische merites van het ontwerp niet ingegaan.

Uit reacties is al met al duidelijk dat een eventuele parlementaire meerderheid er zeker inziet. En terecht. De politiek moet haar doelstelling van humanisering van de samenleving waarmaken. Met respect voor ieders eigen levensovertuiging dient zij ruimte te bieden voor menswaardig sterven voor allen die daar op gerechtvaardigde gronden naar verlangen.

Voordeel van jurisprudentie

Dr. G.M.M. Houben

Medische macht.

De medische wetenschap heeft zich tot taak gesteld om ziekten en de dood te bestrijden en om pijn te verlichten. Door een grote toewijding en dankzij veler medewerking is men er in geslaagd om de meeste vroeger dodelijke ziekten en infecties te genezen of zelfs te voorkomen. Ook de pijnbestrijding is veel doelmatiger geworden. De 'grote angst' is verdwenen en het welzijn van de mens is er bepaald sterk door toegenomen.

In de laatste honderd jaar is de gemiddelde leeftijd van zowat vijfendertig jaar meer dan verdubbeld. Het blijkt echter mogelijk om de dood nog intensiever en effectiever te bestrijden. Of het nu aftakelende ouden van dagen, comapatenten, zwaar defect pasgeborenen of ongeneeslijk zieken betreft, hun leven kan steeds meer worden gerekt door de inzet van een groot arsenaal aan medische technieken. Het tijdstip van sterven kan daardoor als maar verder worden verschoven.

De dood lijkt een aartsvijand, die tot het uiterste moet worden bestreden. Grenzen en criteria heeft men zich daarbij nog nauwelijks gesteld. De toepassing van de medische wetenschappen maakt het ons steeds moeilijker om te sterven.

De enorme vooruitgang van medische technieken en de hooggekwalificeerde specialisaties hebben een autoritaire, alles beter wetende, paternalistische houding in de hand gewerkt, waarin elke leek een onbegrensd vertrouwen dient te stellen. De specialist leert

tijdens zijn opleiding te weinig hoe belangrijk voor zijn patient de kwaliteit van diens leven is, noch hoe hij een sociaal contact moet opbouwen (1).

Het unieke van de mens is, dat hij bestaat uit lichaam en geest. De zin van het leven wordt door de individuele geest bepaald. De medische opleiding heeft haar aandacht te eenzijdig -soms bijna veterinair- gericht op lichamelijke gebreken, die genezen moeten worden. Maar dat is veel te beperkt voor ons welzijn.

Het automatisme en de massaliteit van de geldverslindende ziekenhuisindustrie heeft de situatie voor de patient er niet beter op gemaakt, integendeel. Menig patient moet zich nu gaan verdedigen tegen een gezondheidszorg, die juist in zijn belang en op zijn kosten werd opgebouwd. Het zijn veelal tegenstanders van euthanasie, die met een zogenaamde 'eed van Hippocrates' komen aandragen. Deze zou een arts verbieden om zijn medewerking te verlenen aan euthanasie. Inderdaad wordt dit bij het ontvangen van hun bul aan vele jonge artsen verkeerd gesuggereerd (2), want zij leggen een 'artseneed' af, die heel anders luidt. Het vaak gehoorde beroep op gewetensnood is dan ook een drogrede.

Het zelfbeschikkingsrecht.

Met de toename van het levenspeil en de verbetering van het ontwikkelingsniveau van de mens zijn ook zijn zelfbewustzijn en mondigheid toegenomen. De vrije wil is een van de grondslagen waarop de mensenrechten berusten. Het

zelfbeschikkingsrecht gaat uit van de autonome persoonlijkheid en de eigen verantwoordelijkheid van elke mens. Het omvat niet alleen het recht om -binnen de door de wet gestelde grenzen- zijn leven in te richten zoals hij dat wil, maar ook het sterven mag onder bepaalde voorwaarden in zijn wilsbesluit betrokken worden. De kwaliteit van het leven blijkt daarbij een factor van toenemende betekenis te zijn.

De dood behoort bij het leven op deze aarde. Waarom zou iemand die er aan toe is, niet dood mogen gaan? Het sfeervolle sterven in familiekring is bijna uit ons cultuurpatroon verdwenen. Het kille zakelijke ziekenhuis heeft de dood in een taboesfeer gebracht. In een ziekenhuis is de dood de erfvijand, die zo intensief mogelijk bestreden moet worden. De mening van de patient is daarbij nauwelijks van belang. Daardoor betekent de dood te vaak het einde na te veel en zinloos lijden en na een te langgerekt sterven. Daarom voelen vooral ouderen zich angstig, onzeker en ongerust, wanneer zij denken aan hun laatste levensfase.

Voor velen die ongeneeslijk ziek zijn of ernstig lichamelijk en/of geestelijk beginnen af te takelen, is een snelle zachte dood echter geen vijand, maar een welkome barmhartige vriend.

De mens heeft ethisch het recht om de waarde en de zin van zijn verder leven af te wegen tegen de nadelen van ziekte, pijn, eenzaamheid en andere ellende. Toch zijn er steeds specialisten, die een weigering om verder medisch behandeld te worden, of een verzoek om een spoedige zachte dood, als onzinnig ter zijde leggen, of 'intuïtief' weten dat de patient iets anders bedoelt, of stellen dat hij te veel last heeft van een depressie. Zij zijn het die ons leven kunstmatig willen ver-

lengen, die te weinig begrip hebben van wat medische ethiek werkelijk is en die ons vaak ten onrechte verhinderen om te sterven.

Wie bepaalt wanneer ik dood ga?

Wij hebben reeds betoogd, dat een patient onder bepaalde voorwaarden recht heeft om te beslissen wanneer hij niet meer verder wil leven en niet de dokter. Vanzelfsprekend dienen derden, om welke reden dan ook, hier geen zeggenschap te krijgen.

Ook de ethiek, die onder meer normen en waarden met elkaar vergelijkt en motiveert, strekking en gevolgen van handelingen analyseert, maakt duidelijk dat het zelfbeschikkingsrecht moet prevaleren boven de wensen van derden en de visie van een dokter.

Er zijn mensen die beweren dat het leven een geschenk is van God. Maar ten eerste kan men een geschenk weigeren; dat is het dus zeker niet. Ten tweede zijn er nogal wat mensen die niet in een God geloven of er een andere interpretatie aan geven dan vroeger gebruikelijk. Ook zijn er principiële tegenstanders van vrijwillige euthanasie, die beweren dat het leven direct in de hand van God is. De zin van het leven zou dan het feit zijn dat het leven bestaat, alleen kan bestaan door de wil van God. Natuurlijk zal alles wat een almachtige God zou willen in elk geval gebeuren; dat is logisch. Maar wie weet er zo goed wat God met mij voorheeft? Heb ik niet een eigen vrije wil en verantwoordelijkheid? Wie wil mij verbieden te mogen kiezen tussen twee voor mij kwade zaken: ellendig verder te moeten 'leven' of een spoedige dood, die toch onherroepelijk gaat komen?

De gereformeerde hoogleraar Kuiter heeft deze problematiek

voortreffelijk beschreven (3). Het is niet God die bepaalt wanneer het onze tijd is, maar de dokter die een mens vaak verhindert om te sterven wanneer hij er aan toe is.

Wat zijn de rechten van een patient?

Van bijzonder belang is het recht op voldoende en duidelijke informatie. Dit moet betrekking hebben op de aard en de ernst van zijn ziekte, maar ook op het doel, de aard, de duur en de kosten van een behandeling, met negatieve zowel als positieve gevolgen, mogelijke neveneffecten en risico's en eventuele alternatieve mogelijkheden. Van de medicus mag in principe verwacht worden dat hij de waarheid spreekt en zijn patient duidelijk maakt hoe diens toestand is. De leugentjes om bestwil zijn een overblijfsel van een ouderwets paternalisme. Ook heeft de patient het recht op een redelijke medische behandeling, verzorging en begeleiding. De patient zoekt uiteraard contact met een dokter om van zijn ziekte of pijn genezen te worden. Wanneer de voorgestelde behandeling, de risico's, en dergelijke de patient niet aanstaan, dan heeft hij ook het recht om te weigeren en de overeenkomst met zijn dokter desnoods te beëindigen. Een weigering is ook rechtsgeldig wanneer de dood het directe en spoedige gevolg daarvan zou zijn. De arts is juridisch verplicht om er mee op te houden (4). De verpleging en verzorging dienen uiteraard normaal voortgang te vinden, al is er dan een gerede kans dat een ziekenhuisbed op korte termijn zal moeten worden vrijgemaakt. Geweigerd mogen bijvoorbeeld worden: voedsel en drank, kunstmatige voeding, elke medische behandeling zoals een operatie, bloedtransfusie, infuus, bestraling, beademing, the-

rapeutische medicijnen en dergelijke, evenals een verder medisch onderzoek.

Een recht op euthanasie of op hulp bij zelfdoding bestaat nog niet. Wel mag men zijn behandelende arts om hulp verzoeken. De medicus die de deskundige hulp in de toekomst gaat geven, zal vermoedelijk niet meer strafbaar zijn, indien aan voorwaarden van zorgvuldigheid -welke thans voorzichtig in de jurisprudentie geformuleerd worden- voldaan wordt.

Wat is euthanasie?

Vele zaken worden ten onrechte met de benaming euthanasie aangeduid:

- wanneer een neveneffect van een noodzakelijk geachte medische behandeling is dat de patient aan de indirecte gevolgen daarvan overlijdt, dan wordt dat wel als indirecte euthanasie aangeduid, maar in feite is het normaal medisch handelen,
- wanneer een medische behandeling niet langer medisch zinvol geacht wordt, zal ze door de behandelende arts beëindigd worden: tenminste dat mag men hopen. Wanneer de patient dientengevolge sterft, wordt dat wel als passieve euthanasie aangeduid, maar in feite behoort dit ook tot normaal medisch handelen,
- wanneer een patient een verdere medische behandeling weigert en dientengevolge spoedig sterft, is dat evenmin euthanasie.

Het woord euthanasie is afgeleid van twee Griekse woorden die letterlijk 'een goede dood' betekenen, maar dat wij meestal omschrijven als een 'snelle zachte dood' of als een 'milde dood'. Juridisch geformuleerd is euthanasie 'het opzettelijk levensverkortend handelen door een ander dan de betrokkene, op diens verzoek' (5).

Wanneer men zelf de handeling uitvoert, heet het suicide, zelfdoding of zelfmoord. Wanneer het levensverkortend handelen niet op het verzoek van de betrokkene gebeurt, dan zou er sprake kunnen zijn van moord. Berucht is de moord op vele zwakzinnigen, op Hitler's bevel, die zeer ten onrechte eufemistisch als euthanasie werd aangeduid. Het verzoek van de patient of tenminste diens duidelijke intentie, is de belangrijkste vereiste die noodzakelijk is om een dergelijk monstrem te voorkomen. Maar eigenlijk zou de toevoeging 'vrijwillig' of 'gevraagd' weggelaten kunnen worden, omdat anders over moord of doodslag gesproken kan worden. Een verzoek van familieleden is onaanvaardbaar, omdat zij mogelijk een persoonlijk belang kunnen hebben bij het spoedige overlijden van de betrokkene.

Juridische aanvaarding.

Artikel 293 van het Wetboek van Strafrecht verbiedt het doden van een ander op diens verzoek en artikel 294 verbiedt het geven van hulp bij zelfdoding. Beide wetten zijn bijna honderd jaar oud. Men heeft vroeger niet alle aspecten die hieronder gerangschikt kunnen worden voorzien. Dientengevolge is er nu een pijnlijke onzekerheid, niet alleen bij ernstig zieken en ouden van dagen, die zich een spoedige zachte dood wensen, maar ook in de medische wereld en bij de rechterlijke macht. Er zijn vele gevallen van euthanasie en hulp bij zelfdoding bekend -soms afschuwwekkende- waarbij uitsluitend barmhartige, onbaatzuchtige humane stervenshulp werd verleend aan iemand die er wanhopig om smeekte (6). Daarom dient er nu iets te gebeuren. Twee mogelijkheden lijken hiervoor aanwezig: wetswijziging en jurisprudentie.

Wetswijziging heeft enkele nadelen. De wet is thans duidelijk, zodat elk misbruik kan worden tegengegaan; daarom is het beter er niet aan te gaan wijzigen. Ook zal een wetswijziging in ons huidige parlementaire stelsel de speelbal worden van een politiek touwtrekken, dat wel oneerbiedig als koehandel wordt aangeduid. Verder kost het vele jaren aan tijd.

Het voordeel van jurisprudentie is, dat een duidelijke wet niet veranderd hoeft te worden, maar dat uitzonderingssituaties en/of voorwaarden daarvoor kunnen worden omschreven; dat de problematiek nu vooral door ter zake deskundigen kan worden bestudeerd zonder politiek gedoe en dat afwijkende standpunten daarbij in een rustige overlegsfeer besproken kunnen worden; dat men zich niet ineens aan een definitieve en volledige formulering behoeft vast te leggen en dat het beduidend sneller tot resultaat leidt. Typerend is bijvoorbeeld de situatie met betrekking tot artikel 300 Wetboek van Strafrecht dat toebrengen van lichamelijk letsel strafbaar stelt. Maar toch mag een medicus iemand opereren of amputeren, zelfs zonder schriftelijke opdracht of melding aan Justitie. Voor dit 'zorgvuldig medisch handelen' is vastgesteld dat het niet onder de strafwet valt.

Wanneer de rechterlijke macht tijdens de behandeling van processen over euthanasie of hulp bij zelfdoding in staat blijkt om de voorwaarden nauwkeurig te formuleren, waaronder zij als 'zorgvuldig medisch handelen' kunnen worden aangemerkt, dan zijn wij uit de problematiek en is er achteraf geen wetswijziging nodig.

De overlijdensacte blijkt thans nog onoverkomelijke bezwaren op te leveren. Er kan echter worden

afgesproken dat zorgvuldig verleende stervenshulp zonder verder juridisch ingrijpen kan blijven, mits er overleg is geweest tussen de behandelende arts en de gemeentelijke lijkschouwer, eventueel onder supervisie van de inspectie voor volksgezondheid.

Tijdens verschillende processen welke sedert 1972 in ons land over euthanasie en hulp bij zelfdoding werden gevoerd, heeft zich reeds een duidelijke jurisprudentie ontwikkeld. Bovendien heeft het hoofdbestuur van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunst (7) eind 1984 geformuleerd onder welke voorwaarden zij toepassing van euthanasie als 'zorgvuldig medisch handelen' beschouwt.

Er is nu een redelijke kans dat actieve euthanasie als 'zorgvuldig medisch handelen' zal worden gezien en derhalve buiten de strafwet blijft, wanneer:

- vaststaat dat de patient zijn verzoek weloverwogen, duurzaam en vrijwillig heeft genomen en
- de behandelende arts euthanasie slechts toepast:
- nadat hij collegiaal overleg heeft gepleegd en
- hij er van overtuigd is dat het om een ernstige, medisch gezien uitzichtloze ziekte gaat.

De voorwaarde 'stervensfase' is niet opgenomen, omdat dit soms moeilijk vast te stellen is, maar ook omdat de patient wellicht al te lang en te veel heeft moeten lijden. Evenmin is de voorwaarde 'voor de patient ondraaglijk lijden' hier opgenomen, omdat dit subjectief is en beoordeling ervan door een derde aan het recht van de patient tekort doet. Omdat het formuleren van de voorwaarden voor het verlenen van deskundige hulp bij zelfdoding nog moeilijker is, zullen wij daar langer op moeten wachten.

De Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie.

In 1971 deed zich een geval van euthanasie voor dat in 1973 via de rechtbank te Leeuwarden de wereldpers haalde. Reeds enkele weken voordat een voorwaardelijke veroordeling werd uitgesproken, was uit een actiecomitee een werkgroep ontstaan, die later Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie (NVVE) genoemd werd.

Ongeveer tegelijkertijd werd in Den Haag de Stichting voor Vrijwillige Euthanasie opgericht, dankzij een legaat, dat een grondige studie van stervenshulp tot doel had.

Enkele jaren later trad de eerste initiatiefneemster van de werkgroep uit de NVVE, voornamelijk omdat zij onvrede had met haars inziens te trage en te weinig activiteiten. Zij richtte toen het Informatiecentrum voor Vrijwillige Euthanasie op.

De Vereniging en de Stichting werken thans nauw samen. Het doel van alle drie organisaties is om vrijwillige euthanasie in ons land juridisch en maatschappelijk aanvaard te krijgen.

De NVVE heeft te Amsterdam een bureau waar de vele vragen die dagelijks telefonisch en schriftelijk binnen komen worden opgevangen. Er is een nauwe samenwerking met een Ledenhulpdienst van een veertigtal vrijwilligers, waaronder enkele artsen, die onder professionele leiding de urgentste gevallen waarin mogelijk hulp geboden kan worden behandelt. Een Sprekerskader van een vijftwintigtal vrijwilligers houdt in den lande voordrachten, wanneer daarom verzocht wordt. Verder zijn er verscheidene werkgroepen, die deelproblemen trachten uit te werken. Dankzij de contributie van vierentwintig duizend leden is de NVVE in staat om financiële steun te verlenen bij gerechtelijke euthanasieprocessen. Op deze wijze hoopt de NVVE een belangrijke bijdrage te leveren tot de mogelijkheid om

via jurisprudentie, maar ook publicitair een aanvaardbaarheid van vrijwillige euthanasie -en wellicht later ook van hulp bij zelfdoding- te verkrijgen onder zorgvuldig omschreven voorwaarden.

Tijdens het wereldcongres dat onlangs te Nice werd gehouden bleek dat ons land op het gebied van euthanasie een voortrekkersfunctie vervult. Vrij snel na haar ontstaan heeft de NVVE een zogenaamde Euthanasieverklaring/-Levenstestament uitgegeven. Het is een schriftelijke wilsverklaring welke stelt dat zij:

- na een grondige overweging en uit vrije wil is opgesteld en
- slechts gebruikt dient te worden in plaats van een mondeling verzoek, wanneer dat om welke reden dan ook niet of nauwelijks meer mogelijk is.

Zij houdt

- enerzijds een verzoek in om een snelle zachte dood en
- anderzijds een weigering om allerlei levensverlengende medische behandelingen te ondergaan.

Na ruim tien jaar lijkt deze wilsverklaring op enkele detailpunten nog wat verbeterd te kunnen worden en dat is nu in studie.

Noten:

(1): over de patient en de dokter zal in het vervolg als 'hij' geschreven worden; vanzelfsprekend is dat 'hij' steeds door 'zij' vervangen kan worden.

(2): zie Medisch Contact, 1984, nummer 30 pagina's 942/3 onder 'artseneed'.

(3): Kuitert H.M., 'Een gewenste dood', Baarn, 1981 en 'Suicide, wat is er tegen?', Baarn, 1983.

(4): zie Dekkers F., 'Patientenrecht- en patientenbeleid', Deventer/Zwolle, 1981 pagina 74.

(5): Leenen H.J.J., 'Euthanasie', Redactie Muntendam P., Leiden, 1977 pagina 80.

(6): Herbergs B., 'Laat me sterven voor ik wakker word', Amsterdam, 1984 en 'Indewey Gerlings-Huurman Th., 'De milde dood', Amsterdam, 1983.

(7): Medisch Contact, 1984, nummer 31 pagina's 990-1002.

Recht om zelf te beslissen

R. van Goudoever

De JOVD zal op haar congres in Eindhoven op 22 en 23 juni aanstaande een discussie houden over euthanasie. Ik geloof dat en euthanasie zich prima leent voor een discussie en dat het noodzakelijk is dat de JOVD zich hierover uitspreekt. De artikelen 293 en 294 van het Wetboek van Strafrecht, die als zwaarden van Damocles boven goedwillende hulpverleners hangen, zijn mijns inziens niet meer voldoende ondersteund door de heersende maatschappelijke moraal. Laat ik proberen hieronder duidelijk te maken hoe ik tegen de problematiek aankijk.

Begripsomschrijvingen.

Een verhandeling over euthanasie behoort te beginnen met een begripsomschrijving. In de loop der jaren zijn een groot aantal definities in omloop gekomen, waardoor een zekere spraakverwarring is ontstaan. De Gezondheidsraad heeft een begripsomschrijving van euthanasie gegeven in haar advies aan de regering (1), die mijns inziens duidelijk en beknopt is, waardoor ik hem hier met graagte overneem.

Euthanasie is het opzettelijk beeindigen of verkorten van het leven op verzoek en/of in het belang van de betrokkene.

Voor alle duidelijkheid is het goed allereerst verschillende nuances die in het spraakgebruik aan het begrip euthanasie zijn toegevoegd door te lopen.

Het belangrijkste onderscheid dat gemaakt wordt is dat tussen actieve en passieve euthanasie.

Onder de actieve vorm wordt verstaan 'het opzettelijk levensbe-

eindigend of levensverkortend handelen' en onder de passieve vorm wordt ondergebracht 'een opzettelijk nalaten van levensverlengend handelen'. Behalve het verschil tussen iets doen en iets nalaten te doen, is ook een praktisch verschil aanwezig wat ligt in het tempo waarin en het tijdstip waarop de dood intreedt. Tevens is er verschil in de zekerheid van het gevolg van het handelen.

Een tweede onderscheid dat vaak gemaakt wordt betreft de vrijwillige en onvrijwillige euthanasie. Eigenlijk is de terminologie erg slecht gekozen. Onvrijwillig is taalkundig hetzelfde als niet-vrijwillig of gedwongen en dus is, zuiver taalkundig beschouwd, onvrijwillige euthanasie domweg moord. Bedoeld wordt dan ook het onderscheid tussen de kenbaar gemaakte en de niet kenbaar gemaakte wens te sterven.

De laatste nuance die de revue moet passeren is de toevoeging indirect. Onder indirecte euthanasie wordt verstaan het verstrekken van pijnstillende middelen, in de meeste gevallen morfine, die het neveneffect hebben dat zij het leven van de patient verkorten. Ook deze benaming is minder correct. Beoogd wordt met het toedienen van pijnstillende middelen directe pijnbestrijding en niet een levensbeeindigend casu quo verkortend handelen. Dientengevolge is er geen sprake van euthanasie in de zin zoals in de eerder gegeven definitie is omschreven.

Hulp bij zelfdoding.

Een probleem dat nauw samenhangt met het vraagstuk van euthanasie

is de hulp bij zelfdoding. Ethisch gesproken maakt het voor mij weinig verschil of een hulpverlener te doen heeft met iemand die zijn wens tot sterven niet zelf ten uitvoer kan brengen en daarom een dodelijk middel aan de patient toedient en aan de andere kant de hulpverlener die iemand een dodelijk middel ter hand stelt, waarna de patient zijn wens tot sterven kan uitvoeren. In het Wetboek van Strafrecht wordt dat onderscheid wel heel nadrukkelijk gemaakt. De hulpverlener in het eerste geval (waarin sprake is van euthanasie) wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste twaalf jaar (artikel 293), terwijl de hulpverlener in het tweede geval maximaal drie jaar krijgt (artikel 294).

Liberaal uitgangspunt.

Een liberaal beleid met betrekking tot euthanasie en hulp bij zelfdoding moet mijns inziens als uitgangspunt hebben het recht voor ieder individu om te beslissen over zijn leven en dood. Mensen moeten kunnen kiezen en de overheid heeft in deze geen taak om tussen het individu en zijn of haar keuze te staan. Immers, aan welke hogere wijsheid zou een overheid het recht kunnen ontleenen beschermd op te treden ten aanzien van een leven dat door de bezitter daarvan niet meer wordt gewenst? Voor zo'n hogere wijsheid is, althans in mijn ogen, in het liberalisme geen plaats ingeruimd. Juist in voor een individu zulke fundamentele zaken als zijn leven en zijn dood, dient zijn stem doorslaggevend te zijn. Daarbij komt nog dat, ook al zou je als overheid ten alle tijde levensbeschermend willen optreden, dan nog kun je individuen niet weerhouden afstand van hun (niet gewenste) leven te doen. Dus, zowel op morele als op praktische gronden ben ik van mening

dat er geen rol voor de overheid is weggelegd om altijd als hoedster van het leven op te treden. Bijgevolg moeten de artikelen 293 en 294 in het Wetboek van Strafrecht zodanig worden veranderd dat het zelfbeschikkingsrecht van de mens meer gestalte krijgt.

Als je het individu als uitgangspunt neemt en zijn beslissing als doorslaggevend kwalificeert, is de manier waarop euthanasie wordt gepleegd van veel minder gewicht. Daarom maak ik geen onderscheid tussen actieve en passieve euthanasie. Het verschil tussen onvrijwillige en vrijwillige euthanasie wordt daarentegen wel erg belangrijk.

Weinigen in de JOVD zullen het beslissingsrecht van het individu betwisten. De discussie vindt over het algemeen plaats op een ander, minder abstract niveau. Is een beslissing genomen in een depressieve toestand voldoende aanleiding om tot euthanasie over te gaan ofwel moet je als hulpverlener in zo'n geval gevolg geven aan de wens van de betrokkene? De vraag is dus hoe we als overheid procedures kunnen ontwerpen die en geen afbreuk doen aan de rechten van het individu en een zekere bescherming van het leven garanderen.

Algemene criteria.

Laat ik aan de hand van een aantal situatieschetsen proberen algemene criteria naar voren te halen, waaronder volgens mij euthanasie toegestaan moet worden. Voorbeeld 1.

De 'ideaal-type' situatie. Een patient die in het volle bezit van zijn verstandelijke vermogens, goed geïnformeerd over zijn situatie, zijn lijden (psychisch en/of lichamelijk) als ondraaglijk ervaart en daarom een verzoek tot euthanasie tot een hulpverlener richt.

In zo'n geval zal een hulpverlener (dat hoeft niet perse een arts te zijn) zich ervan vergewissen of de verzoeker inderdaad in het volle bezit van zijn verstandelijke vermogens is en het verzoek niet onder sociale dwang tot stand gekomen is en/of de verzoeker inderdaad een goed inzicht in zijn vooruitzichten heeft. Mocht dat zo zijn, dan zie ik geen reden waarom de hulpverlener zo'n verzoek zou weigeren, noch voor een vervolging van de hulpverlener. De zorgvuldigheid kan vergroot worden door als voorwaarde te stellen dat het verzoek meerdere malen gedaan moet worden. Zodoende kan beter worden getoetst of sprake is van een duurzaam verlangen naar de dood. Ik vind het onbelangrijk of het verzoek al dan niet in de stervensfase is gedaan. Het ondraaglijk lijden en dus een duurzaam verlangen naar de dood is in deze situaties het belangrijkste criterium.

Voorbeeld 2.

Een patient in een comateuze situatie met weinig of geen vooruitzichten op herstel, die in een eerder stadium heeft vastgelegd dat hij in zo'n situatie niet verder levensverlengend behandeld wenst te worden, maar daarentegen een levensbeeindigende behandeling wenst.

Deze situatie is in zoverre afwijkend van de vorige situatie dat: a) de patient niet is geïnformeerd over zijn situatie en b) er geen toetsingsgrond is voor de arts of de patient zijn lijden als ondraaglijk ervaart of zou ervaren als hij bij kennis zou zijn geweest. Een 'verklaring over het levenseinde' van de patient geeft de arts echter wel de zekerheid dat de patient euthanasie ten principale niet afwijst. Als de arts ook in zijn diagnose tot de conclusie komt dat de kans op herstel minimaal is, dan moet mijns inziens gevolg

worden gegeven aan de wens van de patient. Uiteindelijk beslist dus ook hier de patient, zij het dat de arts gehouden is een zorgvuldiger afweging te maken dan in voorbeeld 1.

Voorbeeld 3.

Dezelfde comateuze patient, maar dan zonder de in een eerder stadium vastgelegde wilsverklaring. In zo'n situatie is de verantwoordelijkheid van de arts veel groter. Het is een grensgeval, immers hij weet niet of de patient een levensbeeindigende behandeling op prijs zou stellen. Om zijn beslissing dan af te laten hangen van de mening van de directe omgeving van de patient is een gevaarlijke weg. Opvattingen als 'oma zou dit nooit gewild hebben, laat oma nu maar snel aan haar einde komen', zullen in een aantal gevallen inderdaad ingegeven worden door achterliggende gedachten als: 'goh, dit kan zo nog weken duren en ik heb geen zin om alsmaar hierheen te komen of, erger nog, binnenkort wil ik een nieuwe auto en betrokkenen mag dus geen maatstaf zijn.

Toch wordt in veel van dergelijke gevallen euthanasie toegepast. Over het algemeen is dan sprake van zinloos medisch handelen, wat impliceert dat een levensverlengende behandeling wel mogelijk is, maar dat de kans op herstel uitgesloten is. In die gevallen lijkt het mij aanvaardbaar dat euthanasie wel strafbaar blijft, maar dat vervolging slechts in die gevallen plaatsvindt waarin sprake is geweest van onzorgvuldig handelen van de arts. Dit is trouwens de huidige gang van zaken.

Wel zou ik er voor pleiten dat een arts op de overlijdensacte gewag maakt van het feit dat hij euthanasie heeft toegepast. Niet alleen omdat dat zuiverder is, ook omdat dat een 'eye-opener' voor velen zou zijn die ontkennen

dat euthanasie eigenlijk al heel gebruikelijk is geworden.

Voorbeeld 4.

Een verzoek tot euthanasie van een zwakzinnige of demente, die aan een ondraaglijk en niet op te heffen lijden blootstaat. Het lijden kan zowel lichamelijk als psychisch zijn.

Deze patienten kunnen hun wil wel kenbaar maken, maar er ontbreekt een element in hun wilsvorming: zij zijn niet in het volle bezit van hun verstandelijke vermogens. Ook hier is sprake van een grensgeval en dus is de verantwoordelijkheid van de arts, zo mogelijk een team van artsen, groot.

Wil mijns inziens euthanasie toelaatbaar zijn, dan mag het lijden nooit het gevolg zijn van de zwakzinnigheid zelve. Zou je dat wel toelaten, dan zou je daarmee een rechtsgrond creëren om zwakzinnigen te vermoorden vanwege hun zwakzinnigheid en dat kan en mag nooit de bedoeling zijn van een wetgeving op het gebied van euthanasie en hulp bij zelfdoding. Ook in dit geval zou ik pleiten voor een handhaving van de strafbaarheid van euthanasie, echter met hetzelfde restrictieve vervolgingsbeleid van het Openbaar Ministerie.

Conclusies.

In mijn ogen mag euthanasie of hulp bij zelfdoding staffeloos worden toegepast als: de betrokkene duurzaam lichamelijk en/of psychisch lijdend, weloverwogen en goed geïnformeerd aangaande zijn situatie, zijn verzoek tot een hulpverlener richt.

Euthanasie mag, zonder een strafvervolging van de arts als: de patient in een waarschijnlijk irreversibele comateuze toestand verkeert en eerder heeft verklaard dan niet meer verder behandeld wenst te worden.

In beide gevallen is sprake van

'vrijwillige euthanasie'. In grensgevallen waarin euthanasie overwogen kan worden, maar waarin de grootst mogelijke zorgvuldigheid van de arts moet worden verlangd, is sprake van 'onvrijwillige euthanasie'. Het Openbaar Ministerie moet toetsen of de arts voldoende zorgvuldig heeft gehandeld.

Als sprake is van 'zinloos medisch handelen' is voor mij euthanasie ethisch aanvaardbaar en heeft de arts voldoende zorgvuldig gehandeld. Hetzelfde geldt voor een meerdere malen geuit verzoek van een zwakzinnige of demente, waarbij hij of zij zijn lijden als ondraaglijk ervaart, mits het lijden niet voortkomt uit zijn of haar zwakzinnigheid.

Te verwachten mag worden dat de discussies over euthanasie ons nog vele jaren zullen achtervolgen. Het enige waarop je in de tussentijd kunt hopen is, dat door jurisprudentie de onzekerheid van de hulpverlener verkleind kan worden, want dat euthanasie stilzwijgend reeds veel wordt toegepast staat buiten kijf.

(1): Advies inzake euthanasie, 25 maart 1982.

West-Westrelatie

J.D. Blaauw

Wanneer wij spreken over de West-Westrelatie gaat het over het algemeen over de relatie tussen West-Europa en de Verenigde Staten. Een toch niet onbelangrijk land als Canada wordt doorgaans buiten beschouwing gelaten. In dit artikel wil ook ik mij beperken tot de genoemde relatie tussen West-Europa en de Verenigde Staten.

Echter ook deze beperking op zich is niet voldoende wil men het onderwerp bespreekbaar krijgen. De West-Westrelatie is namelijk veel uitgebreider en gecompliceerder dan men in het gewone dagelijkse gebruik wil laten lijken. Enerzijds zijn West-Europa en de Verenigde Staten op zoveel gebieden sterk gelijkend op elkaar, maar anderzijds zijn er ook ver uit elkaar lopende ontwikkelingen: een twee duizend jaar oude Europa en een twee honderd jaar jonge Verenigde Staten.

Een diepgaande en alle terreinen bestrijkende beschouwing over de West-Westrelatie zou zo niet een hele bibliotheek, dan toch in ieder geval meer dan een aantal pagina's beslaan. Vandaar dat ik mij zal moeten beperken tot de buitenlands-politieke en veiligheidsrelatie, met hier en daar een noodzakelijke verbinding naar economische verhoudingen, terwijl ik voorbij moet gaan aan culturele, maatschappelijke en financiële zaken, om er maar enkele zeer algemene te noemen.

The City on the Hill.

Het is vaak zo dat kinderen uit een huisgezin onderling de meeste ruzies hebben. In zekere zin geldt dit soms ook voor de West-

Westrelatie. De huidige bevolking van de Verenigde Staten is immers voor het overgrote deel afkomstig uit alle landen van Europa. De immigrant uit Europa zocht een uitweg, misschien moet je wel zeggen vluchtte, uit situaties van onderdrukking (in vaak absolutistische of feodale systemen) of uit situaties van uitzichtloze armoede of economische uitbuiting. Kortom weg uit een omgeving waar voor het individu onvoldoende ontplooiingskansen bestonden, weg uit een omgeving die geen uitzicht bood op een menswaardige toekomst voor eigen kinderen of voor leden van de eigen religieuze groepering.

In de Verenigde Staten uitte dit zich in een zeer idealistische mentaliteit, waarbij men zich met name distancieerde van het Europa met zijn politieke systemen, maar ook waarbij men zich terugtrok in eigen gesloten gemeenschappen. Men zag Amerika en ziet het in feite nog steeds als 'the City on the Hill', waar burgers gelijke rechten hebben, waar men zich tolerant opstelt tegenover bijvoorbeeld afwijkende religieuze opvattingen. Hierover kan men constateren dat er een grote overeenkomst was met het liberalisme zoals dat zich in het midden van de negentiende eeuw van zich ging doen spreken.

Naar mijn mening is de verwantschap tussen de Amerikaanse idealen en het gedachtengoed van de Europese idealen nog altijd zeer aanzienlijk. Die verwantschap heeft zich niet gemanifesteerd in een voor ons werkelijk identificeerbare politieke groepering. Gedeeltelijk is dat een gevolg van de eigen wijze waarop de politieke cultuur zich in de Verenigde Staten heeft ontwik-

keld. Toch dient onze gemeenschappelijkheid gekoesterd te worden, hoeveel kritiek wij soms ook op de Verenigde Staten hebben.

De buitenlandse politiek.

Uit de conceptie van Amerika als 'the City on the Hill' volgde logischerwijze een buitenlandse politiek van ongebondenheid, van neutralisme en in feite ook van isolationisme. Bij een waardeoordeel over deze opvattingen moet men echter wel mede in beschouwing nemen, dat de Verenigde Staten tot in deze eeuw zijn ontwikkeling heeft gehad tot een afronding van het grondgebied in Noord-Amerika. Waar de Oostkust al veel verder ontwikkeld was door een meer actievere deelname aan het wereldgebeuren, was de rest van de Federatie nog bezig met het vinden van een eigen identiteit. Bovendien was de rijkdom van het nieuwe land dusdanig groot, dat de enige afhankelijkheid die men van het buitenland had, was het verkrijgen van voldoende kapitaal om alles tot ontwikkeling en bloei te brengen. Ondanks de ontwikkeling van een zeemacht, ondanks het uitbreiden van de relaties met de rest van de wereld, maar gesteund door de autarkische potentie van Noord-Amerika vierde neutralisme hoogtij, de 'splendid isolation' werd tot doctrine verheven.

Van afzijdigheid naar betrokkenheid.

De Eerste Wereldoorlog schokte de mentaliteit van afzijdigheid, maar ondanks het streven naar meer betrokkenheid rechtstreeks bij de wereldpolitiek door de Amerikaanse president werd de Verenigde Staten toch geen lid van de Volkenbond.

De Tweede Wereldoorlog bracht in

feite de omslag. Wederom moest Amerika reddend optreden voor de vrijheid, de democratie in Europa. Met aan misleiding grenzende overredingskracht en uiteindelijk Pearl Harbour werd de Verenigde Staten betrokken bij de oorlog. Het einde van die oorlog bracht ook het besef van de noodzaak om direct op te treden om Europa er weer bovenop te brengen (in een andere vorm werd deze benadering ook toegepast op Japan) en niet de lijn van Versailles te volgen. Ook de activiteiten van de Sovjet-Unie dwongen tot een reactie. De traditie van neutralisme, van isolationisme werd omgezet in een politiek van actieve deelname. Enerzijds werd van de Europese staten geeist afstand te nemen van het koloniale verleden, een eis die gepaard ging met bijna onoirbare drukmiddelen, anderzijds wierp en werpt de Verenigde Staten zich op als verdediger van de democratische waarden van het vrije Westen, in ieder geval in die vorm waarvan de Verenigde Staten denkt dat het de juiste is. De werkelijke invulling van die democratie mag aan Europese zijde kritiek oproepen (denk aan het rassenprobleem, maar ook aan Vietnam), de Verenigde Staten van nu ziet zich geroepen om zeer actief in het krijt te treden tegen die politieke stelsels die men als geheel tegengesteld ziet aan het eigen systeem. Net zoals bij de traditie van het isolationisme is ook in de huidige positiekeuze sprake van een duidelijke mate van 'zendingsdrang'.

Amerika temperen.

Ondanks nog steeds aanwezige tegenstromingen hebben wij in Europa toch thans te maken met de politiek van zeer actieve deelname van de Verenigde Staten in de wereld, met alle nadelen die een zendingsdrang in zich bergt. Aan de huidige situatie zijn ontegen-

zeggenlijk een aantal belangrijke voordelen verbonden. De grootste daarvan is het aspect van 'betrouwbaarheid' in een bondgenootschap, juist voor de relatie in zo'n verbintenis van groot belang tussen enerzijds de grote partner en anderzijds naast de middelgrote de kleinere partners. Bij de mondiale rol waarvoor de Verenigde Staten duidelijk hebben gekozen zou het onverstandig zijn als wij zouden proberen dit land van zijn 'zendingsdrang' af te brengen. Ook al is het volledig terecht als je de kanttekening maakt dat de situatie thans anders is en de Verenigde Staten ook zeer veel pragmatisch en economisch eigenbelang heeft vermengt in haar zendingsdrang. Zeker een Nederlander moet dat niet vreemd voorkomen. Een terugkeer van de Verenigde Staten naar de vroegere neutraliteit, naar het ver doorgevoerde isolationisme, zou zeer ongewenst zijn voor de totale internationale constellatie. Het zou wel eens het einde kunnen zijn van de gemengde Europees-Amerikaanse cultuur (en dan ga ik voorbij aan het interne conflict tussen de Europese cultuur en de zich daaruit ontwikkelende Amerikaanse cultuur).

Niettemin is er zeker een rol voor Europa weggelegd om de Amerikanen op bepaalde punten te temperen in hun zendingsdrang. In de Amerikaanse houding ten opzichte van het communisme zullen we bij herhaling moeten proberen nuances naar voren te brengen en volstrekt zwart-witdenken tegen gaan. Verder zal er in de dialoog met de Verenigde Staten op moeten worden aangedrongen dat in de confrontatie met het communisme niet ook allerhande rechtse dictaturen zonder meer als volwaardige partners in de kruistocht worden geaccepteerd. (Enige afstand van Europa van linkse Derde Wereld dictaturen is ook gewenst.)

Het Atlantisch Bondgenootschap.

Wil men de mogelijkheid hebben om daadwerkelijk invloed uit te oefenen dan is het wel noodzakelijk dat de Westeuropese landen niet parasiteren op het grote Amerikaanse aandeel binnen het Westelijk Bondgenootschap. Zolang deze indruk bestaat aan de overzijde van de Atlantische Oceaan wekt Westeuropese kritiek namelijk slechts irritatie op en zal onbegrip ontmoeten. Acties in het Amerikaanse congres om het aantal Amerikaanse troepen in West-Europa te verminderen en verwijten dat de Amerikanen overal het vuile werk moeten opknappen moeten niet als niet ter zaken doende opzij geschoven worden, maar op hun waarde als signaal ingeschat worden. Om een werkelijke gesprekspartner te kunnen zijn zullen de Westeuropese landen zelf hun verantwoordelijkheden moeten kennen en erkennen en zeker ook ten aanzien van de militaire machtsverhoudingen hun bijdrage moeten leveren. Het is duidelijk -en de geschiedenis heeft dat ook bewezen- dat de Verenigde Staten meer rekening houdt met betekenisvolle gesprekspartners dan met partners die veel kritiek spuien en maar geen momentum ontwikkelen.

Economische macht.

Het is echter niet alleen de militaire deelname die de West-Westrelatie onder druk zet. Men kan namelijk niet voorbijgaan aan de werkelijkheid, die is dat de Europese Gemeenschap uitgegroeid is tot een economische macht van de eerste orde. Niet alleen dat die welvaart de Amerikanen aan het denken heeft gezet voor wat betreft de feitelijke materiele inbreng in het Bondgenootschap, deze economische macht is in zekere zin ook een zware concurrent voor de Verenigde Staten.

Ondanks alle mooie woorden die aan deze en gene zijde van de Atlantische Oceaan worden geuit over de noodzakelijkheid van vrijhandel en de verderfelijke van protectionisme hebben zowel de Verenigde Staten als West-Europa van de EEG (allen minus Ierland lid van de NAVO, al is Frankrijk het dan maar half) sterke protectionistische trekken en opereren beiden op de wereldmarkt op soms zeer agressieve wijze. Ook trachten beiden elkaars thuismarkt effectief te penetreren wat intern heftige reacties tot gevolg heeft en om meer beschermende maatregelen doet roepen. Voor liberalen feitelijk een onverteerbare zaak, alhoewel ook wij wat boter op het hoofd hebben, kijk alleen maar naar de ondersteuning van het landbouwbeleid. Tot op heden zijn de conflicten niet verder gekomen dan burenruzies, maar zeker op het gebied van de landbouw zullen er nog wel wat problemen tevoorschijn kunnen komen.

Een diepte-analyse van de financiële- en begrotingspolitiek van de Amerikaanse administratie gaat te ver. Het is echter ontegenzeggelijk waar, dat het beslag dat gelegd wordt op de internationale geldmarkt, met de hoge stand van de dollar en de gepaard gaande hoge rentestand door Europa met op zijn zachtst gezegd gemengde gevoelens wordt beoordeeld. Ook dit levert spanningen op tussen de partners in het Bondgenootschap.

West-Europa's eigen positie.

Om de rol van de Westeuropese landen te vergroten is meer samenwerking nodig tussen deze landen en zeker ook op het gebied van de veiligheidspolitik. Enerzijds kan dit de invloed van het Westeuropese denken verdiepen en meer gewicht geven, anderzijds moet natuurlijk wel gewaakt wor-

den voor het ontstaan van een Westeuropes 'blok' dat tegenover de Verenigde Staten komt te staan. Voor het realiseren van die grotere samenwerking zijn er natuurlijk een aantal mogelijkheden. Zowel in NAVO-verband (de Eurogroep) als via de Independent European Program Group (IEPG), maar ook enigszins in de Europese Gemeenschap is het mogelijk meer samenhang van de lidstaten te verkrijgen. Toch hebben allen bepaalde nadelen en geldt het een of het ander:

- de groep is te groot
- Frankrijk doet niet in allen mee
- eigenlijk heeft men geen bevoegdheden
- slechts een technisch ambtelijk niveau.

Het verkrijgen van meer samenwerking moet ook niet perse aan een lichaam worden toegewezen, maar niet voorbij moet worden gegaan aan het bestaan en het weer geïntaliseerd worden van de West-Europese Unie (WEU).

De WEU.

In de verklaring van Rome, oktober vorig jaar, is duidelijk de wil naar voren gekomen om de West-Europese Unie (WEU) als instrument te geruiken om de lidstaten van de WEU op defensie-terrein meer aaneen te smeden. Naar het mij voorkomt is de WEU ook voor een betere rol van West-Europa het meest geschikte instrument. Het is niet alleen maar een gouvernementele verzameling van zeven lidstaten, maar het beschikt ook over een eigen parlement dat samengesteld wordt uit de nationale parlementen. Alle politieke richtingen die West-Europa kent zijn vertegenwoordigd. Men hoort zowel de voor Amerika 'onvriendelijke' geluiden (sociaal-democratische partijen) als de zeer pro-Amerikaanse geluiden (Britse conservatieven),

met alees wat hier tussen zit.

De belangrijkste doelstellingen van de WEU zouden moeten zijn:

1. het bevorderen van de veiligheidspolitieke samenwerking tussen de leden van de WEU;
2. het vergroten van de politieke en met name veiligheidspolitieke invloed van West-Europa;
3. het bevorderen van de solidariteit tussen alle leden van het Atlantisch Bondgenootschap;
4. het op peil houden en waar nodig versterken van de defensie-inspanning van de partners in de WEU;
5. het bevorderen van het bewustzijn bij de bevolking van de lidstaten van de WEU voor de noodzaak tot het doen van een adequate defensie-inspanning;
6. het omvormen en aanpassen van haar instituten tot instrumenten voor het stimuleren van een rationele uitrusting van de krijgsmachten van de lidstaten, maar ook voor het inhoudelijk bijdragen aan wapenbeheersing en een mogelijk controle en verificatie van afspraken tussen Oost en West in het kader van de wapenbeheersing en ontspanning in de toekomst.

Slot.

Het is duidelijk dat er spanningen in de West-Westrelatie zijn. Deze doen zich op diverse terreinen voelen. Op vele punten is de wederzijdse kritiek gerechtvaardigd, maar vaak ook wel wat onge nuances. Een extra element dat zich gaat aandienen is de groeiende orientatie die de Verenigde Staten heeft op de gehele regio van de Stille Oceaan. Daarnaast speelt uiteraard ook een rol de verschuiving van de economische macht in de Verenigde Staten naar de Westkust. De oostelijke staten hebben niet meer exclusief het voortouw van het dagelijkse gebeuren in de Verenigde Staten. De

staat Californie alleen al is apart gerekend de achtste economische macht in de wereld!

Onze kritiek op economisch en financieel gebied is ook niet helemaal eerlijk. Door de hoge koers van de dollar heeft vooral onze eigen export naar de Verenigde Staten veel profijt gehad. Wij moeten niet voorbijgaan aan het feit dat het begrotingstekort in cijfers natuurlijk gigantisch overkomt, maar qua percentage nog ver onder het onze ligt. De staatsschuld in de Verenigde Staten heeft nog niet die vorm gekregen dat het een wurgtouw in de toekomst dreigt te worden, iets waarvoor Nederland zeker moet uitkijken. Ik acht het dus zeker gewenst dat de Verenigde Staten een ander beleid gaat voeren waarmee zowel het financieringstekort als het rentepeil wordt teruggedrongen. De dollar is de wereldvaluta, de verantwoordelijkheid voor zo'n munteenheid is dan ook mondiaal.

Voor zover er botsingen optreden tussen EEG en de Verenigde Staten over exporten en importen van staal en landbouwproducten en wat niet meer zei: het is van het grootste belang dat de meningsverschillen in goed overleg geregeld worden. De geest van de GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) en de internationale vrijhandel moet weer de overhand krijgen. Wij moeten er ons voor hoeden dat allerlei kortzichtige nationale belangen het protectionisme in de wereld verder versterkt, dat geldt ook voor de aanschaf van militair materieel aan deze en gene zijde van de Atlantische Oceaan.

Opkomen voor verzorgingsstaat

W.P.C.G. Derksen

Overheidsbemoeienis ter discussie.

Reeds geruime tijd staan de mate en de aard van de overheidsbemoeienissen in de samenleving ter discussie. Met name binnen liberale kring wordt deze gedachtenwisseling gevoerd. Het internationaal liberalisme is ernstig verdeeld over de omvang van de overheidsbemoeienissen. Een belangrijk product van de overheidsbemoeienissen is de verzorgingsstaat. Is de verzorgingsstaat verenigbaar met het liberalisme?

De verzorgingsstaat is niet volgens een bepaalde leer ontstaan, maar gegroeid en beïnvloed in een maatschappij waarin vele ideologieën bestaan. In Nederland is de verzorgingsstaat met name gevormd door christen-democraten en sociaal-democraten, hierin ondersteund door de liberalen.

Tot voor kort was de verzorgingsstaat zelf nauwelijks omstreden. De critici richtten zich voornamelijk op de economische haalbaarheid, het juridisch instrumentarium en/of de sociaal-politieke gevolgen. Met name de economische haalbaarheid of handhaving, zoals sommigen zullen zeggen, maakt de verzorgingsstaat zelf steeds meer omstreden.

Voorals in de Verenigde Staten is door politiek-filosofen veel nagedacht over vrijheid en de verzorgingsstaat. Globaal kun je twee stromingen onderscheiden. Ten eerste is er de stroming van de ultra-liberalen rond Nozick. Zij knopen zich bij het klassiek-liberalisme aan. Ten tweede is er de stroming van de sociaal-liberalen met onder andere Rawls en Ackerman. Beide stromingen be-

schouwen zichzelf als liberalen. De discussie over de grondslag van de verzorgingsstaat hangt nauw samen met de discussie over de staatsopvatting en het vrijheidsbegrip. Welk vrijheidsbegrip hanteer je en welke relatie leg je tussen vrijheid en gelijkheid? Zijn het antipoden of zijn het complementaire waarden? Is het bereiken van sociale rechtvaardigheid een taak van de staat? Hoe denken genoemde liberalen?

Nozick.

De Amerikaanse filosoof Robert Nozick stelt in zijn 'Anarchy, State and Utopia' de individuele rechten voorop. De vrijheid van hem is een formele vrijheid: het individu is vrij om te doen en te laten wat hij wil. Hij stelt dat alleen de minimale staat, een staat die overeenkomsten vertoont met de klassieke nachtwakersstaat, te rechtvaardigen valt. Deze vorm valt niet te betichten dat zij inbreuk maakt op individuele rechten. In de visie van Nozick heeft de staat slechts de functie zijn burgers te beschermen tegen geweld, diefstal, fraude en dergelijke. Deze staatsopvatting zal door mij verder worden aangeduid als het libertarisme.

Een staat met meer bevoegdheden valt volgens Nozick niet te rechtvaardigen, omdat deze een inbreuk pleegt op de onvervreembare rechten van het individu, op de vrijheid.

Bovenstaande ideeën komen veel voor in de Verenigde Staten en vormen een tegenpool voor opvattingen à la Rawls over sociale rechtvaardigheid. Ook in Europa

komen deze ideeën voor, bijvoorbeeld in de Benelux verwoord door het Libertarisch Trefpunt. Zij beïnvloeden in grote mate de Vlaamse liberale partij de PVV (Partij voor Vrijheid en Vooruitgang) van Guy Verhofstadt.

Het rechtvaardigheidsbegrip van Nozick is gebaseerd op de verkrijging van goederen: de rechtvaardigheid van een verdeling is geheel afhankelijk van de weg waarlangs deze verdeling tot stand is gekomen. De vraag of iemand zijn voordelige positie op rechtmatige wijze verkregen heeft wordt in het oog gehouden. Deze rechtvaardigingstheorie zet Nozick af tegen de theorie van de distributieve of verdelende rechtvaardigheid. Hij keert zich tegen egalitaristen en tegen utilitaristen.

Deze laatste stroming is voor gelijkheid in de verdeling voor zover het totale welzijn vergroot wordt. Het liberalisme van Nozick is onverenigbaar met dit utilitarisme. De sociaal-liberalen hanteren echter vaak wel het utilitarisme in hun ideologie.

Het libertarisme wijst elke vorm van de verzorgingsstaat, van de sociale rechtsstaat, af. Door het hanteren van een formeel vrijheidsbegrip kan juist de situatie ontstaan dat iedereen formele vrijheid heeft, maar geen materiele vrijheid. Wat heb je aan formele vrijheid als je er geen gebruik van kunt maken, bijvoorbeeld door gebrek aan middelen om voedsel te kopen?

Aan Nozick verwant zijn de ideeën van de Oostenrijker Friedrich Hayek. Hayek beschouwt zichzelf als liberaal en is van mening dat distributieve rechtvaardigheid onverenigbaar is met het 'nieuwe' liberalisme. Volgens hem heerst er in de markteconomie een orde en wordt die orde tot wanorde door sociale rechtvaardigheid.

Rawls.

Nozick zet zich met name af tegen de ideeën van John Rawls, die zijn ideeën geformuleerd heeft in het omvangrijke 'A Theory of Justice'. In dit boek knoopt hij aan bij de traditie van de contractfilosofen. Hierdoor stuitte zijn theorie op veel bezwaren. Ik zal echter niet op de contractgedachte ingaan, maar mij beperken tot de uitwerking van zijn ideeën.

Het verschijnen van 'A Theory of Justice' leidde met name in de Verenigde Staten, maar ook in Nederland tot een reusachtige reactie bij filosofen, politicos en economen. Verscheidene Nederlandse politieke partijen hebben zijn theorie gebruikt bij het opstellen van hun manifesten (PvdA en VVD).

Rawls verrijkt het vrijheidsbegrip met de gelijkheidscomponent. Gelijkheid behoort allang tot het liberale credo, maar slechts in de betekenis van gelijkwaardigheid voor de wet. Gelijkheid kreeg daardoor een zeer beperkte betekenis. Hier krijgt gelijkheid de betekenis van dezelfde kansen en mogelijkheden voor ieder individu. Gelijkheid krijgt hier ook een sociaal-economische betekenis.

Rawls geeft het liberalisme een uitgangspunt. De volgorde in dit uitgangspunt is de rangorde van prioriteit. Beginsel 1: elk persoon heeft recht op het meest uitgebreide stelsel van elementaire vrijheden, dat verenigbaar is met eenzelfde stelsel van elementaire vrijheden van alle andere personen. Beginsel 2: de basisstructuur behoort zodanig te worden ingericht dat ongelijkheden in de verdeling van sociaal-economische goederen: (a) resulteren in sociale posities en ambten welke voor alle personen toegankelijk zijn onder voorwaarden van een billijke verdeling

van wervingskansen en (b) aantoonbaar tot voordeel strekken van de minst bevoorrechten. Het eerste beginsel geeft het formele vrijheidsbegrip aan, dat door het tweede beginsel (de gelijkheidscomponent) wordt verrijkt tot een materieel vrijheidsbegrip. De gelijkheid wordt niet beperkt tot politieke gelijkheid, maar wordt doorgetrokken naar het sociaal-economisch niveau.

Het liberalisme wordt daardoor verrijkt met een sociaal aspect. De sociale rechtvaardigheid wordt een onderdeel van het liberalisme, zonder welk het niet kan bestaan. De gelijkheid van Rawls, beter de compenserende ongelijkheden, wordt een voorwaarde voor de individuele vrijheid van allen. Belangrijk is dat het eerst beginsel niet mag worden opgeofferd voor het tweede beginsel. Het eerst beginsel blijft vooropstaan.

Ackerman.

Verwant, maar toch afwijkend, zijn de ideeën van Bruce Ackerman, die hij heeft geformuleerd in 'Social Justice in the Liberal State'. Ackerman wil komen tot een theoretisch consistente en rationele fundering van het moderne liberalisme. In de Verenigde Staten is het liberalisme nauw verbonden met de opkomst van de verzorgingsstaat, waardoor een verdediging van het liberalisme tevens de verdediging van de verzorgingsstaat is.

Rawls kiest voor de legitimering van ongelijkheden door middel van compensatie. Ackerman zoekt het daarentegen in het argument: elke vraag naar de legitimiteit van de verdeling van waarden moet beantwoord worden. Het antwoord moet rationeel zijn, consistent en neutraal. Men mag niet volstaan met de opmerking dat jouw opvatting over goed en kwaad beter is

dan die van de ander. Deze principiële neutraliteit maakt de theorie moeilijk te aanvaarden. Ook de overheid moet neutraal zijn en mag dus nooit een waardeoordeel uitspreken. Literatuuronderwijs zonder het bespreken van Suske en Wiske zou niet meer mogen.

Volgens Ackerman moet ieder die een meer dan evenredig deel van de waarden wil, bewijzen dat hij daar recht op heeft. Hij moet zijn aanspraken verdedigen met het argument.

Ackerman formuleert enkele uitgangspunten voor de liberale staat:

- geen enkele burger mag door tenminste een andere burger genetisch gedomineerd worden. Is dit wel het geval, dan komt hij in aanmerking voor een voorkeursbehandeling.

- iedere burger dient de volwassenheid in te gaan op basis van gelijkheid in materiele middelen. Daarnaast heeft elke burger de verplichting om aan de volgende generatie een machtsstructuur over te dragen die minstens zo liberaal is als die welke hij erfde. Dit laatste houdt het afschaffen van erfrecht in.

- iedere burger moet volledige vrijheid hebben in het verkeer met anderen en in de uitwisseling van goederen en diensten.

De kritiek op Ackerman valt te concentreren op twee hoofdpunten. Enerzijds het neutraliteitsvereiste en anderzijds de hantering van het gelijkheidsbeginsel. Hij laat het gelijkheidsbeginsel het vrijheidsbeginsel overvleugelen.

Stromingen binnen het Amerikaanse liberalisme.

Samenvattend kunnen wij binnen de Amerikaanse liberale filosofie twee hoofdstromingen onderscheiden. Ten eerste het libertarisme

rond Nozick. Gelijkheid is geen uitgangspunt en elke vorm van sociale rechtvaardigheid, anders dan op vrijwillige basis, wordt afgewezen. Ten tweede het sociaal-liberalisme van Rawls en Ackerman, waarbij het vrijheidsbeginsel verrijkt is met het gelijkheidsbeginsel. Binnen deze hoofdstromingen bestaan natuurlijk meerdere varianten.

De hoofdstromingen zijn ontstaan in de Amerikaanse context. Voor Europa is het noodzakelijk om eigen ideeën te ontwikkelen. Hierbij wil ik pleiten voor aansluiting bij de ideeën van Rawls, daar bij hem vrijheid boven de gelijkheid blijft gaan.

Flach.

In Europa bestaat al lang een sociaal-liberale traditie. In Scandinavië behoren de liberalen tot de voornaamste opbouwers van de sociale rechtsstaat. De Britse liberalen en de Franse radicalen zijn duidelijk voorstander van de sociale rechtsstaat. Een van de voornaamste Europese auteurs over dit onderwerp, in de laatste decennia, is mijns inziens de Duitser Karl-Hermann Flach.

Flach is integenstelling tot Nozick, Rawls en Ackerman geen filosoof, maar een politicus en journalist. Hij was secretaris-generaal van de FDP (Freie Demokratische Partij) en met Ralf Dahrendorf de grondlegger van het sociaal-liberaal denken in deze partij.

Zijn belangrijkste werk is het boekje 'Noch eine Chance für die Liberalen'. Hierin zet Flach het liberalisme af tegen socialisme en kapitalisme en gaat in op de tekortkomingen van het liberalisme. Liberalisme betekent volgens Flach het zich inzetten voor de grootst mogelijke vrijheid van het individu en de bescherming

van de menselijke waardigheid. Dit moet geschieden voor alle individuen. In Flachs vrijheidsbegrip zijn vrijheid en gelijkheid geen tegenstellingen, maar elkaars voorwaarden.

Een probleem voor het liberalisme is zijn vermeende bondgenoot het kapitalisme. Het liberalisme zal zich moeten bevrijden van zijn verbondenheid met een klasse en daardoor met het kapitalisme. Het is een vergissing te veronderstellen dat het liberalisme identiek is aan het particulier eigendom van productiemiddelen. Particulier eigendom van productiemiddelen en de marktvrijheid hebben in het verleden geleid tot een beperking van de vrijheid van velen ten gunste van de vrijheid van enkelen. Toch wijst Flach het kapitalisme niet totaal af. Economieën die op het kapitalisme zijn gebaseerd blijken effectiever te zijn dan de tot nu toe bekende socialistische economische modellen. Hij pleit dan ook voor een aangepaste vorm van kapitalisme. Hierbij moet niet het particulier eigendom voorop staan, maar de onderlinge concurrentie van productie-eenheden. De onderlinge concurrentie is niet alleen mogelijk bij particulier eigendom, maar ook bij andere eigendomsverhoudingen. Met name voor de cooperatieve eigendomsverhoudingen spreekt Flach zijn sympathie uit. Volgens hem is de optimale maatschappij, die maatschappij waarin vrijheid, sociale rechtvaardigheid en economische groei met elkaar in evenwicht zijn. Indien dat gebeurt is er sprake van een liberale samenleving. In de Verenigde Staten komen vrijheid en economische groei wel tot hun recht, maar is de sociale rechtvaardigheid miserabel. In de Sovjet-Unie komt slechts de sociale rechtvaardigheid deels tot haar recht.

Naar een conclusie.

Mijns inziens geven de ideeën van Flach voldoende aanknopingspunten voor de toekomst van het liberalisme. Zijn ideeën zijn concreter dan de ideeën van Rawls, die toch een filosoof blijft. De ideeën van Rawls en Flach liggen in elkaars verlengde, hoewel zij onafhankelijk van elkaar tot stand zijn gekomen.

De gelijkheid die door Rawls in de vrijheid wordt geïntegreerd kan worden vertaald met sociale rechtvaardigheid. Deze sociale rechtvaardigheid is een voorwaarde voor de vrijheid.

De liberale staat dient op geestelijk gebied zijn burgers zoveel mogelijk vrijheid te geven en garant te staan voor een bepaald welvaartsniveau wat hoog genoeg moet zijn om iedere burger bestaanszekerheid te geven. De verzorgingsstaat is voor liberalen principieel aanvaardbaar, mits hij terughoudend is. Hij mag niet alles regelen, zoals bijvoorbeeld in Zweden, maar moet faciliteiten bieden en iedere burger welvaart garanderen. De liberale verzorgingsstaat geeft zijn burgers voldoende verantwoordelijkheid en mogelijkheden voor eigen initiatief.

De verzorgingsstaat mag niet worden afgebroken, maar moet worden aangepast in liberale richting. Het als liberalen opkomen voor de verzorgingsstaat is geen unicum, het past in de vrijzinnig-democratische traditie. Als liberale jongeren hebben wij hier voldoende mogelijkheden. De JCVD heeft duidelijke ideeën over de sociale rechtvaardigheid en deze ideeën kunnen uitgangspunt zijn voor liberaal denken over de verzorgingsstaat.

Literatuur:

- Rawls J., 'A Theory of Justice', Oxford, 1971.
- Ackerman B., 'Social Justice in the Liberal State', New Haven, 1980
- Flach K.H., 'Noch eine Chance für die Liberalen', Frankfurt, 1971.
- Staatskundig jaarboek 1983-1984, Leiden, 1984.

Aanvullende literatuur:

- Servan Schreiber J.J., 'Ciel et Terre: Manifest radical', Paris, 1970.
- Club Pragma, 'Een politieke identiteit voor liberalen', Gent, 1978.
- Scheltens D.F., 'Mens en Mensenrechten', Alphen, 1983.
- Giscard d'Estaing V., 'Democratie Française', Paris, 1976.
- Schucardt H., 'Das liberale Gewissen', Hamburg, 1982.

De rol van de staat

M.P. Swart

Kritisch denken over de rol van de overheid is vanouds een onderdeel van de liberale traditie. Al in de vroegste klassieken van het liberalisme wordt uitvoerig stilgestaan bij de vraag onder welke voorwaarden het optreden van de staat gerechtvaardigd is en aan welke beperkingen dit optreden moet zijn gebonden. Zo schrijft John Locke in 1690: "... whoever has the legislative or supreme power of any commonwealth, is bound to govern by established standing laws, promulgated and known to the people, and not by extemporary decrees, by indifferent and upright judges, who are to decide controversies by those laws; and to employ the force of the community at home only in the execution of such laws; or abroad to prevent or redress foreign injuries and secure the community from inroads and invasion. And all this to be directed to no other end but the peace, safety, and public good of the people" (The Second Treatise of Government).

Thomas Paine heeft in zijn "Common Sense" uit 1776 minder positieve verwachtingen van de overheid: "Some writers have so confounded society with government as to leave little or no distinction between them; whereas they are not only different, but have different origins. Society is produced by our wants, and government by our wickedness; the former promotes our happiness positively by uniting our affections, the latter negatively by restraining our vices. The one encourages intercourse, the other creates distinctions. The first is a patron, the last a punisher. Society in every state is a bles-

sing, but government, even in its best state, is but a necessary evil, ..."

Uit beide citaten spreekt een kritische benadering, maar er is een duidelijk verschil in toonzetting. Voor Locke is de overheidsmacht op zichzelf een positief gegeven, mits het binnen gestelde randvoorwaarden blijft. Voor Paine is de overheid een noodzakelijk kwaad, dat zoveel mogelijk ingeperkt moet worden. Binnen de kritische benadering van de overheid die liberalen eigen is, zijn deze tegengestelde invalshoeken altijd blijven bestaan. Tegenover liberalen die in de overheidsmacht een begrensd, maar belangrijk middel zagen om een betere samenleving tot stand te brengen, stonden steeds weer liberalen die juist de overheidsmacht als het kwaad bij uitstek benaderden.

Liberalen en democratie

Een soortgelijk verschil tussen liberalen bestaat ten aanzien van het denken over democratie. Liberalen waren verenigd in hun afwijzing van absolute macht, of het nu die van de Vorst of die van de Kerk was. Macht diende te worden gebonden aan wettelijke grenzen en zij behoorde te worden gebruikt in het algemeen belang. Maar over de vorm waarin dit moest worden bereikt bestond geen eenstemmigheid.

Enerzijds waren er liberalen die de souvereiniteit van het volk centraal stelden in hun beschouwingen. Voor hen stond voorop dat iedereen deel zou moeten hebben aan de overheidsmacht en dat de

wens van het volk de hoogste autoriteit vormde. De staatsmacht was in hun visie een instrument van de burgers gezamenlijk om hun algemeen belang te realiseren. Dit idee werd bijvoorbeeld uitgewerkt door Jean-Jacques Rousseau in "Le Contrat Social".

Hiertegenover stond de visie van de liberalen die tegen de staatsmacht een diep wantrouwen koesterden, ook en misschien zelfs wel vooral als die in handen van alle burgers zou komen. Zij legden veel meer de nadruk op het beperken van macht en op persoonlijke verantwoordelijkheid. Deze liberalen legden vooral de nadruk op de verdediging van de vrijheid van het individu tegenover de staat, ook als die in handen is van de meerderheid van de bevolking. In hun traditie passen De l'Esprit des Lois van Montesquieu en de bijdragen van een man als Madison aan de Grondwet van de Verenigde Staten. Kenmerkend voor hun opvatting is het streven om de mogelijkheden voor machtsuitoefening tot het noodzakelijke te beperken, de macht te spreiden over personen die elk een eigen verantwoordelijkheid krijgen en het inperken van de volksinvloed.

Liberalen en Radicalen

De beide geschetste tegenstellingen binnen het liberalisme staan niet los van elkaar, maar verlopen voor een belangrijk deel parallel. Enerzijds zijn er liberalen die weinig goeds verwachten van overheidsingrijpen en die liever niet zien dat de bevolking het overheidsoptreden sterk kan beïnvloeden. Anderzijds zijn er liberalen die juist veel goeds verwachten van overheidsoptreden en die verlangen dat dit optreden wordt gestuurd door in beginsel de hele bevolking. Uiteraard staat dit verschil in visie niet los van belangen: voor de gegoede

burgerij was overheidsingrijpen maar lastig en kostbaar, terwijl men zeer bevreesd was voor de "heerschappij van de straat".

Deze tweedeling binnen het liberalisme werd nog aangescherpt doordat aan het einde van de vorige eeuw de voorstanders algemeen kiesrecht en overheidsmaatregelen om de arbeidersbevolking te helpen, zich Radicaal of Radicaal-democraten gingen noemen en zich tegen het traditionele liberalisme afzetten. In Nederland ontstond zo in 1892 de Radicale Bond, als een afsplitsing uit de Liberale Unie. In de periode van afscheiding van de radicalen, een ontwikkeling die zich ook elders in Europa voerde, begon ook de teloorgang van het liberalisme als politieke grootmacht. Het is moeilijk om vast te stellen of het liberalisme door haar verdeeldheid ten onder is gegaan of door haar ondergang verdeeld raakte. Voor beide benaderingen valt wat te zeggen, en misschien is het ook beter om te spreken van twee ontwikkelingen die elkaar versterkten. Duidelijk is in ieder geval dat de liberalen plaats moesten maken voor de sociaal-democraten.

Een fundamentele tegenstelling?

De traditionele driedeling (en voor de totstandkoming van het CDA, vierdeling) van de Nederlandse politiek in hoofdstromingen heeft als verdienste dat zij beknopt een globaal beeld geeft van de verhoudingen. Het bezwaar ervan is dat het telkens beklemtonen van juist deze verdeling wel eens doet vergeten dat er tussen deze hoofdstromingen vele dwarsverbindingen bestonden en bestaan. Zo kan het misverstand voortbestaan dat er een fundamentele tegenstelling tussen socialisten en liberalen bestond, be-

staat, zal bestaan en moet bestaan. Voorzover men al van gezamenlijke achtergrond wil spreken, wordt vaak teruggegrepen op de Verlichting en de Franse Revolutie alsof kort nadien de wegen uiteen zijn gegaan. In feite is het socialisme als georganiseerde politieke beweging pas twee eeuwen nadien opgekomen en hebben liberale ideeën wel degelijk in wisselwerking gestaan met de ontwikkeling van het socialisme.

Hierbij hebben vooral de ideeën van de genoemde radicalen een rol gespeeld. Het socialisme heeft, als je het sterk simplificeert, zijn ideologische wortels in het werk van Karl Marx en zijn maatschappelijke wortels in de arbeidersbeweging die in de tweede helft van de negentiende eeuw opkwam. Het gedachtengoed van zowel Marx als de arbeidersbeweging werd gekenmerkt door een sterke afwijzing van de heersende, behoudend liberale filosofie en dit opzicht waren zij dus verwant aan de radicalen, maar er waren ook fundamentele verschillen. In het bestek van dit artikel moet vooral worden gewezen op enerzijds het totaal ontbreken van vertrouwen in overheidsmaatregelen, omdat de staat immers niet anders dan een werktuig van de heersende klasse was en anderzijds de gedachte dat een wezenlijke verbetering alleen mogelijk was door revolutie en dictatuur van het proletariaat. Vanuit deze uiterst negatieve kijk op de overheid valt de passage "de staat verdrukt, de wet is logen" uit de Internationale eenvoudig te verklaren. In de praktijk was er tussen radicalen en socialistten, ondanks de duidelijke verschillen, toch het nodige contact, hetzij door praktische politieke samenwerking, hetzij doordat tussen de stromingen personen en ideeën werden uitgewisseld.

Het revisionisme

Onder invloed van de maatschappelijke en politieke realiteit ontstond er gaandeweg een tweedeling binnen het socialistische kamp. Enerzijds waren er de min of meer orthodoxe marxisten die dus ondermeer vasthielden aan de hiervoor geschetste opvattingen over de staat. Anderzijds waren er de zogenaamde revisionisten die de socialistische strategie wilden herzien. Hun meest bekende pleitbezorger was de Duitser Eduard Bernstein. Deze stelde dat een socialistische samenleving niet per se door een revolutie tot stand hoefde te komen, maar dat dit ook binnen de bestaande maatschappelijke orde door overheidsingrijpen bereikt zou kunnen worden. Het socialisme zou zijn doel dus kunnen bereiken door langs democratische weg aan de macht te komen, zonder "dictatuur van het proletariaat". En dit was de weg waar Bernstein uitdrukkelijk voor pleitte in zijn werk uit 1899, "De voorwaarden van het socialisme en de taak der sociaal-democratie": "De democratie is middel en doel tegelijk. Zij is het middel tot verovering van het socialisme en zij is de vorm van de verwezenlijking van het socialisme". Deze visie was binnen het socialisme fel omstreden en in de eerste helft van deze eeuw voltrok zich een scheiding tussen degenen die recht in de leer bleven en zich na de Russische revolutie communisten gingen noemen en degenen die de vernieuwingen zoals bepleit door Bernstein aanvaardden en sociaal-democraten gingen heten.

Het is duidelijk dat er, ondanks de verschillende achtergronden, enige ideologische verwantschap is tussen de sociaal-democraten en de radicalen. De Nederlandse radicalen, voor de oorlog verenigd in de Vrijzinnig Democratische Bond kregen dan ook meer-

maals het verwijt "katheder-socialisten" te zijn, terwijl als spiegelbeeld de sociaal-democraten het verwijt kregen dat zij "burgerlijke democraten" zouden zijn geworden. Al met al is het dus niet zo verwonderlijk dat na de Tweede Wereldoorlog de vrijzinnig-democraten met de sociaal-democraten en enkele groepen progressieve christenen opgingen in de PvdA.

Deze combinatie bleek echter geen onverdeeld succes. De PvdA kreeg steeds nadrukkelijker een socialistisch karakter, doordat de voormalige SDAP getalsmatig veruit de overhand had. Dit was voor een aantal voormalige vrijzinnig-democraten, waaronder Oud, aanleiding om uit de PvdA te stappen en samen met de liberale Partij van de Vrijheid de VVD op te richten. De begrijpelijke neiging tot afzetten tussen Oud en de PvdA en de electorale strategie van de VVD, naderhand ook overgenomen door de PvdA, leidden vervolgens tot een grote verwijdering tussen liberalen en socialisten. De ideeën over de rol van de overheid zijn hierdoor ook gepolariseerd: in de VVD van 1985 is het terugdringen van de rol van de overheid een centrale doelstelling, terwijl in de PvdA nog steeds de overheid als het instrument bij uitstek wordt gezien om maatschappelijke problemen tot een oplossing te brengen.

Een opvallende discussie

Het is daarom opvallend dat recentelijk in de PvdA een vrij fundamentele discussie is ontstaan over de meest wenselijke rol van de overheid. Deze discussie is scherp aangekaart in "De illusie van de 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaaldemocratische staats- en democratiebegrip" van Paul Kalma, een medewerker van de Wiardi

Beckmannstichting. In dit boek gaat Kalma uitermate kritisch in op het huidige denken over staat en democratie binnen de PvdA.

Kalma stelt dat het idee van een democratische staat als een voertuig voor ontwikkeling van de samenleving is socialistische richting met zichzelf in tegenspraak is. Daarvoor zijn in hoofdzaak twee redenen. Ten eerste komen er op een democratische overheid per definitie veel en vaak ook onderling tegenstrijdige wensen af. Als de overheid ontvankelijk is voor die wensen, en een democratische overheid behoort dat per definitie te zijn, dan is het vrijwel onmogelijk om een consequent en samenhangend beleid te voeren. Allerlei deelbelangen wedijveren met elkaar en trachten elkaar te overschreeuwen, omdat men van de overheid een oplossing verwacht. De overheid is zo niet goed in staat de samenleving te sturen, en een ontwikkeling in socialistische richting kan dus niet worden gewaarborgd. Ten tweede kan een democratische overheid, ook weer per definitie, haar beleid veel minder stringent doorvoeren dan een dictatuur. Een democratische overheid moet rechten van haar burgers respecteren en daardoor worden de sturingsmogelijkheden nog verder beperkt. De conclusie van Kalma is dat een democratische overheid in principe niet in staat is om de samenleving vergaand te sturen, integendeel, hij zegt zelfs: "Wie de centrale overheid wil gebruiken om maatschappelijke problemen op te lossen, moet niet gek opkijken als op een gegeven moment die overheid zelf een maatschappelijk probleem wordt." De democratische staat is dus geen geschikt instrument om maatschappelijke veranderingen in socialistische zin mee te bewerkstelligen.

Deze gedachtengang is voor libe-

ralen niet zo verassend, omdat die altijd al een beperkte taak voor de overheid voor ogen hebben gehad. Althans verbaal, want het idee dat de overheid de samenleving kan sturen is misschien van sociaal-democratische herkomst, maar in de praktijk heeft het in alle na-oorlogse westerse landen de boventoon gevoerd. Deze benadering, de WRR heeft die eens technocratisch genoemd, vormt in feite de basis voor de verzorgingsstaat. Pas sinds het eind van de jaren zestig komt in steeds sterkere mate de tegenovergestelde filosofie die veel meer de nadruk legt op spontane krachten in de samenleving, door de WRR sociocratisch genoemd, opzetten. Deze tendenzen lopen door alle partijen heen, maar sommige partijen zijn er ontvankelijker voor dan andere. In de VVD heeft de sociocratische invalshoek, althans verbaal, de strijd gewonnen terwijl daarentegen in het CDA de ommekeer nog maar net begonnen lijkt. En anders dan men zou verwachten kan de PvdA het CDA nog wel eens in gaan halen. Want de beschouwing van Kalma beperkt zich niet tot een analyse van het probleem. Hij stelt ook een nieuwe strategie voor de sociaal-democraten voor.

Uiteraard is Kalma van mening dat het ideaal van een socialistische samenleving voorop moet blijven staan. Alleen zou die niet langer per se door middel van de centrale overheid bereikt moeten worden. De rol van de overheid zou beperkt moeten worden tot het handhaven van een aantal randvoorwaarden waarbinnen de samenleving zichzelf langs democratische weg in socialistische richting gaat ontwikkelen. De randvoorwaarden die de centrale overheid zou moeten handhaven hebben vooral betrekking op het bevorderen van democratische procedures binnen de samenleving. Binnen en tussen maatschappelijke

organisaties zou 'horizontale coördinatie' voorop moeten staan door middel van onderhandelingen, acties of discussies. Kalma denkt uitdrukkelijk niet zozeer aan democratisering door het aanwijzen van vertegenwoordigers in raden en besturen, maar veel meer aan procedures die betrokken groepen altijd de gelegenheid geven om de leiding ter verantwoording te roepen over beleid in verleden of toekomst. Op deze manier wordt de democratie niet toegespitst op de overheid, maar krijgt ze veel meer betekenis in de gehele samenleving. De overheid kan zo een meer beperkte rol gaan spelen, veel meer gericht op het bewaken van democratische procedures, dan op het zelf ingrijpen. Deelbelangen worden niet allemaal op het bordje van de overheid gelegd, maar komen elkaar in de samenleving tegen en houden elkaar in een democratisch proces in evenwicht. De overheid kan haar ingrijpen beperken tot een aantal strategische voorwaarden en wordt daardoor wellicht effectiever. Het socialisme zou veel meer via maatschappelijke organisaties (de vakbeweging!) gestalte moeten krijgen dan door de PvdA.

Met de introductie van deze visie komt Kalma in feite heel dicht bij het traditionele liberale vooruitgangsideaal: als de overheid maar een aantal voorwaarden waarborgt, dan realiseert de samenleving zelf haar vooruitgang. Deze benadering is hopelijk het begin van een periode waarin het sjabloon van tegenstellingen tussen liberalen, radicalen en sociaal-democraten plaats maakt voor een wat meer creatieve discussie over actuele problemen.

Kalma, P.; De illusie van een 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratische staats- en democratiebegrip; Kluwer, Deventer, 1982.

ERTEEGALITEFRATERNITELIBERTEEGALITEFRATERNITELIBER

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Jongeren
Vrijheid en Democratie
Organisatie

Colofon

Redactie-adres

Wilhelminapark 53
3581 NM Utrecht
Telefoon (030) 517537

Abonnementen-adres

Prins Hendrikkade 104
1011 AJ Amsterdam
Telefoon (020) 242000

Redactieteam

Eric Balemans

Ada den Ottelander
(hoofdredactrice)

Julius Remarque

Hans Veltkamp

Lay-out

Omslag : Tanja van Rees
Binnenwerk: Ada den Ottelander

Kwartaalblad

Derde jaargang
Nummer 10
Juli 1985

L E F

'Liberte, Egalite et Fraternite' is een uitgave van de JOVD (Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie) te Amsterdam. Niets uit deze uitgave mag op welke wijze dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande toestemming van de auteurs-rechthebbenden.

De abonnementsprijs bedraagt f 15,- per jaar.

Intro

Drie van de vier keer staat LEF in het teken van de congres-resolutie(s). Aangezien het najaarscongres voor een belangrijk deel in beslag zal worden genomen door de behandeling van de concept-resolutie 'Demostaat 1985', treft U vele artikelen aan, die direct of indirect te maken hebben met de organisatie van het staatsbestel.

Regelmatig heeft U een of twee boekbesprekingen per nummer kunnen lezen. In dit exemplaar treft U, bij uitzondering, alle drie vaste boekbesprekers aan, namelijk de heren Den Dekker, Fluyt en Swart.

Wat heeft LEF U te bieden? Uit de rubriek levensbeschouwelijke- en politieke stromingen: geeft Van den Berg tendensen aan, die ertoe hebben geleid dat PvdA en VVD beide volkspartijen zijn geworden. Ze zijn echter niet nader tot elkaar gegroeid: naast overeenkomsten zijn ideologische verschillen blijven bestaan. In de PvdA zijn verschuivingen te signaleren in het denken over de positie van de staat en emancipatie. Twee door de VVD gekoesterde principes, waaraan in de praktijk afbreuk wordt gedaan.

Swart bespreekt de vorig jaar verschenen bundel 'Illusie of monsterverbond, mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie' (Nederlandse Parlementaire Reeks deel 1, De Bataafse Leeuw, Dieren/Amsterdam, 1984). Hoewel de verschijning van de bundel goed past in het JOVD-beleid van de afgelopen jaren, beantwoordt zij volgens hem niet geheel aan haar doel.

Inhoud

6

De verschillen tussen PvdA en VVD zijn groot, maar ...

Drs. M. van den Berg

8

Illusie noch monsterverbond

M.P. Swart

11

Staat en recht: enkele liberale gedachten over staatsrecht

Prof. mr. M.C.B. Burkens

18

Referendum: ja, mits!

Mr. R. Luchtenveld

25

Het referendum: een verwerpelijke gedachte

Mr. W.J. Geertsema

28

Quis custodiet ipsos custodes - Wie controleert de controleurs?

J.H.C. van Zanen

33

Demostaat en haar ideologische achtergrond

Resolutiecommissie Demostaat 1985

36

Plato en de staat

Drs. J. den Dekker

39

Popper en de verdediging van de vrijheid

K. Fluyt

De rubriek congres-onderwerpen:

Burkens stelt dat ons staatsbestel betrekkelijk onomstreden is. Wel leidt de revisie van de verzorgingsstaat tot een herbezinning op de beginselen van de staatsorganisatie. Enkele normatieve grondslagen worden geformuleerd. Het is wezenlijk te denken in termen van een evenwicht van macht en in samenstellende delen. Een van de delen is de interne differentiatie van 'Den Haag', waar sprake is van 'gematigd dualisme'. Door de grote machtspositie van het centrale bestuur heeft de interne differentiatie schade opgelopen. Hoe het anders kan wordt aangegeven.

Luchtenveld toont aan dat de discussie over het invoeren van een referendum niet nieuw is. De verschillende vormen van referenda en volksinitiatief worden uitgelegd. Luchtenveld beargumenteert waarom hij voor een facultatief correctief beslissend wetgevings-referendum is als een aanvullende of corrigerende mogelijkheid op het vertegenwoordigende stelsel. Verder presenteert hij een aantal bezwaren tegen het referendum om ze vervolgens te weerleggen.

Geertsema verzet zich tegen het beslissend referendum op nationaal niveau. De principiele bezwaren hebben te maken met de inbreuk op de representatieve parlementaire democratie en de mogelijke onbestuurbaarheid. Tevens worden een aantal praktische bezwaren genoemd. Het artikel eindigt met voorbeelden van enkele situaties, waarin wel voor een referendum gepleit kan worden.

De rubriek commissies en (oud-)JOVD'ers:

Van Zanen schrijft over het Twee-kamerstelsel met de nadruk op de Eerste Kamer. Van deze Kamer wordt een historisch overzicht van haar ontwikkelingen gegeven.

Argumenten voor het Twee-kamerstelsel worden naar voren gebracht om vervolgens in te gaan op de functie en de bezwaren tegen de Eerste Kamer. Tenslotte worden diverse voorstellen om de Eerste Kamer te veranderen en te verbeteren onder de loop genomen.

De commissie Demostaat geeft de ideologische achtergrond weer, die de voorstellen in de concept-resolutie verklaart en verbindt. Zij gaat in op de formele en de materiele vrijheid, alsmede op de acceptatie van de overheid via een fictie. Een uiteenzetting van het begrip democratie wordt vervolgd door uitgangspunten, die burgers zoveel mogelijk invloed dienen te geven.

De rubriek boekbesprekingen:

Den Dekker bespreekt het boek 'Politeia' van Plato (Athenaeum-Polak en Van Gennip, Amsterdam, 1981). Vooraf worden enkele gegevens over de aristocraat Plato vermeld. Plato's ideale staat is een weerspiegeling van de mens. Na de visie van Plato volgt kritiek op zijn ideeën. Tenslotte worden lijnen getrokken naar de verwezenlijking van Plato's staat.

Fluyt bespreekt het deel 'Hegel and Marx' van 'The open society and its enemies' van Popper. Hierin geeft Popper flinke kritiek op het marxisme, wat hij ziet als een van de meest pure vormen van historicisme. Verder wordt ingegaan op de visie van Marx op de staat en de kritiek van Popper daarop. Hij zet tegenover het fatalisme van Marx het geloof in de rede en het humanisme.

Ada den Ottelander

Personalia

Drs. Max van den Berg

is oud-voorzitter van Groningse afdeling van de Federatie van Jongerengroepen in de PvdA (de voorganger van de Jonge Socialisten) In deze stad is hij ook wethouder geweest. Momenteel is hij voorzitter van de PvdA.

Marco Swart

is voor de VVD lid van de gemeenteraad in Enschede. Daarvoor is hij vice-voorzitter politiek in het hoofdbestuur van de JOVD geweest. Sinds 1984 is hij landelijk lid van verdienste.

Prof. mr. M.C.B. Burkens

is hoogleraar Staats- en bestuursrecht aan de faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Utrecht. Sedert 1983 is hij voor de VVD lid van de Eerste Kamer.

Mr. Ruud Luchtenveld

is werkzaam bij de stafafdeling Constitutionele Zaken en Wetgevingsaangelegenheden van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij is oprichter en oud-voorzitter van de JOVD-afdeling Amersfoort (1976 - 1978) en vanaf 1982 lid van de gemeenteraad van Amersfoort voor de VVD.

Mr. W.J. Geertsema

is oud-Minister van Binnenlandse Zaken (1971 - 1973) en oud-commissaris der Koningin van de provincie Gelderland. Sinds 1983 is hij voor de VVD lid van de Eerste Kamer.

Jan van Zanen

studeerde af aan de Cornell Law School Ithaca New York en studeert nu rechten aan de Vrije Universiteit. Hij is vice-voorzitter van het hoofdbestuur van de JOVD geweest. Onlangs publiceerde hij in Ars Aequi over de Eerste Kamer en de vertrouwensregel

Resolutiecommissie Demostaat

bestaat uit: Foppe Andriesse, Wilfried Derksen, Eli Leenaars, Bernhard Tilman, Taline Willems en Jan van Zanen.

Drs. Jan den Dekker

was penningmeester in het hoofdbestuur van de JOVD en hoofdredacteur van het verenigingsblad Driemaster. Nu is hij tandarts te Wijk bij Duurstede en medewerker van het Nederlands tandartsenblad.

Kees Fluyt

is oud-redacteur van Driemaster, het verenigingsblad van de JOVD. Momenteel is hij medewerker van Liberaal Utrecht (van de VVD-afdeling Utrecht). Hij studeert geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

De verschillen zijn groot

drs. M. van den Berg

Sinds de jaren zestig hebben er zich een aantal opmerkelijke wijzigingen voorgedaan in de kiezersaanhang van zowel de VVD als de PvdA. De oorzaken daarvan zijn gelegen in de deconfessionalisering, de 'de-klassering' (het afnemend verband van sociale klasse en stemgedrag) en een toename van het aantal zwevende kiezers. Deze tendensen hebben ertoe geleid dat de PvdA en de VVD beide volkspartijen zijn geworden, die hun kiezersaanhang hebben over praktisch alle lagen van de bevolking. De tijden dat de VVD louter gezien werd als de partij van de werkgevers en de PvdA als arbeiderspartij zijn voorbij. Of dit gegeven geleid heeft tot een nader tot elkaar toe groeien van beide partijen, valt te betwijfelen. De ideologische verschillen blijven onveranderd bestaan, zeker waar het gaat om het verdelingsvraagstuk.

Ideologische verschillen.

Bij liberalen staat het individu centraal, ongeacht ongelijke economische en culturele verschillen. Dit terwijl socialisten een zodanige herverdeling van kennis, arbeid, inkomen en macht ten doel stellen dat alle mensen in staat zijn zich zelfstandig te ontwikkelen en in vrijheid te ontplooiën. Een samenleving waarin de kwaliteit van het bestaan voor allen gelijke kansen biedt.

Echter dit ideologische verschil zou geen reden behoeven te zijn om, zoals in VVD-kringen nogal gebeurt, interessante ontwikkelingen te negeren of te ontkennen. Fundamentele overeenkomsten zijn er zeker aan te wijzen. So-

cialisme en liberalisme komen beide voort uit de Verlichting. Bij beide stromingen staat het vooruitgangdenken centraal, nieuwe verhoudingen, geen conservatisme dat krampachtig vasthoudt aan de bestaande economische en culturele orde, het streven naar emancipatie.

Verschuivingen.

Wie de gedachtenontwikkeling binnen het democratisch-socialisme van de PvdA volgt, heeft ongetwijfeld interessante verschuivingen gesignaleerd op een tweetal gebieden die verwantschap vertonen met het liberale denken. Allereerst noem ik het veranderd denken binnen de PvdA over de positie van de staat. Het overheidsingrijpen en overheidsoptreden is op een groot aantal terreinen onoverzichtelijk en ongrijpbaar geworden, met als resultaat een toenemende bureaucratisering wat geleid heeft tot grote onvrijheid bij bepaalde groepen in de samenleving. Geconfronteerd met deze problemen wijst de PvdA het terugdringen van de overheid af; de centrale vraag is op welke wijze de staat invloed dient te nemen en of er van enige democratische controle sprake is. Kortom: een sturende overheid, waarbij de wijze waarop iets georganiseerd dient te worden (staat, particulier of een mengvorm) een vraag is van effectiviteit en niet van ideologie. Voorts als tweede punt geldt het nadrukkelijk streven binnen de PvdA naar emancipatie. Liever praten we in dit verband over verzelfstandiging voor mannen en vrouwen, dan over individualisering. Het gelijke zelfstandige

recht voor een ieder, man, vrouw, jongere of oudere op werk, inkomen en sociale zekerheid, is uitgangspunt voor de PvdA.

Theorie versus praktijk.

En toch, hoewel de VVD deze principes hoog in haar vaandel heeft staan, zijn er tijdens deze kabinetsperiode van VVD en CDA een aantal zaken aan de orde geweest en wetsvoorstellen doorgevoerd, die hieraan afbreuk doen. Om maar eens wat te noemen: de Tweeverdienerswet, de Voordeurdelerswet, de afschaffing van de minimumdagloonbepaling voor niet-kostwinners binnen de Ziektewet, abortus niet in het ziekenfondspakket, de verhalen van Minister Brinkman over het gezin als hoeksteen van de samenleving, de P.C. Hooft-prijs affaire, de verhoging van de cursusgelden voor het Tweede Kansonderwijs, het nijpend tekort aan kinderopvang, het mislukken van de ontbureaucratisering van de overheid. Hoewel de stellingname van de VVD wellicht deels het gevolg is van de coalitie-akkoorden, valt toch niet te ontkennen dat deze op zijn minst strijdig zijn met de liberale inzichten.

Helaas constateer ik binnen de VVD een tendens om het streven naar vernieuwing in te ruilen voor het behoud, de conservering van de bestaande orde. Zeker dit laatste past niet in het liberale emancipatiestreven.

Verschillen op buitenlands terrein.

Er bestaan daarnaast tussen de PvdA en de VVD grote verschillen op het terrein van de buitenlandse politiek en het vredes- en veiligheidsbeleid. Toch is het ook daar interessant te zien hoe de JOVD een meer realistische visie heeft op de Oost-Westbe-

trekkingen dan de VVD-leiding die nog regelmatig de Koude Oorlogsretoriek bezigt van vlak na de Tweede Wereldoorlog en geen oog heeft voor de veranderingen die zijn opgetreden binnen de Sovjet-Unie.

CDA op het pluche getild.

Maar als ik die versleten taal en het treurige mensbeeld dat soms uit de VVD-geschriften naar voren komt (acceptatie van de tweedeling in de maatschappij) even terzijde schuif, is er toch alle reden om naast de grote verschillen de overeenkomsten te onderkennen. Of dat kan leiden tot een VVD-PvdA-coalitie is zeer onzeker, dat is uiteraard afhankelijk van het regeerprogram.

Dit alles overziende vraag ik me af wat de rechtvaardiging is voor de VVD om reeds nu, op voorhand, getuige recente uitspraken van de VVD-top, de PvdA uit te sluiten van een eventuele regeercoalitie en daarmee het CDA op het pluche te zetten. Ik behoef Thorbecke niet te citeren om liberalen te waarschuwen voor die keuze, die strategisch en inhoudelijk een keuze voor het verleden is. Een keuze met de rug gekeerd naar de toekomst. Een wenkend perspectief? Ik waag het te betwijfelen.

Illusie noch monsterverbond

M.P. Swart

In 1977 oogstte de JOVD grote publiciteit met een motie waarin zij uitsprak dat het op de langere termijn mogelijk diende te zijn dat VVD en PvdA gezamenlijk regeringsverantwoordelijkheid zouden dragen. Op dat moment, na vier jaar kabinet Den Uyl, voor velen in liberale kring een schokkende uitspraak, hoewel de JOVD wel zo realistisch was niet de vorming van deze coalitie op korte termijn te bepleiten. Hoewel verschillende als progressief bekend staande prominenten in de VVD met het idee sympathiseerden, voelde de partijtop er niets voor om gehoor te geven aan de concrete oproep van de JOVD om tot een gedachtenwisseling met de PvdA over samenwerking op de lange termijn te komen. De JOVD bleef dit echter steeds voorstaan en werd daarom zelf maar de organisator van het bekende overleg tussen vooraanstaande liberalen en socialisten in het hotel Des Indes in Den Haag. Het past geheel in deze lijn dat de huidige voorritter van de JOVD, Julius Remarque, bij verschillende gelegenheden heeft opgemerkt dat in 1936 een door PvdA en VVD gesteund kabinet een te overwegen mogelijkheid behoort te zijn en in ieder geval te verkiezen valt boven een regering die voor haar voortbestaan afhankelijk zou zijn van de confessionele splinters. Dit jarenlang consequent ijveren van de JOVD is niet zonder resultaten gebleven. In 1979 sprak het ontwerp van een Liberaal Manifest voor de jaren '80 al nadrukkelijk uit dat een coalitie met de PvdA tot de mogelijkheden zou moeten gaan behoren. Sedertdien is zowel in liberale als in socialistisch kring samenwerking steeds meer bespreekbaar geworden. Deze ontwikkeling mond

de vorig jaar uit in de verschijning van de bundel 'Illusie of monsterverbond'. Diverse auteurs bespreken in deze bundel de mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie. Gelet op de voorgeschiedenis hoort deze bundel in de boekenkast, of zelfs op het nachtkastje van iedere JOVD-er. Daarmee is niet gezegd dat deze bundel van groot belang is voor de verdere gedachtenvorming over de mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie. De buitenkant van de bundel belooft in het enerverende toontje waarmee nieuwe auto's, zoutjes of D'66 wederopstandingen worden aangekondigd: 'Deze hoogst actuele vraag wordt hier door een reeks vooraanstaande sociaal-democraten en liberalen op verassende wijze beantwoord.' Wie wel eens vaker nieuwe auto's enzovoort probeert voelt dan al aan: deze pretentie wordt niet waargemaakt.

De bundel valt globaal in twee gedeelten uiteen. In de eerste vijf bijdragen komen algemene aspecten van de samenwerking aan de orde, terwijl in de negen daaropvolgende beschouwingen op vier gebieden - economie, defensie, welzijn en onderwijs - telkens zowel vanuit de PvdA als de VVD worden ingegaan op wat de partijen bindt of scheidt. Het laatste stuk is een korte samenvatting van de voorgaande bijdragen waaraan verder niets wordt toegevoegd. Ik zal niet nog eens een samenvatting van die samenvatting geven: wie een globale indruk van de bundel wil hebben doet er goed aan de laatste vier bladzijden daarvan te lezen.

Het meest voor de hand liggende obstakel voor een PvdA-VVD coalitie

tie zijn uiteraard de politieke verschillen tussen beide partijen. Daarom zou je kunnen verwachten dat vooral in de negen politiek inhoudelijke bijdragen een negatieve teneur naar voren zou komen. Niets is minder waar. De politiek inhoudelijke beschouwingen zijn geen van alle overwegend negatief over de mogelijkheden voor samenwerking. Ook de interviews met Den Uyl en Nijpels waarin de algemene aspecten aan de orde komen leveren een overeenkomstige conclusie op. Uiteraard zijn er duidelijke verschillen, maar die lijken alleen bij het defensiebeleid mogelijk een breekpunt op te kunnen leveren, hoewel er zelfs daar gezamenlijke uitgangspunten zijn te vinden. Maar verder zijn de auteurs toch zachtjes verwachtingsvol over de mogelijkheden, afgezien van twee curieuze uitzonderingen. De Korte geeft een zeer juiste maar weinig verrassende uiteenzetting over het huidige economische beleid van de VVD zonder de PvdA zelfs maar te noemen zodat maximaal onduidelijk blijft wat hij inzake het thema van de bundel denkt. Stemerding geeft een uiteenzetting die dubbel zo lang is als de gemiddelde bijdrage waarin hij eerst duidelijk maakt dat er bij hem nog wat oud zeer jegens de VVD zit waarna hij het voorbeeld van De Korte navolgt, en de VVD nog slechts pro forma ten tonele voert voor een oproep om toch eens in zijn richting te gaan denken. Dit soort beschouwingen hebben in een bundel als deze uiteraard weinig zin, omdat veronderstelt mag worden dat de lezers bekend zijn met het feit dat PvdA en VVD niet een gelijkluidend beleid voorstaan. De overige auteurs nemen wel de moeite om ook het standpunt van de eventuele partner in de overwegingen te betrekken en komen zonder uitzondering uit op de conclusie dat er geen omstandigheden zijn die samenwerking bij voorbaat uitsluiten en dat bestaande verschillen

overbrugbaar zouden zijn als de wil daartoe voldoende sterk is. Hierbij valt op dat juist de kamerleden onder de auteurs het mogelijk ontbreken van die wil min of meer aan de ander verwijten. Is dit eens temeer een bewijs dat de vaderlandse politiek van het Zwartepieten bezeten is?

Het jammere van de serie politiek inhoudelijke bijdragen is dat het ofwel monologen ofwel gemankeerde dialogen zijn: er is geen echte uitwisseling van gedachten. Dit maakt het nogal gemakkelijk om te dagdromen over al het moois dat je samen zou kunnen ondernemen, of alle toenadering die van de andere kant zal komen. Er is immers geen weerwoord! Verder ontbreken globale politieke beschouwingen waarbij de verschillende terreinen gelijktijdig worden betrokken. Teveel lijken de vertogen gericht op het bestaan of ontbreken van 'onoverkomelijke' verschillen op een bepaald terrein. De politieke realiteit is echter dat onoverkomelijke verschillen tussen grote partijen nooit zomaar 'bestaan', maar altijd worden gemaakt. Als het gaat om regeringssamenwerking is dat voor iedere partij altijd een afweging van alternatieven: samenwerking met A, samenwerking met B of oppositie. Een verschil tussen partijen is daarbij alleen onoverbrugbaar als daarmee een aantrekkelijker alternatief gerealiseerd kan worden. In dit opzicht is de toestand in Israël zeer illustratief. Zakelijk gezien lijkt tussen Likod en Arbeiderspartij nauwelijks overeenstemming mogelijk, maar zolang het enige alternatief, verkiezingen, voor elk van beide minder aantrekkelijk lijkt kan er worden samengewerkt. Hier ten lande zijn er bij de collegevorming in gemeenten fraaie voorbeelden van verschillen die al naargelang de omstandigheden al of niet overbrugbaar zijn. Een bespreking van mogelijkheden voor

politieke samenwerking moet dus vooral ook aandacht besteden aan de alternatieven voor die samenwerking. Slechts naargelang aan-nemelijk wordt gemaakt dat samenwerking voor betrokken partijen aantrekkelijker is dan enig alternatief, zijnde samenwerking met derden of oppositie, ontstaat duidelijkheid over kansen op een coalitie. Dit kan niet alleen per sector worden beoordeeld, als men tenminste tot een regeerakkoord wil komen. Het ontbreken van dit soort afwegingen maakt dat het politiek inhoudelijke deel van de bundel niet aan zijn doel beantwoordt. De conclusie dat samenwerking mogelijk is als men maar wil, is welbeschouwd een waarheid als een koe.

Bij de beschouwingen over de algemene aspecten van de samenwerking wordt in ieder geval impliciet meer aandacht besteed aan een vergelijking met alternatieven (regeren met het CDA, oppositie). Voor- en nadelen van de alternatieven zijn ruwweg onder te brengen in twee categorieën: het te realiseren beleid en de te verwerven steun van kiezers. Uit alle algemene bijdragen komt naar voren dat voor beide partijen de voordelen voor het te realiseren beleid onduidelijk zijn en de te verwachten electorale gevolgen negatief, vooral voor de VVD. Beleidsmatig is het uiteraard een voordeel dat de CDA-macht wordt doorbroken. Maar als niet duidelijk wordt hoe daardoor PvdA en VVD gelijktijdig meer aan hun trekken kunnen komen, heeft dit weinig betekenis zolang het CDA op voorname kwesties tot de meeste concessies bereid is. Electoraal zou het CDA bij samenwerking van VVD en PvdA zijn geleidelijke afkalving kunnen keren en zich tot een sterke conservatieve partij kunnen ontwikkelen. Je zou uit de bundel kunnen afleiden dat de bezwaren tegen samenwerking een verschuiving hebben ondergaan:

het zijn niet langer politiek inhoudelijke, maar meer algemeen strategische bezwaren geworden. Feitelijk is de samenwerking daarmee niet dichterbij gekomen, het geeft alleen aan dat de stemming is veranderd, dat de mogelijkheid van samenwerking zakelijker dan vroeger wordt benaderd.

Moet de conclusie daarmee luiden dat het niet het monsterverbond maar de illusie wordt? Welnee! Het monsterverbond zit er inderdaad niet in. Volgens Van Dale is een monsterverbond een tegen-natuurlijk bondgenootschap en anders dan in Israel zijn er in Nederland geen omstandigheden te verwachten die tot zo'n tegen-natuurlijke verbintenis noodzaken. Dat er integendeel zelfs een premie zou staan op het niet samenwerken, in de vorm van een verder afkalvend CDA geloof ik niet. Van de grote partijen scoort het CDA thans de hoogste percentage 'vaste aanhang'. Onder jongeren is de aanhang wel kleiner dan bij ouderen, maar nog aanzienlijk genoeg om te verzekeren dat het CDA in de afzienbare toekomst een grote partij zal blijven. Dat heeft als consequentie dat PvdA en VVD alleen kunnen samenwerken als zij dat aan hun electoraat kunnen uitleggen. De tegenstellingen op hoofdzaken als kruisraketten, kerncentrales en koopkrachtgaranties maken dat nu inderdaad een onverkoopbaar 'monsterverbond'. Maar een belangrijke vraag, eigenlijk de hamvraag, is of coalities tussen PvdA en VVD ook in de toekomst vanzelfsprekend een monsterverbond zullen betekenen. Ideologische ontwikkelingen in deze partijen, maar zeker ook die in het CDA en ontwikkelingen in de samenleving (geen van de drie genoemde hoofdzaken hoeft dat in 1990 nog te zijn!) zouden wel degelijk tot samenwerking kunnen leiden. Misschien iets voor een tweede bundel?

Staat en recht

prof. mr. M.C.B. Burkens

Het denken over staat en recht heeft een lange traditie. Een rij van denkers, reeds vanaf het begin van onze westerse beschaving, heeft systematisch ideeën ontvouwd over de nastrevenswaardige ordening van staat en samenleving en daarbij veelal grote betekenis toegekend aan de functie van het recht in deze ordening.

Daarnaast bestaat een traditie van empirisch denken, dat wil zeggen een denken dat zich niet zozeer richt op de vraag hoe een juiste politieke ordening eruit behoort te zien als wel op de vraag hoe de politieke orde er daadwerkelijk uit ziet. Deze gedachtenlijn heeft in de hedendaagse politieke wetenschap duidelijk de overhand gekregen. Het recht is in deze benaderingswijze slechts een orderingsstructuur; empirische analyses zijn veelal niet primair op deze structuur gericht.

De politiek zelf hanteert in de huidige tijd het recht als instrument ter verwezenlijking van gewenste maatschappelijke verhoudingen. Tegelijk heeft het recht wat men zou kunnen noemen een meta-functie: het recht ordent het besluitvormingsmechanisme dat voor deze verwezenlijking wordt ingezet. De meest essentiële elementen van deze meta-functie hebben gestalte gekregen in het staatsbestel: het geheel van primaire organisatorische voorzieningen gericht op rechtsvorming.

Herbezinning.

In ons land is het staatsbestel in zijn grondtrekken betrekkelijk onomstreden. Dat blijkt uit de grondwetsherziening van 1983: een

herzieningsproces dat geduurd heeft van 1966 (het jaar van publicatie van de proeve van een nieuwe grondwet) tot 1983. Het heeft nauwelijks of geen fundamentele constitutionele vernieuwingen opgeleverd. Ons staatsbestel vormt kennelijk een verworvenheid waarmee iedereen redelijk tevreden is.

Onzekerheden treden echter tegenwoordig aan het licht, niet zozeer op grond van fundamentele overwegingen als wel op grond van feitelijk blijkende dysfunctionaliteiten. Deze zijn met name het gevolg van de uit zijn voegen barstende sociale verzorgingsstaat.

De verzorgingsstaat is in de jaren sedert de Tweede Wereldoorlog zonder duidelijk samenhangend plan tot ontwikkeling gebracht. Voorzieningen werden in het leven geroepen overeenkomstig de zich voordoende behoeften. Ofschoon deze voorzieningen ongetwijfeld door een conceptie inzake de functie van de overheid ten opzichte van de samenleving werden gedragen, ontbrak het aan een doorwrocht en zoveel mogelijk empirisch getoetst model van hetgeen uiteindelijk werd nagestreefd. Dit heeft ertoe geleid, dat tenslotte feitelijke verstoringen een halt toeriepen aan de verdere ontwikkeling van de sociale verzorgingsstaat. Door feitelijke afgedwongen is dan ook thans een revisie in de maak: men denke aan de grote operaties van het kabinet-Lubbers, aan de stelselherziening van de sociale zekerheid, aan de herziening van het arbeidsbestel, het belastingbestel e tutti quanti. De sociale verzorgingsstaat is op de hel-

ling; de uitkomst van de revisie is nog onduidelijk maar zal vermoedelijk in de termen gaan vallen van iets wat 'waarborgstaat' wordt genoemd.

Deze revisie van de verzorgingsstaat leidt tevens tot een herbezinning op de beginselen van onze staatsorganisatie. Het besluitvormingsmechanisme leidt aan overcomplexiteit en overbelasting. Een deel van de grote operaties van het kabinet-Lubbers is hierop gericht. Men denke aan de deregulerings- en decentralisatie-operaties.

Terugziende kan men stellen, dat het in de afgelopen decennia - ondanks het grondige proces van grondwetsherziening- toch geschorst heeft aan een goede synthese tussen normatief en empirisch politiek denken. De normatieve grondslagen van ons staatsbestel zijn niet in relatie met empirische bevindingen goed doorzocht. Vandaar dat ons staatsbestel een instrument is gebleken, dat niet voldoende in staat is tot vervulling van de taken die ervan verwacht werden.

Door begrenzingen omgeven.

Ik wil hieronder enkele normatieve grondslagen van ons staatsbestel proberen te formuleren, daarbij rekening houdend met problemen die de afgelopen decennia zijn gerezen en met de feitelijke mogelijkheden en onmogelijkheden die daarbij manifest zijn geworden. Dat zijn met name de onmogelijkheden. Wanneer iets duidelijk is geworden, dan is het dat wij leven in een wereld van eindigheden; een wereld waarin wij door begrenzing omgeven zijn. De wereld is niet volledig 'maakbaar'; een heilstaat is niet bereikbaar. Ook de overheid is in haar mogelijkheden afhankelijk van de samenleving; onbescheiden pretenties worden door de feiten afge-

straft; resultaten moeten meestal 'betaald' worden door wansucces op andere terreinen. In dit opzicht hebben wij veel te leren uit onze traditie: de bescheiden pretenties die staatsleer en overheid in vroeger tijden hadden, blijken veelal meer aan de maat te zijn van hetgeen verwezenlijkbaar is.

Ik beperk mij in het navolgende tot slechts enkele aspecten van de staatsstructuur, verband houdend met de problematiek van overcomplexiteit en overbelasting. 'Hot items' op het terrein van de democratisering laat ik nolens volens buiten beschouwing, ik ga toch reeds de perken van de mij toegestane plaatsruimte te buiten.

Publiekrechtelijke organisatie.

Het dunkt mij wezenlijk voor de liberale visie, dat gedacht wordt in termen van een evenwicht van macht en een evenwicht in samenstellende delen van de maatschappelijke en staatsrechtelijke structuur. Noch de samenleving zelf noch de staatsorganisatie vormen als zodanig een eenheid, waarin men een absoluut machtscentrum zou kunnen onderkennen.

De samenleving kan niet worden vereenzelvigd met een 'volk' in de zin van Rousseau; er bestaat dan ook niet zoiets als een 'volkswil'. Dat zijn misplaatste en gevaarlijke concepties, die in de praktijk tot onderdrukking blijken te leiden. Slechts in zeer bijzondere omstandigheden kan er spraken van zijn, dat een samenleving tot een eenheid wordt samengesmeed; te denken valt bijvoorbeeld aan een bezetting door een vijandelijke mogendheid. In het algemeen kan men stellen, dat een samenleving bestaat uit individuen en groepen van individuen, die deels verschillende en deels

parallele belangen hebben; het is zaak deze belangen onderling te coördineren en met elkaar in evenwicht te brengen, zodat ieder redelijkerwijs aan zijn trek komt en ieder naar eigen aard en capaciteiten een menswaardig bestaan kan leiden. Daartoe is een -democratisch gefundeerde- publiek-rechtelijke organisatie van deze samenleving noodzakelijk.

Deze staatsorganisatie heeft een inderdaad noodzakelijke, maar tegelijk beperkte functie. Het is niet de opgave van de staat om de samenleving zelf tot een publiek-rechtelijke organisatie om te vormen. Mensen zijn niet primair staatsburgers, die in hun doen en laten door de staat worden bepaald. Zij zijn primair individuen, met verlangens en strevingen die primair op hun maatschappelijke omgeving zijn gericht. Dat dient door de staat te worden gerespecteerd. Vandaar dat in de liberale visie terecht grote nadruk wordt gelegd op de vrijheidsrechten. Deze brengen tot uitdrukking, dat de staat niet dan wel slechts onder bepaalde nauwkeurig omschreven voorwaarden inbreuk kan maken op de vrijheidssfeer van individuen. Zij zijn bovendien merkteken van het algemene rechtsstatelijke uitgangspunt, dat overheidsbevoegdheden principieel beperkt zijn. Dit uitgangspunt is nader geconcretiseerd in de stelregel van het legaliteitsbeginsel: overheidsbevoegdheden dienen uitdrukkelijk te zijn toegekend, aldus dat zij hun grondslag hebben in wetgeving. Juist de omstandigheid, dat deze opzet heden ten dage wordt ondergraven door het walt en schalten van de overheid in het kader van subsidieregelingen stemt tot grote zorg.

Gematigd dualisme.

Zoals gezegd dient ook de staat

zelf niet te worden begrepen als een eenheid. De staat is opgebouwd uit samenstellende delen; niet alleen in de vorm van differentiatie tussen centrale staatsorganisatie en de territoriale en functionele decentralisatie, maar ook in de vorm van een interne differentiatie van 'Den Haag'. Traditioneel is laatstbedoelde differentiatie geïnstitutionaliseerd in de dualiteit van regering en parlement. In de liberale visie is sprake van wat heet 'gematigd dualisme'. De regering heeft een eigen taakopdracht. Het parlement dient niet op de stoel van de regering plaats te nemen; niettemin heeft het parlement in zoverre het laatste woord, dat het in het kader van de ministeriele verantwoordelijkheid de regering tot aftreden kan dwingen. Deze opzet houdt niet in, dat het parlement zijn wil aan de regering vermag op te leggen; zo is de regering niet gehouden kamer-moties tot uitvoering te brengen. Het parlement behoeft echter geen genoeg te nemen met een weerstrevende houding van de regering; alsdan wordt het evenwel geconfronteerd met de consequentie van een kabinetscrisis.

De klassieke geïnstitutionaliseerde dualiteit van regering en parlement is sedert het eind van de vorige eeuw aangevuld met een op het politieke functioneren gebaseerde dualiteit tussen enerzijds kabinet en geestverwante fracties en anderzijds de parlementaire oppositie. In de praktijk lopen beide vormen van dualiteit door elkaar heen. Aan de ene kant stelt het parlement zich als zodanig op tegenover de regering, aan de andere kant zijn regeringsfracties gebonden aan het regeerakkoord en voelen zij zich terecht geroepen steun te verlenen aan geestverwante bewindslieden. Dat kan wrikken. In de affaire van de P.C. Hooftprijs kwamen liberale beginselen

onvoldoende tot uitdrukking ten gevolge van een overmatig monistisch kleven. Doch anderzijds: wanneer regeringsfracties zich te zeer losmaken van het kabinetsbeleid geraakt het cement van de coalitievorming los; aldus de situatie onder het kabinet-Van Agt-I. Ter illustratie zij verwezen naar het -staatsrechtelijk fundamentele- begrotingsproces, zoals beschreven in het rapport van de Studiegroep begrotingsruimte. Het begrotingsproces liep totaal uit de hand, omdat het niet werd gestuurd door een gezamenlijke wil van de coalitiegenoten en niet afgedekt werd door wederzijds aanvaarde verplichtingen van coalitiepartners.

In dit licht moeten de beschouwingen van Nijpels worden begrepen over strategisch monisme. Deze beschouwingen hebben niet de strekking het liberale uitgangspunt van gematigd dualisme prijs te geven. Veeleer wordt met strategisch monisme beoogd om in de huidige politieke situatie tegenwicht te bieden tegen de -met overcomplexiteit en overbelasting verband houdende- tendens van bestuurlijk immobilisme. Juist omdat wij ons op een breukpunt bevinden in de na-oorlogse ontwikkeling van de sociale verzorgingsstaat, is het onvermijdelijk dat doelbewust een aantal pijnlijke en diep ingrijpende wijzigingen worden aangebracht in de opzet van ons publiekrechtelijke bestel. Daartoe is thans noodzakelijk, dat op grondslag van een regeerakkoord nauwgezet de tevoor- uitgezette route wordt gevolgd, hoezeer ook telkens de verleiding groot is om halfweg met de bereikte resultaten genoegen te nemen en in immobilisme te verzinken. Strategisch monisme is aldus het medicijn voor een zieke; het is niet het levensbeginsel van de genezene.

Drukkende hand van de centrale overheid.

In de verhouding tot de gedecentraliseerde onderdelen van de staatsorganisatie heeft het centrale bestuur gaandeweg een veel te grote machtspositie opgebouwd, waardoor de interne differentiatie van het overheidsapparaat grote schade heeft opgelopen. Dit is het gevolg van het financieringsstelsel alsmede van de opzet van het medebewind. Territoriale corporaties -met name de gemeenten- worden globaal gesproken voor ongeveer 90% centraal gefinancierd. Ongeveer 30% van de gemeentelijke inkomsten komt uit het Gemeentefonds, ongeveer 60% uit specifieke uitkeringen van de onderscheidene departementen en slechts ongeveer 10% uit het eigen heffingengebied. Het centrale bestuur heeft dankzij de specifieke uitkeringen -veelal op declaratiebasis, overeenkomstig gedetailleerde instructies- een ongemeen grote greep gekregen op het gemeentelijk beleid. De allocatie -met andere woorden de afstemming van uitgaven op behoeften- is daardoor in sterke mate vervreemd van de concrete, juist lokaal zichtbare belangen; voorts worden gemeenten aldus belemmerd bij het voeren van een eigen integraal beleid. Terecht is daarom een operatie op gang, welke tot doel heeft specifieke uitkeringen over te hevelen naar het Gemeentefonds en voorts -bij implementatie van de voorstellen van de commissie Christiaanse- het eigen heffingengebied van de gemeenten aanzienlijk te versterken, met name door vergroting van de maxima van de onroerend goed belasting. Een tendens lijkt echter bespeurbaar om in het kader van een vergroting van de gemeentelijke zelfstandigheid gemeenten in sterkere mate te belasten met de uitvoering van rijksbeleid zonder afdoende financiële compensatie. Een dergelijke opzet

legt uiteraard een onaanvaardbare hypotheek op de decentralisatie. Het is niet zonder reden, dat vanuit gemeentelijke kring, met name door de Vereniging Nederlandse Gemeenten- gewezen wordt op de noodzaak van evenredigheid in bezuinigingen tussen rijk en gemeenten.

In de opzet van het medebewind blijkt de hand van de centrale overheid steeds drukkender te worden. Onder 'medebewind' wordt verstaan de activiteit van gedecentraliseerde lichamen ter uitvoering van hogere regelingen. De sturing van medebewindsactiviteiten pleegt te geschieden door middel van veelal gedetailleerde regelgeving, waarin staat aangegeven wat onder bepaalde voorwaarden dient te geschieden. Als zodanig is dergelijke regelgeving derhalve niet direct output gericht. De beoogde output is het resultaat van regelconform gedrag van de uitvoerende instantie; regelconform gedrag houdt in, dat onder conditie A het rechtsgevolg B moet of mag intreden. Deze opzet leidt in het algemeen tot een zeer grote regeldichtheid. De hogere instantie (Den Haag) wil rekening houden met de verscheidenheid van constellaties waarop de beoogde voorzieningen betrekking hebben en moet dienovereenkomstig de regelgeving verfijnen. Een andere, en betere benadering zou zijn het vooropstellen van de beoogde output. Regelgeving in medebewind zou dan niet inhouden het aangeven van de condities welke tot het beoogde rechtsgevolg leiden, maar het aangeven van de beoogde effecten onder beschikbaarstelling van de daartoe benodigde juridische en financiële middelen. Men vergelijkte in de rijkssfeer de in maart 1985 door Minister Deetman uitgebrachte HOAK-nota (concept-beleidsnota hoger onderwijs autonomie en kwaliteit), welke beoogt volgens dit stamien de beleidsruimte van het

hoger onderwijs te vergroten. In beginsel zou een dergelijke opzet op vele terreinen van overheidsbestier toepassing kunnen vinden. Men geeft de eindtermen aan, geeft een kaderregeling met betrekking tot de daartoe in te zetten middelen en verschaft de financiën. Aldus zou gekomen kunnen worden tot een wezenlijke verbetering van de differentiatie van de overheidsorganisatie.

Toetsing van wetten.

Tot de differentiatie van de overheidsorganisatie behoort ook de verhouding tot de rechterlijke macht. Ik gebruik deze term in de ruime zin, welke de herziene Grondwet van 1983 mogelijk maakt: het geheel van rechtsprekende instanties die door onafhankelijkheid jegens het bestuur worden gekenmerkt. De jurisprudentie van het Europese Hof voor de rechten van de mens te Straatsburg inzake de reikwijdte van artikel 6 van het Europese verdrag benadrukt de betekenis van onafhankelijke rechters. Te verwachten valt dat het Kroonberoep zijn langste tijd heeft gehad.

Rechters maken deel uit van de overheidsorganisatie; zij vormen echter het watermerk van de interne differentiatie van deze organisatie. Zij zijn onafhankelijk ten opzichte van het bestuur, slechts wettelijke voorschriften vermogen hen te sturen. Dienovereenkomstig kan hun jurisprudentie slechts worden bijgestuurd door wijziging van de wettelijke voorschriften. Uitsluitend op het terrein van de selfexecuting verdragsbepalingen is zulks niet mogelijk, vandaar dat de rechterlijke jurisprudentie op dat terrein wijze terughoudendheid beoefent.

De ontwikkeling van de rechtsontwikkelingen sedert de 'Tweede We-

reldoorlog heeft met zich gebracht, dat de beoordelingsvrijheid van rechters gaandeweg sterk is vergroot. De wetgever heeft gaandeweg zijn onmacht erkend tot regeling van alle mogelijke casusposities welke in de praktijk kunnen voorkomen. Als complement hiervan hebben de onderscheidene rechterlijke instanties een uiterst doorwrochte jurisprudentie ontwikkeld aan de hand van beginselen van behoorlijk bestuur. Ook de burgerlijke rechter heeft in deze trant zijn onrechtmatige daads-jurisprudentie steeds meer verfijnd. Deze ontwikkeling kan worden toegejuicht, zij dient echter niet een alibi te vormen voor de wetgever om politiek hete hangijzers maar in de rechterlijke handen te stellen (vergelijk de problematiek van het stakingsrecht en van de euthanasie, om slechts enkele voorbeelden te noemen). Evenmin mag het rechterlijk ingrijpen als vluchtweg worden gehanteerd voor tekort schietende kwaliteit van de wetgeving. Juist de wirwar van wetgeving stelt de rechterlijke macht voor grote problemen.

Van directe constitutionele betekenis is de vraag of aan de rechter de bevoegdheid moet worden toegekend wetten in formele zin aan de Grondwet te toetsen. De vraag lijkt een gepasseerd station, nu zij in het kader van de grondwetsherziening van 1983 uitvoerig aan de orde is geweest en in artikel 120 Grondwet een ontkennde beantwoording heeft gevonden. De vraagstelling zelf is echter een 'evergreen'. In de jurisprudentie van het Amerikaanse Supreme Court geeft reeds het befaamde arrest *Marbury vs. Madison* uit 1803 een rechtsdogmatisch antwoord: het behoort tot de natuurlijke taak van rechters om lagere normen te toetsen aan hogere. Even rechtsdogmatisch kan daartegenover worden gesteld: het kan tot de taak van de wetgever

worden gerekend om de Grondwet, als zijnde zijn eigen product, authentiek te interpreteren. Deze opvatting is bij de Nederlandse wetgever altijd heersende leer geweest.

In deze eindeloze discussie is geen rechtsdogmatisch gelijk te behalen. Beslissend zal veeleer moeten zijn het karakter van onze Grondwet in het licht van onze rechtstradities. Onze Grondwet is een politiek document, zij is niet geschreven met het oog op rechterlijke interpretaties. Laat men de rechter hierop los, dan valt te vrezen dat rechterlijke interpretaties in sterke mate politiek aanvechtbaar blijken; een sterke toeneming van de politieke druk op het rechterlijke benoemingsbeleid zal ongetwijfeld het gevolg zijn. Ook in de Verenigde Staten zijn uitspraken van het Supreme Court, ondanks een sterk juridiserende traditie, veelal zeer politiek bepaald. Men vergelijk de jurisprudentie inzake de sociale wetgeving in de periode van ongeveer 1885 tot de New Deal conflicten. Dienovereenkomstig zijn rechterlijke benoemingen vrijwel altijd politiek bepaald. Dat doet toch wel aarzelen.

Op maat snijden.

Ik kom tot een slotsom. We bevinden ons heden ten dage in een overgangsfase, waarin de stuk gelopen verhouding tussen overheid en samenleving weer aan de maat zal moeten worden gebracht van wat mogelijk is. De rol van de overheid moet worden gereduceerd. Tegelijk zullen verstoppingen in het functioneren van de overheid moeten worden weggewerkt en zal een halt moeten worden toegeroepen aan overtrokken centralisatie. Doen we dat niet, dan raakt ons land in de economische en technologische ontwikkelingen steeds verder achterop, worden verwach-

tingen ten aanzien van de overheid steeds meer teleurgesteld en gaat een steeds toenemend legitimiteitsverlies optreden.

Het is een misverstand te menen, dat men dit legitimiteitsverlies kan keren door de introductie van min of meer direct democratische middelen, zoals gekozen formateurs en burgemeesters, referenda en wat dies meer zij. Dergelijke oplossingen hebben voornamelijk symbolische betekenis, zij hebben voor de concrete interactie tussen overheid en burgers weinig te bieden. Zij leiden ook af van het kernpunt, dat democratische participatie meer is dan een periodieke gang naar de stembus. Zij bevestigen veeleer het typisch Nederlandse oscilleren tussen autoriteitsgeloof en wrokkig protest. Direct democratische mechanismen veranderen niets aan de autoriteiten, zodat men slechts in protest het eigen geluid kan laten horen.

Veeleer gaat het er om de overheidsorganisatie zodanig op maat te snijden, dat zij voor concrete verwachtingen voldoende aanknopingspunt biedt en tegelijk een aangrijpingspunt biedt voor concrete participatie. Daartoe dient zich het aloude recept aan van spreiding en differentiatie van overheidsmacht, die aldus wezenlijk beperkt is en juist vanwege haar beperktheid open moet staan voor het stemgeluid van burgers. Die beperktheid werkt ook door naar het verwachtingspatroon van de burgers. Het maatschappelijk heil is niet van de overheid te verwachten, burgers zullen zelf zich moeten inzetten. Zo behoort het toch te zijn.

Referendum; ja, mits!

mr. R. Luchtenveld

Invoering van een beslissend referendum over door de Staten-Generaal aanvaarde wetsvoorstellen kan -mits aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan- een welkome kans bieden om de betrokkenheid van de burgers bij het bestuur te vergroten. Eveneens zou een beslissend referendum moeten kunnen worden gehouden over door lagere publiekrechtelijke lichamen (bijvoorbeeld provincies en gemeenten) aanvaarde verordeningen. De bezwaren die tegen referenda worden aangevoerd zijn vaak erg overtrokken en kunnen door randvoorwaarden te formuleren goeddeels worden ondervangen. Deze stellingname wil ik verdedigen.

Opbouw artikel.

Na een inleiding over enige geschiedkundige aspecten en een paragraaf waarin de verschillende vormen van referenda en volksinitiatief worden beschreven, zal ik in een derde paragraaf mijn pleidooi voor een referendum nader onderbouwen. Hierbij zal ik aangeven welke vorm of vormen ik bepleit en onder welke voorwaarden zo'n volksraadpleging zou moeten kunnen plaatsvinden. Vervolgens zal ik in een vierde paragraaf stilstaan bij de bezwaren, die tegen referenda te plegen worden aangevoerd en mijn visie daarop. In een samenvattende slotparagraaf zal ik nog een blik vooruitwerpen naar de komende politieke discussies over de wenselijkheid van de invoering van een referendum bij politieke besluitvorming. Overigens heb ik niet de illusie daarmee op alle aspecten daarvan te kunnen ingaan.

Inleiding.

De discussie over de wenselijkheid van het invoeren van enigerlei vorm van referendum in Nederland is niet nieuw. Reeds aan het begin van deze eeuw werd de Tweede Kamer, door middel van een initiatief-voorstel tot herziening van de Grondwet van Troelstra cum suis, nadrukkelijk met dit vraagstuk geconfronteerd. Alhoewel het initiatief-voorstel wegens onvoldoende steun werd ingetrokken, is sindsdien de discussie van tijd tot tijd opnieuw aan de orde gesteld. Met name in het kader van de in de zestiger jaren voorgestelde ingrijpende staatsrechtelijke hervormingen. Geen enkele vorm van volksraadpleging haalde echter ooit de Grondwet.

Recent heeft de discussie echter een aantal nieuwe impulsen gekregen. Doordat Gilhuis een rechtsvergelijkend proefschrift het licht deed zien, werd meer informatie toegankelijk gemaakt over het functioneren van verschillende vormen van referendum in enkele andere westerse democratieën (1). Minstens zo belangrijk was dat vanuit de Tweede Kamer werd aangedrongen op de instelling van een staatscommissie, die invoering van het consultatief referendum zou moeten bestuderen. Een door de leden Nijpels en Wilbers in 1981 ingediende motie werd ingetrokken na de toezegging van de toenmalige Minister van Binnenlandse Zaken Van Thijn dat de door de regering reeds eerder aangekondigde staatscommissie ook over het referendum zou rapporteren. De staatscommissie van advies inzake de relatie kiezersbeleidsvorming werd ingesteld bij

koninklijk besluit van 17 mei 1982 en bracht op 7 maart 1984 een interim-rapport uit over referendum en volksinitiatief (2).

Ook in liberale kring is reeds meermalen over de wenselijkheid van een referendum gesproken en geschreven. Aan het eind van de zestiger jaren geschiedde dat bij de VVD naar aanleiding van het rapport 'Kiezer-gekozene', op basis waarvan de Algemene Vergadering referendum en volksinitiatief afwees, tenzij het staatsrechtelijke systeem zou worden gewijzigd (bijvoorbeeld afschaffing van evenredige vertegenwoordiging). De laatste jaren kwam de wenselijkheid van een referendum opnieuw aan de orde bij de voorbereiding en vaststelling van het verkiezingsprogramma VVD 1981-1985 en bij het Liberaal Manifest. De in 1983 door de partijcommissie Binnenlandse Zaken van de VVD aangeboden discussienota 'Referendum; ja/nee? Geen mening of een andere mening?' geeft een uitvoerig overzicht van de discussie en besluitvorming binnen de VVD en kan bovendien op zichzelf ook als een belangrijke impuls tot hernieuwde bezinning over een referendum worden beschouwd (3).

Verschillende soorten referenda en volksinitiatief.

Om verkeerde beeldvorming en spraakverwarring te voorkomen is het van belang dat bij de discussie over invoering van een referendum of volksinitiatief steeds duidelijk is welke vorm wordt bedoeld.

In de eerste plaats dient daarbij duidelijk onderscheid te worden gemaakt tussen referenda en vormen van volksinitiatief. Kort aangeduid is van een referendum sprake als een overheidsorgaan een te over wegen of genomen be-

sluit ter beoordeling aan de burgers (kiesgerechtigden) voorlegt. Van een volksinitiatief is sprake indien een bepaald aantal burgers (kiesgerechtigden) in staat wordt gesteld om een voorstel aan de beoordeling van alle burgers (kiesgerechtigden) te onderwerpen. Daarbij kan dan nog weer onderscheiden worden naar de wijze waarop dat kan.

Denkbaar is dat het oordeel van de burger rechtstreeks wordt gevraagd, maar ook kan worden bepaald dat het voorstel van de initiatiefnemers eerst in het parlement (of lager publiekrechtelijk lichaam-bijvoorbeeld in de gemeenteraad-) moet worden behandeld. In de laatstgenoemde vorm is dan nog van belang of de initiatiefnemers zelf hun voorstel kunnen/moeten verdedigen of niet.

Zowel bij het referendum als bij het volksinitiatief doet zich de vraag voor of het oordeel van de burgers beslissend is of dat toch het laatste woord bij het vertegenwoordigend orgaan ligt. In het ene geval spreekt men van een beslissend (decisoir) referendum, in het andere geval van een raadplegend (consultatief) referendum.

Een ander onderscheid valt te maken tussen een verplicht (obligatoir) of een niet-verplicht (facultatief) referendum. Van het eerste is sprake als de Grondwet, wet of andere regeling het houden van een referendum voorschrijft, van het tweede als een (gekwalficeerde) meerderheid of minderheid van een vertegenwoordigend lichaam of een bepaald aantal kiesgerechtigden per geval een referendum kan uitlokken. Een volksinitiatief is per definitie facultatief.

Bij een referendum kan voorts worden onderscheiden of in principe alle (overheids-)beslissingen aan een volksraadpleging kun-

nen worden onderworpen of alleen besluiten in een bepaalde vorm, zoals bij een wetgevingsreferendum het geval is.

Daarnaast is er verschil tussen de wijze waarop de raadpleging geschiedt. Zo kan het gaan om het oordeel over een compleet wetsvoorstel, waarbij de vraagstelling enkelvoudig zal zijn (voor/tegen, ja/nee), maar ook om een meervoudige vraagstelling (vragenlijst). Tenslotte is er natuurlijk onderscheid te maken tussen referenda/volksinitiatief naar het bestuursniveau waarop het wordt gehouden. Ter onderscheiding van het nationale niveau duidt men in het algemeen de overige niveau's aan als 'decentraal' of 'lokaal'.

Pleidooi voor een facultatief beslissend wetgevingsreferendum.

Na toenemende openheid en openbaarheid en een steeds professioneler voorlichtingsbeleid van de zijde van de overheid, die gezamenlijk de burger informatie verschaffen over het handelen van de bestuurders (meeweten), gecombineerd met toenemende mogelijkheden tot inspraak, instelling van overlegorganen en advieslichamen (meepraten), lijkt de stap naar participatie van de burger in de vorm van meebeslissen niet onlogisch. Natuurlijk kan betoogd worden dat die stap reeds bij de invoering van algemene verkiezingen voor vertegenwoordigende lichamen is gezet. Ik erken ook volledig dat verkiezingen van groot belang zijn en het vertegenwoordigend stelsel de kern van ons staatkundig systeem moet blijven.

De vraag die ik aan de orde stel is echter of daarmee iedere aanvulling of correctiemogelijkheid op de werking daarvan moet worden afgewezen. Naar mijn mening niet. Het een keer per vier jaar kiezen

van een persoon van een kandidatenlijst en daarmee van een partijprogramma met talloze standpunten is per definitie een beperkte mogelijkheid tot beïnvloeding van het bestuur. Daarbij moet bedacht worden dat de gemiddelde kiezer vrijwel geen invloed heeft op de samenstelling van kandidatenlijsten en programma's. Om dit te adstrueren met een voorbeeld zou ik de vraag willen opwerpen hoe een kiezer die voorstander is van het huidige sociaal-economische beleid van dit kabinet, maar tegenstander van de plaatsing van kruisvluchtwapens dit tot uitdrukking kan brengen met een stem. Hij zal moeten constateren dat er geen partij te vinden is die het huidige sociaal-economische beleid propageert en tevens plaatsing van kruisvluchtwapens afwijst. Behalve het oprichten van een eigen partij of het trachten via lidmaatschap en dergelijke alsnog een bestaande partij op een van beide onderwerpen van standpunt te doen veranderen (wie is dat gegeven?) rest de kiezer niets dan het maken van een afweging. Zelfs als hij dat doet en zijn stem wel uitbrengt, moet bij hem de frustratie groot zijn als hij in hetzij de sociaal-economische debatten, hetzij bij die over defensie, namens hem hoort verkondigen hoe duidelijk de kiezers zich achter het (?) beleid van de partij hebben geschaard. Overigens pleit ik er niet voor om nu alsnog een spoedreferendum over de plaatsing van kruisvluchtwapens te organiseren. Wel pleit ik voor diepgaande bezinning op de 'ongenuanceerde' werking van het vertegenwoordigend stelsel.

Met de door mij bepleitte aanvulling of correctiemogelijkheid daarop in de vorm van een referendum kan men voorzichtig starten. Niet zo voorzichtig echter dat men uitsluitend een raadplegend referendum wil organiseren.

Met Oud ben ik van mening dat het consultatieve referendum in beginsel fout is (4). Slechts in twee gevallen zou ik mij tegen het organiseren van een consultatief referendum niet willen verzetten. Wanneer het gaat om meervoudige vraagstelling, waarbij ook na beantwoording nog onduidelijkheid kan zijn blijven bestaan en er ruimte kan zijn voor een vertegenwoordigend orgaan om het scala van antwoorden te vertalen in een onderling samenhangend besluit, verzet ik me daar niet tegen. Evenmin doe ik dat als het een referendum betreft op een bestuursniveau, waar niet tevens de beslissingsbevoegdheid ligt, zoals bij consultatieve referenda in gemeenten over voorgenomen gemeentelijke herindeling. In beide gevallen acht ik echter de consultatieve referenda niet meer en niet minder dan een specifieke vorm van inspraak en daarmee geen vorm van meebeslissen. Ik laat ze dan ook verder onbesproken.

De vorm van referendum waar ik echt warm voorstander van ben is beslissend. De vertegenwoordiger die tot besluitvorming bevoegd is en in die situatie een beslissingsrijp ontwerp-besluit aan zijn kiezers presenteert zal slechts de afkeer van de politiek vergroten en het maatschappelijk draagvlak voor zijn beslissing ontberen indien hij alsnog anders dan de meerderheid der geraadpleegde burgers zou beslissen. De meerderheid der geraadpleegde burgers kan echter ongeïnteresseerd blijken in een onderwerp dat aan de orde is. Ik meen echter dat daarin geen reden ligt voor consultatieve referenda, maar voor facultatieve.

Door te bepalen dat een referendum slechts kan worden gehouden op initiatief van een bepaald aantal kiesgerechtigden, zal men in het algemeen bewerkstelligen dat niet over iedere wissel was een

referendum zal worden gehouden. Mocht dat toch eens blijken (uit de opkomstcijfers) het geval te zijn, wat bijvoorbeeld kan als een actiegroep handtekeningen heeft 'verzameld', dan kan een opkomstpercentage als minimale randvoorwaarde voor de geldigheid van een referendum uitkomst bieden. In het kader van de door mij bepleite voorzichtige start met een beslissend referendum past een dergelijke randvoorwaarde zeker. Men kan dit overigens ook aldus formuleren dat de tegenstemmen (tegen een besluit dat de vertegenwoordigers willen nemen of in principe hebben genomen) een bepaald percentage van het aantal kiesgerechtigden moet bedragen. Wanneer men -zoals in Denemarken- bepaalt dat een meerderheid, die tenminste uit 30% van de kiesgerechtigden moet bestaan, een in het parlement aangevraagd wetsvoorstel alsnog kan tegenhouden, is bij een opkomst van 50% nog altijd een gekwalificeerde meerderheid van 60,1% tegenstemmers nodig om het voorstel geen definitieve wet te doen worden (5). Het facultatief correctief beslissend wetgevingsreferendum zal zo als 'noodrem' werken, waarvan slechts effectief gebruik zal worden gemaakt in gevallen van besluitvorming waarin een groot deel van de bevolking zich niet kan herkennen (lees: vertegenwoordigd voelt). Dat is precies mijn bedoeling.

Ik ben er voorstander van slechts door de beide Kamers der Staten-Generaal aanvaarde wetsvoorstellen (of op decentraal niveau door het vertegenwoordigende orgaan vastgestelde verordening) inbeginsel voor het houden van een referendum in aanmerking te doen komen. Ook dit behelst een voorzichtig begin. Alleen bij deze vorm van besluitvorming heeft men immers de garantie van een gedegen procedure voorafgaande aan de vaststelling van de tekst van het

besluit. Er is dan in ieder geval de gelegenheid geweest allerlei aspecten van een wetsvoorstel vanuit verschillende invalshoeken te belichten. De meeste vragen die konden rijzen zullen in het openbaar zijn gesteld en beantwoord. Bij de voorlichting naar de burgers toe is dat een voordeel.

Ik erken dat de door mij bepleite vorm slechts in een richting werkt, namelijk een wetsvoorstel dat bijna wet is de weg naar het Staatsblad afsnijden. Het zou op zichzelf dan ook niet onlogisch zijn ook een volksraadpleging te bepleiten, die ertoe zou kunnen leiden dat bijvoorbeeld een verworpen wetsvoorstel alsnog wet kan worden of een initiatief vanuit een groep burgers -al dan niet na parlementaire behandeling- tot het Staatsblad kan komen (volksinitiatief). Vooralsnog bepleit ik dat echter niet, omdat daarbij veel grotere inbreuken op het vertegenwoordigende stelsel aan de orde zijn.

Mijns inziens mag echter terughoudendheid weer niet zover gaan, dat bepleit wordt eerst maar eens met referenda op decentraal niveau ervaring op te doen, voordat invoering op nationaal niveau kan worden overwogen. Ik betreur het dat de commissie Binnenlandse Zaken van de VVD die weg is ingeslagen (6). Persoonlijk meen ik dat men een keuze moet durven maken. Of men kiest -op basis van argumenten- voor een referendum als aanvulling op het vertegenwoordigend stelsel of men is daar tegen. Als men het referendum als nuttige aanvulling ziet, moet men het aan het nationale niveau niet onnodig lang onthouden. Ziet men het als een verslechtering, dan zou men het ook de lokale gemeenschap niet moeten aandoen. Zelfs wanneer men oprecht gelooft dat experimenten tot wezenlijk nieuwe inzichten zullen leiden, dan nog

is de vraag waarom dan op lokaal niveau moet worden gestart. Ik draag het lokale bestuur een te warm hart toe om daarmee zonder nadere argumentatie te kunnen instemmen en zo speciaal de gemeenten ook met -wellicht onvermijdelijke- kinderziekten op te zadelen.

Bezwaren tegen referenda.

Een van de bezwaren tegen referenda is dat het een aantasting zou betekenen van de (representatieve-)democratie. Dit bezwaar is in het verleden vaak krachtig verwoord: 'Referendum: een doodkist voor de democratie' (Vonhoff) (7), of 'Een bijl aan de wortel van de democratie' (Geertsema) (8). Ik acht dergelijke uitspraken niet alleen schromelijk overdreven, maar bovendien historisch onjuist. Schromelijk overdreven omdat vele andere westerse landen enigerlei vorm van referendum kennen. Zijn deze alle ondemocratisch? Nee toch. Historisch onjuist omdat het representatieve stelsel is ontstaan doordat het wegens toename van de bevolking en geleidelijke afschaffing van het census-kiesrecht praktisch ondoenlijk werd om alle kiesgerechtigden regelmatig in een 'volksvergadering' bijeen te doen komen, zoals dat in het oude Athene nog kon. Het representatieve stelsel behoort naar mijn mening thans wel het primaat, maar niet het monopolie in de politieke besluitvorming te hebben. Het lijkt me ook liberaal om tegen monopolieposities ten strijde te trekken. Ik ben dan ook verheugd dat de heer Geertsema de bovenaangehaalde bewoordingen niet meer ten tonele voerde in een discussie die ik onlangs bij de Kamer Centrale Amsterdam op een in samenwerking met de JOVD georganiseerde bijeenkomst met hem mocht voeren. Overigens bleef hij het referen-

dum op nationaal niveau afwijzen.

Een ander bezwaar tegen een correctief referendum is wel dat het kan leiden tot politieke instabiliteit en er een lacune kan ontstaan indien een wetsvoorstel is verworpen. In reactie daarop zou ik willen opmerken dat ik door slechts referenda te willen toestaan over door de beide Kamers der Staten Generaal aanvaarde wetsvoorstellen, in ieder geval de situatie heb uitgesloten dat het kabinet buiten de volksvertegenwoordiging om een vertrouwensvotum aan de burgers vraagt. Een lacune kan ook ontstaan indien een wetsvoorstel niet door middel van een referendum, maar reeds in de Staten Generaal de weg naar het Staatsblad wordt onthouden. Ook dan kan er sprake zijn van een monsterverbond tussen voor- en tegenstanders, waarbij de ene groep het voorstel te ver vindt gaan en de andere niet ver genoeg. Niet ieder verworpen voorstel zal tot een politieke crisis leiden. Bovendien kan de vraag gesteld worden wat de waarde is van een door de Staten Generaal aanvaard wetsvoorstel, waar een (bij opkomstvereisten vaak gekwalificeerde) meerderheid van de kiesgerechtigden zich zou uitspreken indien daartoe de gelegenheid zou worden geboden. Is het op den duur niet veel gevaarlijker voor ons democratisch staatsbestel als dat soort wetsvoorstellen zonder voldoende maatschappelijk draagvlak toch het Staatsblad halen?

Een enkele keer wordt nog als bezwaar tegen referenda aangevoerd dat de burger niet in staat zou zijn over complexe vraagstukken een verantwoord oordeel te vellen. Op dit bezwaar moet men mijns inziens amper acht slaan. Het is zo in strijd met het reeds in 1919 ingevoerde algemene kiesrecht en met het liberale beginsel dat mondig burgers zoveel

mogelijk eigen verantwoordelijkheid moeten dragen. Om die reden moet men overigens naar mijn mening ook erg terughoudend zijn met allerlei uitzonderingsgevalLEN, waarin geen referendum zou mogen plaatsvinden. Men kan de burger beter niet een beetje mondig verklaren. Ik bepleit dan ook de belangrijkste beslissingen - zoals het hoort - in wetsvorm tot stand te doen komen, zodat er in principe een correctief wetgevingsreferendum kan plaatsvinden.

Het bezwaar dat de media wellicht niet volledig objectieve voorlichting geven kan zich wel voordoen, maar is voor mij geen reden af te zien van referenda. Door af te zien van het stellen van vragen en een openbaar behandeld wetsvoorstel aan de burger voor te leggen, wordt dit bezwaar reeds in belangrijke mate ondervangen. Een stemadvies van de eigen politieke partij zal door velen gevolgd worden, behalve door diegenen die een uitgesproken oordeel over de aan de orde zijnde kwestie hebben. Juist zij zullen zich echter niet snel door de media laten bekeren. Het bezwaar dat referenda over wetgeving het toch al trage wetgevingsproces nog verder zouden vertragen mag naar mijn mening niet worden overtrokken. Zeker als men een hoge drempel (aanvraag noodzakelijk door veel kiesgerechtigden) inbouwt, zal het aantal referenda beperkt blijven. Bovendien kosten andere participatievormen ook tijd. En wat past mooier in het liberale streven naar deregulering dan het uitblijven van wetgeving? Bovendien kan in de toekomst automatisering snelle raadpleging van de burgers mogelijk maken (stemmachines en dergelijke).

Slot.

Het is onmogelijk in het bestek

van dit artikel op alle (mogelijke) bezwaren en voordelen van een referendum in te gaan.

Naar ik heb begrepen zal de JOVD zich tijdens het novembercongres aan het staatsbestel en het functioneren van het parlementaire stelsel wijden. In het 'Politiek Kernprogramma' van de JOVD las ik dat zij burgerlijke ongehoorzaamheid onder een aantal voorwaarden toelaatbaar en, ondanks illegaliteit, een aanvulling acht op de parlementaire democratie die in sommige gevallen onvoldoende 'volksvertegenwoordigend' werkt. (9) Zonder daarmede burgerlijke ongehoorzaamheid in alle gevallen te willen afwijzen, hoop ik dat mijn artikel er tenminste toe zal bijdragen dat de JOVD zich erop bezint of het referendum niet een betere aanvulling -zo men wil correctiemogelijkheid- op een soms onvoldoende 'volksvertegenwoordigend' werkend parlementaire democratie kan zijn.

Noten.

(1) Gilhuis, mr. P.C., Het referendum: een rechtsvergelijkende studie, Alphen aan de Rijn, 1982.

(2) Staatscommissie van advies inzake de relatie kiezers-beleidsvorming, Relatie kiezers-beleidsvorming, deel II: referendum en volksinitiatief, 's Gravenhage, 1984.

(3) Commissie Binnenlandse Zaken VVD, Referendum: ja/nee? Geen mening of een andere mening?, uitgave onder verantwoordelijkheid van het hoofdbestuur van de VVD, 's Gravenhage, 1983.

(4) Oud, prof. mr. P.J., Handboek voor het Nederlands gemeenterecht, deel I, Zwolle, 1956 (bladzijde 242).

(5) Cijfers ontleend aan Gilhuis, aangehaalde werk (bladzijde 169).

(6) Commissie Binnenlandse Zaken VVD, aangehaalde werk (bladzijden 30 en 32/33).

(7) Vonhoff, H.J.L., Referendum: een doodkist voor de democratie, Algemeen Handelsblad, 1 mei 1969.

(8) Geertsema, mr. W.J., De bijl aan de wortel van de democratie, Intermediair, 22-29 mei 1981. Zie ook: Geertsema, mr. W.J., Het referendum, Liberaal Reveil 23, 1981, (bladzijden 6-12).

(9) JOVD, Politiek Kernprogramma, maart 1985 (punt 113).

Een verwerpelijke gedachte

mr. W.J. Geertsema

Mij is gevraagd, in verband met de op het najaarscongres te behandelen resolutie 'Demostaat' mijn visie te geven op het referendum.

Soorten referenda.

Alvorens dit te doen moet ik eerst duidelijk maken over welk referendum ik het heb. Dat is het beslissend referendum op nationaal niveau. In het Staatsrecht wordt namelijk een duidelijk onderscheid gemaakt tussen -om nu even het officiële jargon te gebruiken- het consultatieve en het decisieve referendum. Met andere woorden is de uitslag van het referendum uitsluitend een advies aan de instantie die moet beslissen of is het vraagpunt beslist door de uitslag van het referendum? Waarom ga ik het in dit stuk uitsluitend hebben over het beslissende referendum? Omdat ik er -zeker na het drama van de Brede Maatschappelijke Discussie - niet meer in geloof, dat het Nederlandse volk zal aanvaarden, dat de regering de uitslag van een officieel referendum rustig naast zich neerlegt. Als in Nederland besloten wordt tot de invoering van het referendum zal dat ongetwijfeld een beslissend referendum zijn. Het zal mijns inziens wel -en dat is het volgende onderscheid dat te maken valt- een facultatief referendum zijn, dat wil zeggen een referendum dat wordt aangevraagd door een nader te bepalen aantal kiezers.

De overgang van geen referendum naar een verplicht referendum, namelijk over een aantal in de wet genoemde onderwerpen, lijkt mij te groot.

Principiele bezwaren tegen facultatief referendum.

Dus hierna volgt een beschouwing over het facultatieve referendum met beslissende kracht op nationaal niveau. Ik ben daar tegen en wel omdat ik het als een inbreuk zie op onze representatieve parlementaire democratie. Het referendum behoort bij de directe democratie, niet bij de representatieve.

Ons systeem behelst, dat wij eens in de vier jaren ons vertrouwen geven aan door ons gekozen vertegenwoordigers. Als wij vinden, dat ze dat vertrouwen in de loop van die periode niet waardig zijn gebleken, dan verkiezen wij voor de volgende periode andere vertegenwoordigers. In dat representatieve systeem past absoluut niet, dat wij midden in de rit hetzij zeggen dat is een zo belangrijke zaak, die vertrouwen we jullie niet toe, daar gaan we zelf over beslissen, dan wel zeggen jullie hebben nu een beslissing genomen, maar wij willen er wel eens over stemmen of wij vinden dat die beslissing juist was. Wat dat laatste betreft dan zijn wij aangeland bij wat de commissie Biesheuvel (verhouding kiezer-gekozenen) met een afschuwelijk jargon noemt het facultatief correctief wetgevingsreferendum met beslissende uitslag.

De bedoeling van dit door de commissie Biesheuvel aanbevolen referendum is, dat een nader te bepalen aantal stemgerechtigde kiezers kan eisen dat een door het parlement (dus Tweede en Eerste Kamer) aanvaard wetsvoorstel eerst aan een beslissend referendum wordt onderworpen alvorens het kracht van wet krijgt. Ik ben daar sterk tegen gekant, omdat

langs die weg Nederland wel eens onbestuurbaar zou kunnen worden. De wet is aangenomen dus er bestond overeenstemming over tussen regering en de meerderheid van de volksvertegenwoordiging. Stel dat het kabinet de betreffende wet essentieel acht voor haar beleid. Bij referendum wordt deze wet echter verworpen. Wat moet de regering nu doen? Doorgaan zonder de bevoegdheden te hebben, die zij op grond van de nu verworpen wet (bijvoorbeeld een Loonwet) zou hebben gekregen, acht zij niet denkbaar. Zij kan natuurlijk het parlement ontbinden, maar het is zeer twijfelachtig of zij die betreffende wet hebben verworpen ook voor een andere meerderheid in het parlement zullen zorgen. Zo niet, is Nederland op dat moment in feite onbestuurbaar. En verwerping van aangenomen wetten is in dit systeem helemaal niet zo ondenkbaar.

Ik ken een heel goed voorbeeld uit Italië waar men een dergelijk referendum al jaren kent. Het Italiaanse parlement nam -U begrijpt na hoeveel perikelen- uiteindelijk een abortuswet aan. Er werd om een referendum gevraagd en de wet werd verworpen door een monsterverbond van diegenen, die vonden dat de wet te ver ging en diegenen, die vonden dat de wet niet ver genoeg ging.

Dat monsterverbond zou in vele gevallen ook in Nederland dreigen en welke conclusie zou de Nederlandse regering dan aan die uitslag moeten verbinden met betrekking tot haar wetgevende taak? Maar ook indien het facultatieve beslissende referendum geen betrekking heeft op aangenomen wetsontwerpen, kan het een dusdanige negatieve invloed uitoefenen op het regeringsbeleid, dat het kabinet daaraan consequenties verbindt. Als voorbeelden noem ik U een referendum over de bouw van nieuwe kerncentrales (dus verdergaand dan de Brede Maatschappelijke Discussie) dan wel over de

plaatsing van kruisvluchtwapens. Ook een uitspraak over dit soort zaken kan de bestuurbaarheid van Nederland nadelig beïnvloeden. Tot zover mijn principiële bezwaren. Maar ik heb ook praktische bezwaren.

U zult mij niet horen zeggen, dat het onderwerp van een referendum de doorsnee burger boven de pet zal gaan. Dat traditionele bezwaar verwerp ik, want hij of zij wordt ook geacht bij de verkiezingen het program van op zijn minst zijn of haar politieke partij te kunnen begrijpen.

Practische bezwaren.

Een van mijn meest fundamentele praktische bezwaren tegen het referendum betreft de formulering van het onderwerp, met andere woorden welke vraag of vragen leg je aan de burgers voor? Bij het wetgevingsreferendum kun je nog het gehele wetsontwerp aan de burgerij voorleggen, al is het toch erg veel gevegd dat een paar miljoen mensen een waarschijnlijk vrij ingewikkeld wetsontwerp gaan bestuderen. De meeste voorstanders van het referendum pleiten voor een of twee kernachtige vragen, die zo kort zijn, dat ze passen op een formulier ter grootte van een acceptgirokaart.

Maar dan komt onmiddellijk de volgende vraag naar voren: en wie stelt die vragen dan op? We herinneren ons namelijk nog maar al te goed, dat De Gaulle een groot voorstander was van het referendum, omdat hij zeker wist dat hij de vragen mocht formuleren. Vragen kunnen namelijk heel suggestief zijn en in feite al het antwoord bepalen. De oplossing van prof. Belinfante, een van de voorstanders van het referendum, is: een commissie van politiek onafhankelijke deskundigen, die over het onderwerp geen uitgesproken oordeel hebben. Als ik

dan probeer te bedenken hoe die commissie eruit zou moeten zien bij het referendum over de kruisvluchtwapens, dan benijd ik de bewindspersoon, die die commissie moet samenstellen niet.

Een ander bezwaar met betrekking tot de vraagstelling is, dat sommige onderwerpen veel te ingewikkeld zijn om zich in een of twee vragen te laten samenvatten. Bij een referendum bijvoorbeeld over euthanasie kun je onmogelijk volstaan met te vragen: 'bent U voor of tegen euthanasie?' De voorstanders trachten zich uit dit dilemma te redden door te stellen dat de deskundigencommissie ook een toelichting mag opstellen. Dit doet mijn bezwaren alleen maar groeien. Ook de gedachte van Belinfante om met een multiple choice te werken trekt mij allerminst aan.

Tenslotte mijn laatste praktische bezwaar. Ik vermoed dat de uitslag van het referendum in sterke mate zou worden bepaald door de media. Die zullen hun lezers, luisteraars en kijkers zeer sterk trachten te beïnvloeden. Het is niet te verwonderen dat in een land als Zwitserland, waar het referendum nog al eens wordt toegepast, radio en televisie anders zijn georganiseerd dan bij ons.

Bij afschaffing van de evenredige vertegenwoordiging.

Tenslotte kunt U mij natuurlijk de vraag stellen of er wijzigingen van ons parlementaire stelsel denkbaar zijn, waarin ik wel zou pleiten voor het referendum? Mijn antwoord is ja. Als -hetgeen de hemel verhoede- de evenredige vertegenwoordiging zou worden afgeschaft, dan komen er zo veel mensen, die geen representant hebben in de volksvertegenwoordiging, dat ik hun geluid op andere wijze, dus via een referendum, zou willen horen.

Voorts zou ik voor het referendum zijn in plaats van de tweede lezing bij een Grondwetswijziging voor het geval de Eerste Kamer zou worden opgeheven.

Regionaal en lokaal niveau.

Op regionaal en lokaal niveau is mijn oordeel iets milder. Daar kunnen zich bepaalde situaties voordoen, waar een referendum geen kwaad kan, sterker nog misschien wel aanbevelingswaardig is.

Ik noem U een voorbeeld. Gedeputeerde Staten zijn voornemens een voorstel tot gemeentelijke herindeling aan de Minister van Binnenlandse Zaken te doen. Zij willen in een bepaald gebied twee nieuwe gemeenten tot stand brengen. Nu stuiten ze op het probleem, dat er een dorp is dat net zo goed bij de ene, als bij de andere gemeente zou kunnen worden ingedeeld. Gedeputeerde Staten hebben absoluut geen voorkeur. Dan lijkt het een goede zaak om de inwoners van het dorp bij wege van referendum zelf een uitspraak te laten doen. Overigens een consultatief referendum, want uiteindelijk beslist het parlement.

Tot zover mijn visie op het referendum. Ik ben erg benieuwd naar het standpunt van het congres.

De Eerste Kamer

J.H.C. van Zanen

De laatste tijd geniet de Eerste Kamer een wat ruimere belangstelling. Deze belangstelling uit zich in publiciteit rond bepaalde persoonlijkheden (denk aan Geertsema en Van Mierlo), maar is ook te verklaren uit de onbevredigende afloop van de debatten in de Tweede Kamer over de RSV-enquete. Op verschillende manieren is de Eerste Kamer in deze voor de toekomst een rol toebedacht. Zo zou zij haar enquete-recht moeten activeren of met de Tweede Kamer gezamenlijk enquetes moeten gaan verrichten. De Eerste Kamer zou zich moeten gaan ontwikkelen tot een 'financieel geweten' (prof. Vis). Er zou, net als in de Verenigde Staten gebeurt, moeten worden overgegaan tot 'joint-committee behandeling' van wetsontwerpen (prof. Van Schendelen).

Ook politiek optreden in en door de Eerste Kamer heeft de aandacht getrokken. Recentelijk kregen een aantal wetsontwerpen het zwaar te verduren en behaalden slechts krappe meerderheden. Denk aan de Wet op de bejaardenoord, de nieuwe AOW, de Wet verlaging ziektegeduldtkeringen, de Wet tot behoud van cultuurbezit en de vorming van een twaalfde provincie.

Dit alles is aanleiding een artikel te schrijven over de rol van het Tweekamerstelsel in het algemeen en de Eerste Kamer in het bijzonder.

Grondwetsherzieningen en de Eerste Kamer.

De Eerste Kamer stond hoog op de lijst van onderwerpen die bij een herziening van de Grondwet aan de orde kwamen. Tijdens de Bataafse

Republiek (de naam van Nederland van 1775 - 1806) verdeelde de Staatsregeling van 1798 het vertegenwoordigend lichaam in Twee Kamers. In de Staatsregeling van 1801 werd dit afgeschaft.

In 1815 (als Nederland en België) inmiddels worden samengevoegd) komt een commissie onder leiding van Van Hogendorp met het voorstel een Tweekamerstelsel in te voeren. Met name de Belgen bepleitten een Tweekamerstelsel. Het Belgische commissielid Raepsaet gaf als reden 'dat een enkele Kamer gemakkelijk door de welsprekendheid of wreedheid van enkelingen wordt meegesleept' en wijst hierbij op Mirabeau en Robespierre (1). De commissie in haar geheel doet het voorstel om 'alle overijling in de raadpleging voor te komen, in moeilijke tijden aan de driften heilzame palen te stellen, de troon te omringen door een bolwerk, waartegen alle partijen afstuiten'-(2). De Eerste Kamer zal uit veertig tot zestig niet-erfelijke (er was ook toen al niet genoeg hoge adel), door de Koning te benoemen, leden bestaan. Het beoogde bolwerk voor de troon ontwikkelde zich al snel tot 'een creatuur van de Koning'; door de Belgen van de spotnaam 'menagerie du Roi' (Konings hofklier) voorzien.

Thorbecke -een liberaal van formaat- noemde net als vele anderen na hem, in 1848 in zijn bijdrage tot herziening van de Grondwet, de Eerste Kamer een instelling 'zonder grond en zonder doel'. Het hielp weinig. Ook de Grondwetsherziening van 1848 liet de Eerste Kamer ongeschonden. Een wijziging die werd aangebracht was de verkiezing door Provincia-

le Staten. Zij mochten kiezen uit de hoogst aangeslagenen in de belastingen. Een duidelijk staaltje van 'klassenpolitiek' (3). De negenendertig leden werden voor negen jaar gekozen. Iedere drie jaar trad eenderde af. De Koning verloor zijn benoemingsrecht, maar kreeg het recht van ontbinding er voor terug. Voor wat hoort wat, nietwaar?

De Grondwetsherziening van 1887 bracht het aantal leden op vijftig en gaf de Eerste Kamer het recht van enquête. Naast de hoogst aangeslagenen in de directe belastingen, waren nu ook verkiesbaar diegenen, die een of meer hoge en gewichtige openbare betrekking had bekleed.

In 1917 werd de verkiesbaarheid nog verder verruimd. Het passief kiesrecht werd opengesteld voor iedereen. Formeel verloor de Eerste Kamer hiermee haar behoudende karakter.

In het begin van deze eeuw rezen opnieuw vraagtekens over het nut van het Tweekamerstelsel. Het vrij-liberale Tweede Kamerlid Visser van IJzerdoorn zei: 'wanneer de Eerste Kamer ten grave mocht dalen en haar uitvaart zou worden gevierd, de boden van die Kamer het meest zouden treuren' (4).

Van sociaal-democratische en vrij-democratische zijde werd in 1922 de afschaffing bepleit. Een amendement-Marchant met een dergelijke strekking werd ternauwernood verworpen. Woordvoerder voor het amendement was Oud. Hij verwierp de 'bolwerktheorie' en de onterechte angst voor 'overijling'.

De Grondwetsherziening van 1922 leverde de evenredige vertegenwoordiging op en een zittingsduur van zes jaar, met driejaarlijks aftreden van de helft van de leden.

In 1950 gaat het aantal leden

omhoog van vijftig naar vijfenzeventig.

Tenslotte staat sinds de Grondwetsherziening van 1983 in de Grondwet dat de Eerste Kamer in haar geheel voor vier jaar wordt gekozen door Provinciale Staten.

Tweekamerstelsel en 'checks and balances'.

In de literatuur worden verschillende argumenten voor een Tweekamerstelsel gebruikt. Het belangrijkste argument is dat van de 'checks and balances'. Drie exponenten hiervan wil ik citeren.

Ten eerste Montesquieu: 'to prevent the abuse of power, 'tis necessary that by the very disposition of things power should be a check to power' (5).

Ten tweede John Stuart Mill: 'a majority in a single assembly, when it has assumed a permanent character -when composed of the same persons habitually acting together and always assured of victory in their own House- easily becomes despotic and overweening, if released from the necessity of considering whether its acts will be concurred in by another constituted authority' (6). Ten derde Madison wanneer hij sprak over de rol van de Senaat: 'such an institution may be sometimes necessary as a defence to the people against their own temporary errors and delusions' (7).

In Nederland wordt dit het 'evenwichtselement' genoemd. Ook naar mijn mening is dit het allerbelangrijkste argument dat ten gunste van een Tweekamerstelsel kan worden aangevoerd. Het is voor de commissie Demostaat, die de resolutie voor het JOVD-novembercongres voorbereidde, aanleiding principieel te kiezen voor de handhaving van het stelsel met Twee Kamers.

De Tweede Kamer is een wetgevend

orgaan en moet daarnaast de regering bij de uitvoering van die wetgeving controleren. Laat je dat alleen aan de Tweede Kamer over of maak je haar ook weer in beperkte mate afhankelijk van de zegen van een ander afhankelijk orgaan? Een ander orgaan dat kan helpen meedenken over de wetgeving en kan helpen de regering te controleren. Zeker nu een ontwikkeling is ontstaan waarbij regering en regeringsmeerderheid in de Tweede Kamer zeer nauw samenwerken. Ja zelf openlijk zeer strak aan de voor de regeerperiode vastgelegde afspraken de hand houden (het fenomeen strategisch monisme). Op zich is dit niet zo erg -er moet immers ook in een land met een veel partijensysteem geregeerd worden en dus zijn compromissen noodzakelijk- maar het maakt een extra controleur gewenst. Al is het alleen maar ter voorkoming van de arrogantie van de macht, waarbij 'power tends to confuse itself with virtue' (8). Controle dus van de controleurs. Alle andere argumenten voor een Tweekamerstelsel zijn in weze een afleiding van dit thema.

Waarde Tweekamerstelsel.

Andere argumenten voor het behoud van het Tweekamerstelsel zijn dat de ene Kamer de misslagen van de ander Kamer kan verhelpen en let op de kwaliteit van de wetgeving. Er gaat een preventieve werking van het bestaan van een andere Kamer uit. Een andere Kamer die de grote lijnen in de gaten houdt en zo een bijdrage levert aan de rechtspraak. Tevens zijn van belang de zaken in een wijder perspectief te zetten, voorbij te gaan aan de incidenten en waan van de dag en het wijzen op de betekenis van onze cultuurgoederen, waarden en normen. In de Nederlandse situatie hangen deze tweede soort van argumenten samen met de samenstelling van de Eer-

ste Kamer. Het is een bijbaantje geschikt voor amateurpolitici of beroepspolitici buiten dienst. Dit soort mensen hebben een totaal andere kijk op de zaken. Zij hoeven geen verkiezingscampagne te voeren, kunnen heroverwegen en afstand nemen van partijpolitiek gekrakeel. Men verschilt op goeddelijke wijze van mening.

Functie Eerste Kamer.

De Eerste Kamer is voornamelijk als 'chambre de reflection' gaan functioneren. Dat wil zeggen: met wijsheid en terughoudendheid en niet een Huis dat het te allen tijde beter wil weten (9). De specifieke bevoegdheidstoedeling die in Nederland geldt heeft tot een dergelijk functioneren geleid. Het politieke primaat ligt duidelijk bij de Tweede Kamer.

De Tweede Kamer is rechtstreeks gekozen en heeft meer bevoegdheden. Wetsontwerpen moeten eerst door haar worden behandeld en aangenomen. De Tweede Kamer bepaalt de loop van de kabinetsformatie.

De Eerste Kamer wordt indirect gekozen en mist het recht van initiatief en amendement. Zij heeft slechts een beperkte aanvullende functie. De vertrouwensregel werkt in de praktijk maar zeer beperkt. De houding van Ministers tegenover de Eerste Kamer blijkt bijvoorbeeld uit oud-Minister Boersma's boek 'Wat ik nog zeggen wilde (1985)': '... daarna moest ik als een haas naar de Eerste Kamer. Er werd een serie hamerstukken afgehandeld en uit beleefdheid ging dan tenminste een bewindsman even handen schud-den en achter de regeringstafel zitten'.

Bezwaren tegen tegen de Eerste Kamer.

Met name vanuit sociaal-democratische hoek heeft men traditioneel veel bezwaren tegen de Eerste Kamer. Maar ook uit vrijzinnig-democratische en liberale hoek zijn kritische geluiden te horen geweest. Van liberale zijde heeft prof. mr. Oud zijn bezwaren nooit onder stoelen of banken gestoken. Dit is zeker in het begin van de jaren zestig nog eens versterkt door het 'lastige' optreden van de VVD-fractie onder leiding van Van Riel. Prof. mr. Oud heeft meerdere malen gepleit voor een andere opzet en samenstelling van de Eerste Kamer. Hij was voor een organische samenstelling op grondslag van maatschappelijke groeperingen. Deze belangenvertegenwoordiging zou er onder meer toe dienen minder een doublure van de Tweede Kamer te doen zijn. Prof. Hartog heeft onlangs in zijn boekje 'De helft plus een, haalt onze democratie 1994?', analoog hieraan gepleit voor een nieuwe vorm van 'tweetrapsbesluitvorming'. Een Sociaal Economische Raad nieuwe stijl zou de rol van de Eerste Kamer moeten overnemen. Zelf sta ik huiverig tegen deze vorm van vertegenwoordiging, omdat het element van willekeur nooit helemaal kan worden uitgesloten.

In 1968 heeft de VVD-commissie 'Kiezers-gekozene' zich in meerderheid uitgesproken voor behoud van het Tweekamerstelsel. Volgens de minderheid uit deze commissie (waaronder het latere Eerste Kamerlid mr. Korthals-Altes) betekende de debatten in de Eerste Kamer een grotendeels herhalen van reeds eerder ingenomen standpunten. 'De vertraging, die uit de werkwijze van de Eerste Kamer voortvloeit en het verlies aan tijd en energie van de daarbij betrokken personen, weegt zwaarder dan de incidentele voordelen'.

Ook ontstaat in het algemeen al

gauw het dilemma of je nu de Eerste Kamer even democratisch moet samenstellen als de Tweede Kamer en dus een (nog) zuiver(e) doublure creëren of haar op een andere wijze samenstellen en dus minder democratisch.

Voorstellen voor verandering en verbetering.

De meest belangrijke voor- en nadelen van een Tweekamerstelsel zijn genoemd. Een paar voorstellen tot verbetering wil ik onder de aandacht brengen.

Zo is er de invoering van het districtenstelsel. Enerzijds is dit democratischer dan het huidige stelsel en anderzijds voorkomt het dat de Eerste Kamer nog meer een doublure van de Tweede Kamer wordt.

Door het kabinet-Den Uyl (10) is gepleit voor de uitschakeling van de Eerste Kamer bij de tweede lezing van een Grondwetsherziening. Ik vind dat terecht. In ieder geval zou een gewone meerderheid voldoende moeten zijn. Er ontstaat immers nu onevenredig veel macht voor een 'clubje van 26'.

De suggestie van het Eerste Kamerlid Van Pelt (PSP) om de regeringsverklaring in een verenigde vergadering van beide Kamers af te leggen heeft mijn instemming (11). Zo komt de verhouding regering-Eerste Kamer beter tot uitdrukking.

De voormalige fractievoorzitters van PvdA en VVD, Burger en Oud, hebben in 1962 bij de behandeling van de herziene versie van de Archiefwet bepleit dat 'als regel de Eerste Kamer een ten tweeden male door de Tweede Kamer aangenomen wet moet laten passeren' (12). Dit is een goede suggestie. Het vormt een eerste element van een conflictenregeling tussen de Tweede en de Eerste Kamer. De vaststelling van de eigen schadeloosstellingen door de Tweede Ka-

mer heeft steeds tot onverkwikkelijkheden geleid. Hier ligt een taak voor de Eerste Kamer.

Voorstellen om de Eerste Kamer rechtstreeks te doen kiezen en aan haar het recht van initiatief en amendement te verlenen, zijn naar mijn mening in strijd met de aard en de functie van de Eerste Kamer. Aan handhaving van het budgetrecht hecht ik niet zwaar. In deze legt de Eerste Kamer zich immers nu reeds beperkingen op. Voor de invoering van het suspensieve vetorecht of een recht van terugzending, voel ik niets. Zij zouden de Eerste Kamer maken tot een 'toothless bulldog' (13), als wetsontwerpen niet meer door haar zouden kunnen worden verworpen.

Tot slot.

Het Tweekamerstelsel bestaat nu honderdzeventig jaar en is niet meer uit de Nederlandse politieke- en staatsrechtelijke verhoudingen weg te denken. Afschaffing van het Tweekamerstelsel in Nederland acht ik onwaarschijnlijk en niet echt wenselijk. De Tweede Kamer doet haar uiterste best bij de uitoefening van haar wetgevendende en controlerende taken, sed quis custodiet custodes ipsos (14)?

(1) Kramer, M.J., De Eerste Kamer in Nederland, 1918, bladzijde 13.

(2) Van der Pot, C.W. en Donner, A.M., Handboek van het Nederlandse Staatsrecht, Tjeenk Willink, Zwolle, tiende druk 1977, bladzijde 259.

(3) Drees senior, dr. W., Nederlandse parlement vroeger en nu, Strengtholt, Naarden, derde druk 1975, bladzijde 95.

(4) Handelingen Tweede Kamer,

1918 - 1919, bladzijde 383.

(5) Montesquieu, The spirit of laws (L'esprit des Lois), Berkeley United States of America, 1977, bladzijde 200 (IX Ch. 4).

(6) Mill, J.S., Three essays, Oxford University Press, 1975, bladzijde 336.

(7) Madison, J., The federalist, Massachusetts, Cambridge Press, 1961, bladzijde 415 (nummer 63).

(8) Fulbright, J.W., The arrogance of power, Vintage Books New York, 1966, bladzijde 3.

(9) Handelingen Eerste Kamer, 1982 - 1983, bladzijde 1188.

(10) Nota inzake het grondwetsherzieningsbeleid.

(11) Handelingen Eerste Kamer, 1967, bladzijde 181 - 182.

(12) Handelingen Tweede Kamer, 1961 - 1962, bladzijde 2704.

(13) De Gaay Fortman, B., Handelingen Eerste Kamer, 1980 - 1981, bladzijde 50.

(14) Letterlijke vertaling: maar wie bewaakt de bewakers zelf? Duff, J.D., Fourteen satires of Juvenal, Pitt Press series, Cambridge Press, 1970.

Demostaat 1985

Resolutiecommissie Demostaat

Het novembercongres zal in het teken staan van een reeks voorstellen tot herziening van onze staatsinrichting. Aanknopen bij de resolutie uit de jaren zestig over dit onderwerp, heeft de nieuwe resolutie ook de naam Demostaat gekregen.

Waarom Demostaat 1985?

Waarom een resolutie over de staatsinrichting en voorstellen over de rol en samenstelling van de Staten-Generaal, de regering, de positie van het staatshoofd en de rol van de grondrechten? De Nederlandse staatsinrichting is niet ideaal en teveel factoren daarin zijn niet democratisch controleerbaar. Als liberalen kiezen wij echter voor een democratische staatsinrichting.

In de resolutie gaat een preambule aan de voorstellen vooraf om ze niet in het luchtledige te laten hangen. De preambule verklaart en verbindt de voorstellen vanuit een ideologische achtergrond.

Vrijheid.

Niet alleen is vrijheid het uitgangsbegrip van de liberalen, het is ook een zeer omstreden begrip. Wat betekent het? Wat zijn de consequenties van vrijheid?

De beginselverklaring van de JOVD stelt vrijheid als volgt: het liberalisme hecht zoveel waarde aan de vrijheid, omdat deze voorwaarde is voor optimale geestelijke en materiele ontplooiingsmogelijkheden van de mens. Om vrij te zijn, moet men bevrijd worden: als volk van buitenlandse overheersing; als groep van dis-

criminatie; als individu van dwang en elementaire noden. Liberalen zullen zich inzetten voor zowel de vreedzame bevrijding van de wereld van overheersing, discriminatie en elementaire noden, als voor de daarop gebaseerde vrijheid van keuze voor ieder mens op zo breed mogelijk terrein. Het doel voor liberalen is niet bereikt als uitsluitend wettelijke vrijheden zijn verzekerd, ook de geestelijke en immateriele vrijheden dienen te worden gerealiseerd.

Vrijheid kent verschillende facetten: de formele en de materiele vrijheid. Formele vrijheid is de situatie waarin ieder gelijk recht op vrijheid heeft. Met formele vrijheid hangen de klassieke mensenrechten samen. In het algemeen wordt aangegeven waar de overheid zich moet onthouden. Formele vrijheid is echter van geen waarde als er geen materiele vrijheid is. Materiele vrijheid valt te definiëren als de situatie waarin iedereen gebruik kan maken van zijn formele vrijheid en waarin de formele vrijheid tot haar recht kan komen. Een liberale maatschappij betekent echter niet dat iedereen absolute vrijheid heeft. De vrijheid van het ene individu wordt begrensd door de vrijheid van de ander. Een aantal filosofen beschouwt dat als een amputatie van de vrijheid. Hier is echter geen sprake van amputatie, maar sprake van realisering. De wilde vrijheid, waarin ieder absolute vrijheid heeft, is geen vrijheid, maar een situatie waarin de sterksten het voor het zeggen hebben. De wilde vrijheid wordt echter omgezet in werkelijke vrijheid. De liberale maatschappij gaat dan ook uit van

optimale vrijheid, van een maximaal mogelijke vrijheid. De commissie gebruikt niet de term maximale vrijheid, omdat die term verward kan worden met absolute vrijheid. Vrijheid wordt dus pas vrijheid als die begrensd is door de vrijheid van anderen. Zoals hierboven al gesteld, bestaat er een onderscheid tussen formele en materiele vrijheid. Het liberalisme beperkt zich niet tot materiele vrijheid. Het liberalisme beperkt zich niet tot de formele vrijheid, maar vereist ook materiele vrijheid. In de maatschappij moet iedereen de mogelijkheid hebben gebruik te kunnen maken van de formele vrijheid. Individen moeten niet alleen het recht hebben zelf keuzes te maken, zij moeten ook zelf kunnen kiezen.

Verklaart optimale vrijheid het liberale beginsel verantwoordelijkheid en het beginsel verdraagzaamheid, materiele vrijheid verklaart sociale rechtvaardigheid. De beginselverklaring spreekt over elementaire noden, over onderdak, voedsel, kleding, maar ook over goed onderwijs. Armoede en onkunde maken het onmogelijk dat men gebruik kan maken van formele vrijheid.

Overheid.

De overheid is er, zij is historisch gegroeid en heeft op zich niets met vrijheid te maken. Het bestaan is dan ook geen reden om haar te accepteren.

Toch accepteren wij de overheid en niet als een noodzakelijk kwaad, maar als een positieve zaak. Dit accepteren gebeurt via een fictie. Deze fictie heet de theorie van het sociaal-contract. Deze theorie is tijdens de renaissance ontstaan en werd verwoord in geschriften van Rousseau, Voltaire en anderen. Het sociaal-contract werd weer actu-

eel toen een aantal, met name Amerikaanse, filosofen zich weer op deze theorie baseerden. Te noemen vallen met name Rawls en Ackerman. Tussen de diverse auteurs bestaan verschillen, waar in dit artikel verder niet op ingegaan wordt. (Zie LEF nummer 9; redactie.)

De fictie houdt in dat in een hypothetische situatie alle individuen gezamenlijk de inrichting van hun samenleving bepalen. Dit leidt tot een afwijzen van de wilde vrijheid en het kiezen voor de optimale vrijheid. Om die optimale vrijheid te realiseren kiest men voor het accepteren van de overheidsmacht. Deze overheidsmacht wordt slechts geaccepteerd indien de uitoefening van de overheidsmacht geschiedt volgens overeengekomen voorwaarden:

- de overheid beperkt de vrijheid niet verder dan noodzakelijk is om de optimale vrijheid te realiseren;
- iedere burger heeft invloed en medezeggenschap over de uitoefening van het overheidsgezag, de overheid moet democratisch zijn.

Het sociaal-contract is dus een stilzwijgende uiting van de volkswil om de overheidsmacht te aanvaarden, met als doel gezag uit te oefenen over alle burgers om de vrijheid te realiseren. Zij moet de formele vrijheid garanderen en een bijdrage leveren aan het realiseren van de materiele vrijheid. Zij mag de vrijheid niet verder beperken dan noodzakelijk is om de optimale vrijheid te verwezenlijken en moet democratisch zijn. Overheidsmacht die niet gelegeitimeerd is door de theorie van het sociaal-contract behoeft volgens liberalen niet erkend te worden. Hierbij moet men denken aan staten waarin de overheid niet democratisch georganiseerd is en de vrijheid teveel beperkt wordt, bijvoorbeeld de totalitaire staten aan de andere kant van het IJzeren Gor-

dijn, de absolute monarchieën en de staten waarin de macht in handen is van weinigen.

Democratie.

Essentieel voor de gelegitimeerde overheid is behalve de eerste voorwaarde de democratie. Een liberaal democratiebegrip gaat uit van de individuele vrijheid en is dan ook gebaseerd op het recht en de mogelijkheid van ieder individu om in de democratie te kunnen deelnemen. Hierbij is het essentieel dat ook met de belangen van minderheden rekening wordt gehouden. Dit liberaal democratiebegrip wijst dus systemen af waarbinnen alleen maar de macht van de meerderheid, de macht van het getal telt. Denkbaar is een systeem waarbij de burgers elke vier jaar een dictator kiezen. Deze democratische dictatuur is absoluut niet verenigbaar met het liberaal democratiebegrip. Ook de zogenaamde volksdemocratieën in Oost-Europa voldoen niet aan de vereisten van het liberaal democratiebegrip, daar deze uitgaan van het collectief en de belangen van minderheden niet tot hun recht laten komen.

Om iedere burger zoveel mogelijk invloed te geven, zijn een aantal uitgangspunten geformuleerd:

- de democratie dient gestalte te krijgen in een gedecentraliseerde eenheidsstaat. De uitoefening van het overheidsgezag dient zo dicht mogelijk bij de burger plaats te vinden.
- de burgers dienen een zo groot mogelijke invloed te krijgen op de besluitvorming door een zo groot mogelijke invloed op de samenstelling van de volksvertegenwoordiging te hebben.
- de volksvertegenwoordiging moet een zo groot mogelijke invloed hebben op de uitoefening van het overheidsgezag.
- de burgers krijgen in bepaalde

gevallen de mogelijkheid beslissingen van de volksvertegenwoordiging direct te beïnvloeden en te corrigeren.

Verdere uitgangspunten van de resolutie zijn:

- elke openbare functie dient democratisch gelegitimeerd te zijn.
- de controle uitoefening vooraf en achteraf wordt op nationaal niveau gescheiden uitgeoefend.

Bovenstaande uitgangspunten leiden tot een aantal concrete voorstellen, die in de resolutie worden weergegeven en uitgewerkt. Op deze manier hoopt de resolutiecommissie voorstellen gedaan te hebben die de invloed van de burger direct of indirect op het overheidsgezag vergroten en daardoor de aanvaarding van de overheidsmacht te vergroten, waardoor het liberale karakter van de samenleving versterkt wordt. Juist liberalen hebben door hun principes de verplichting om verdere democratisering van de maatschappij te bepleiten.

Plato en de staat

drs. J. den Dekker

Hoe zou de ideale staat eruit moeten zien? Over deze vraag is in de loop der geschiedenis door talloze mensen nagedacht. Een van de oudste denkers wiens ideeën tot op de dag van vandaag weerklank vinden is Plato. Hij bespreekt deze problematiek in zijn boek 'Politeia'. Dit is geen studieboek in de twintigste eeuwse zin des woords; het is geschreven in dialoogvorm. In deze bijdrage zal de in 'Politeia' neergelegde visie op de staat in vogelvlucht worden besproken, alsmede enige kritiek daarop en de invloed die het boek heeft (gehad). Om beter te begrijpen tegen welke achtergrond Plato's ideeën tot stand kwamen zal eerst kort worden stilgestaan bij de mens Plato.

De mens Plato.

Plato (427 - 347 voor Christus) was een homosexuele aristocraat uit de democratische stadstaat Athene. Zijn eigenlijke naam was Aristokles. De bijnaam Plato, man met de brede schouders, dankt hij waarschijnlijk aan de omstandigheid dat hij een verdienstelijk worstelaar was. Hij had een afschuw van de Atheense democratie, die zijn inziens aan het verworpen was. (In de tot 404 gevoerde oorlog met Sparta zou Athene ten onder gaan.) De afschuw werd nog versterkt toen deze zijn leermeester Socrates in 399 ter dood bracht. Bevreesd voor de op gang gekomen vervolging van filosofen vertrok hij uit Athene en reisde een tiental jaren door het oostelijke Middellandse Zeegebied. Na zijn terugkeer stichtte hij een filosofische school nabij Athene, gewijd aan de halfgod Akademos (de eerste 'academie').

Plato ging verder dan filosoferen alleen. Om zijn staatsideeën in de praktijk te brengen trok hij tot twee keer toe naar Syracuse, toen een belangrijk handelsknooppunt, om een staatsgreep te plegen. Beide malen verging het hem slecht. Een keer werd hij gevangen genomen en als slaaf verkocht. Gelukkig voor Plato herkende een vriend hem en kocht hem vrij, zodat hij zijn filosofische arbeid kon voortzetten.

Plato's ideale staat.

Plato's ideale staat is een weerspiegeling van de ideale mens. Deze mens bestaat uit denken (de ziel), moed en arbeid (het lichaam). Deze drie elementen zijn bij ieder aanwezig, maar in verschillende verhoudingen. Zij bij wie de materiele begeerte overheerst zullen handel en industrie beheersen. De strijdlustigen zullen leger en vloot bevolken. Een kleine groep zal niet uit zijn op bezit of overwinning, maar op kennis: de filosofen.

Het beginsel dat het denken leiding geeft aan moed en arbeid geldt ook in de staat: de denkers moeten de soldaten en de handelslieden sturen. In Plato's staat zijn derhalve drie standen. Ten eerste de stand van de mensen die de realiteit verzorgen: kooplui, handwerkers, et cetera. Ten tweede die van de 'wachters': hoeders van orde en veiligheid. Ten derde die der heersers: de filosofen. Iedere pasgeborene moet gelijke kansen hebben om tot een der standen te gaan behoren. Daartoe zullen alle kinderen vanaf het tiende jaar door de staat opgevoed worden. Op het twintigste jaar is er een praktisch en

theoretisch examen. Zij die zakken zullen de economische klasse van de staat vormen. De geslaagden krijgen nog tien jaar opleiding. Op hun dertigste leggen zij opnieuw examen af. Wie faalt treedt toe tot de klasse der wachters. De geslaagden zullen vijf jaar lang de filosofie bestuderen. Hieronder vielen onder meer wiskunde, logica, politiek en rechtswetenschap. De overblijvenden moeten op hun vijfendertigste het praktische leven in om zich in de samenleving een plaats te veroveren. Wie dit doorstaat zal na vijftien jaar, dus op zijn vijftigste, automatisch toetreden tot de bestuurders van de staat. Zij zullen alle macht in handen hebben maar geen bezit. Het volk zal de macht van het geld hebben, de soldaten de macht van het zwaard.

Er zal bij de selectie alleen naar aanleg gekeken worden, niet naar geslacht. Vrouwen hebben dezelfde kansen als mannen. Alleen volkomen gezonde mannen en vrouwen zullen zich mogen voortplanten. Mannen mogen kinderen verwekken tussen het dertigste en het vijfenvijftigste jaar. Vrouwen mogen kinderen baren tussen het twintigste en het veertigste jaar. Nakomelingen uit ongeoorloofde paringen en misvormde kinderen moeten aan hun lot worden overgelaten om te sterven. Buiten de leeftijd voor voortplanting is de paring vrij op voorwaarde dat de vrucht afgedreven wordt. Plato meent dat in deze structuur de volmaakte gemeenschap zal ontstaan, waarin iedere klasse en ieder individu de taak zal vervullen die het beste past bij zijn aard en aanleg en waarin allen, op verschillende terreinen, zullen meewerken aan de vorming van een nuttig, harmonieus geheel.

De staatsvormen die bij zijn ideaal achterblijven zijn, in toenemende mate van verval, aristocratie, oligarchie, democratie en

tirannie. Plato is uitgesproken anti-democratisch. In een democratie, zo redeneert hij, wil men voorkomen dat iemand meer gezag uitoefent dan een ander. Daardoor ontbreekt de verantwoordelijkheid. De grote massa kan niet genoeg tijd en aandacht schenken aan staatszaken; de macht komt in handen van beroepspolitici, die op eigen voordeel uit zijn. Bovendien is politiek een gecompliceerde wetenschap. Plato betreurt het dat de mensen bij iets eenvoudigs als het repareren van schoenen denken dat alleen een vakman ze kan helpen, terwijl ze waar het de politiek betreft menen dat wie de meeste stemmen weet te krijgen ook weet hoe hij een stad of staat moet besturen. Het volk heeft de leiding van wijsgeren nodig. De producent is op zijn plaats op economisch terrein en de krijgsman op het slagveld. Ze zijn beide ongeschikt voor het uitoefenen van politieke ambten. Het besturen van een staat is een wetenschap en een kunst, waarvoor levenservaring en lange voorbereiding nodig is. 'Niet voordat filosofen koning zijn, of de koningen en vorsten van de wereld de geest en de macht der wijsheid bezitten en de wijze en de politicus in een persoon verenigd zijn, zullen de staten en het menselijk geslacht ophouden ziek te zijn.'

Kritiek.

Van Plato's tijd tot heden is veel kritiek uitgeoefend op deze Ideale Staat. Zo is gesteld dat de filosofen macht zouden hebben zonder verantwoordelijkheid, waar zij uitgesloten zijn van de strijd om geld en goed. Dit zou leiden tot tirannie. Het is trouwens de vraag hoe de filosofen hun gezag zouden kunnen handhaven zonder economische macht. Hiervoor had Plato een oplossing: dit was een taak van de godsdienst.

Maar dit idee is weer als 'pries-terbedrog' gekritiseerd. Voorts zou Plato's staat statisch zijn en gemakkelijk een vastgeroeste gemeenschap worden, geregeerd door onbuigzame grijsaards die vijandig staan tegenover verandering.

Tot de scherpste critici van onze tijd behoort Karl Popper. In zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog geschreven boek 'The open society and its enemies' (deel 1) ziet hij als belangrijkste elementen in Plato's staat:

- strenge classescheiding
- identificatie van het lot van de staat met dat van de heersende klasse
- strakke regels voor de opleiding en vorming van deze klasse en strenge controle op en collectivisering van de belangen van zijn leden
- monopolie van de heersende klasse in militaire zaken en op onderwijsterrein, maar uitsluiting van deelname aan economische activiteiten
- censuur van alle intellectuele activiteiten van de heersende klasse en voortdurende propaganda om deze klasse te modelleren en gelijk te schakelen
- vernieuwing van onderwijs, wetgeving en religie moet worden voorkomen of onderdrukt
- de staat moet autarkisch zijn om te voorkomen dat de heersers afhankelijk zouden worden van de handelaren of zelf handelaren worden.

Popper bestrijdt milde critici die stellen dat Plato's staat moreel ver verheven is boven een totalitaire; hij meent dat deze juist fundamenteel identiek is met de totalitaire staat. De meeste critici verlenen Plato's staat wel het epitheton 'autoritair'. Zij wijzen erop dat bij de eis van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid van het volk en aanvaarding van de leiding van de filosofen het 'goede' voor de burgers het doel is, dat samenvalt met

het 'goede' voor de staat. En dat de filosofen hierbij niet gedreven worden door enig persoonlijk of groepsbelang.

De actualiteit.

Is Plato's staat ooit verwezenlijkt? Zijn eigen experimenten op Syracuse zijn jammerlijk mislukt. Toch lijkt deze vraag voor een belangrijk deel positief te moeten worden beantwoord.

De rooms-katholieke kerk heeft eeuwen lang over grote delen van Europa kunnen regeren. De bevolking bestond uit werkers, soldaten en geestelijken. Deze laatste, kleine groep, regeerde met bijna onbeperkt gezag door de bekwaamheid die zij door de studie bezat. Het celibaat maakte deel uit van de psychologische macht van de geestelijkheid. Honderden jaren heeft deze machtige organisatie zich, bijna zonder geweld, kunnen handhaven. Thans is de invloed van de katholieke kerk getaand, maar de machtsstructuur is nog herkenbaar.

Ook een tot op heden duchtige wereldmacht vertoont opvallende gelijkenis met Plato's Utopia: de communistische. Een kleine minderheid van ideologen, bijeengehouden door een bijna religieuze overtuiging, die zwaait met de wapens van orthodoxie en excommunicatie en over een groot deel van de wereld heerst. De burgers dienen het 'goede' van de staat, dat immers ook voor hen het 'goede' is, in gehoorzaamheid te aanvaarden, ook al missen de meesten van hen het vermogen om de betekenis van dit goede voor hun leven te beseffen.

Dat Plato's ideeën over de staat, zoals neergelegd in zijn 'Politeia', tot op de dag van vandaag weerklink vinden is een stelling die onderbouwd kan worden. Alleen al daarom is het nuttig om ervan kennis te nemen.

In de boekbespreking over de staatsconceptie van de Griekse wijsgeer Plato maakt J. den Dekker melding van het feit dat de Oostenrijkse filosoof Karl Popper een der scherpste critici van Plato is. De kritiek op de denkbeelden van Plato over de inrichting van de staat werkt Popper uit in het eerste deel van 'The open society and its enemies' (met als ondertitel: 'The spell of Plato').

Deze bespreking heeft tot onderwerp het in 1945 verschenen tweede deel van 'The open society and its enemies', namelijk 'Hegel and Marx'. Voordat met de bespreking van dit boek wordt aangevangen, worden eerst enkele achtergronden van de auteur en zijn (geschied-)filosofische denkbeelden geschetst.

Popper en de verdediging van de vrijheid.

Karl Raimund Popper werd eind juli 1902 in Wenen geboren. Van oorsprong fysicus, heeft hij sterk onder invloed gestaan van de Wiener Kreis. Dit terwijl hij tegelijkertijd tot de fundamentele critici van deze filosofische stroming behoort. Popper's bekendste werk uit de periode dat hij in Oostenrijk verbleef is het in 1935 verschenen 'Logik der Forschung'. Bevreesd voor het nationaal-socialisme vluchtte hij in 1937 naar Nieuw-Zeeland.

Tijdens zijn verblijf in Nieuw-Zeeland schreef Popper, naar aanleiding van de Duitse inval in Oostenrijk in 1938, 'The poverty of historicism' (oorspronkelijk een voordracht). Uit een van de hoofdstukken ontstond 'The open

society and its enemies'. Met enige zelfspot heeft Popper wel eens opgemerkt dat deze werken zijn oorlogsinspanning zijn geweest. Het thema van beide werken is de behandeling van het historicisme; wel te onderscheiden van het historisme. Popper gebruikte de term voor alle theorieën die stellen dat het verloop van de geschiedenis zin heeft, die wij - als mensen - niet scheppen, maar moeten ontdekken. De geschiedenis ontwikkelt zich, volgens het historicisme, volgens een vaststaand schema waarop de mens in weze geen invloed heeft. De sociale wetenschappen kunnen niets anders doen dan dit schema constateren, beschrijven en de mens aansporen overeenkomstig het schema te handelen. Popper ziet deze opvatting aanwezig bij veel filosofen, die in hun conceptie van de geschiedenis, economie en de (overige) sociale wetenschappen hebben laten beïnvloeden door Hegel en Marx.

Popper verwerpt het historicisme. In 'The open society and its enemies' en 'The poverty of historicism' toont hij nauwkeurig aan dat het historicisme inspiratiebron is geweest voor zowel het marxisme en het fascisme. Beide werken waren dan ook bedoeld als verdediging van de vrijheid tegen het totalitarisme. Beide zijn het werken, die de politieke filosofie tot onderwerp hebben.

Rationalisme tegenover fatalisme.

In 'The open society and its enemies' legt Popper de nadruk op het feit dat de kritische methode, hoewel zij waar mogelijk toetsing en bij voorkeur praktische toetsing hanteert, kan wor-

den gegeneraliseerd tot wat hij de kritische of rationele houding noemt. Dit wordt ook wel aangeduid als het kritisch rationalisme, wat geen inhoudelijk stelsel is, maar een geesteshouding die de bereidheid eist om zich zelf te laten bekritisieren en ook een 'gretige' bereidheid tot zelfkritiek vraagt. Aan deze houding is het besef eigen dat wij altijd in een onvolkomen maatschappij (moeten) leven. Dit vindt zijn oorzaak niet alleen in het feit dat wij, als mensen, onvolmaakt zijn, maar ook uit het feit dat er altijd onoplosbare conflicten bestaan. Met andere woorden: een menselijke samenleving zonder tegenstellingen bestaat niet. Dit betekent overigens niet dat Popper van mening is dat men niet moet streven naar vermindering van de bestaande tegenstellingen. Popper stelt zijn kritisch rationalisme tegenover het fatalisme dat inherent is aan het historicisme. Hij betoogt dat ieder verlangen de maatschappij als geheel te veranderen, zoals het marxisme en het fascisme tot doel hebben, met zoveel onbekende factoren rekening moet houden, dat niemand de uitkomst kan voorzien. Derhalve kan men niet bij voorbaat weten of de gewenste verandering een werkelijke verbetering van de samenleving tot gevolg zal hebben. Popper bepleit het zogenaamde 'piecemeal engineering', een conceptie die concrete problemen op het sociaal-economisch terrein door het nemen van concrete maatregelen tracht weg te werken.

Kritiek op het marxisme.

Popper ziet in de Pruisische wijsgeer Hegel (1770 - 1831) de bron voor het moderne historicisme en het totalitarisme, ook aangeduid als 'new tribalism'. Het moderne totalitarisme wordt door Popper gezien als een periode in de eeuwig durende revolutie tegen

de vrijheid en de rede. Het verschilt met het oude totalitarisme doordat de leiders van de revolutie erin geslaagd zijn het totalitarisme tot een massa-beweging te maken. Terecht is Popper van mening dat er een lijn loopt van Hegel naar de grote totalitaire stromingen van de twintigste eeuw: het marxisme en het fascisme. Hoewel de relatie tussen Hegel en het fascisme op boeiende wijze wordt ontleed, beperk ik mij tot de kritiek van Popper op het marxisme. In het marxisme ziet hij de meest pure vorm van het door hem bestreden historicisme.

Het marxisme is een historische theorie, welke erop gericht is de toekomstige koers van de economische en machts-politieke ontwikkeling, met name de komst van revolutie, te voorspellen. Het voorspelt de toekomstige ontwikkeling van de maatschappij als sociale entiteit. Het geloof in deze wetenschappelijke 'waarzeggerij' is gefundeerd in het determinisme en in de verwisseling tussen wetenschappelijke voorspelling, bijvoorbeeld wat de astronomie in zich heeft, en grootschalige historische profetie. Deze is in staat in grote lijnen de toekomstige ontwikkeling van de maatschappij aan te geven. De twee soorten van voorspellen had Popper uitvoerig in 'The poverty of historicism' behandeld, waarbij de eerste soort van voorspellen het predicaat wetenschappelijk kreeg toebedeeld.

Visie van Marx op de staat.

De drijfveer van de geschiedenis is voor Karl Marx (1818 - 1883) de klassenstrijd. Deze strijd ontwikkelt zich van het oer-communisme naar het klasseloze eind-communisme, waarin uitbuiting is opgeheven en de mensen 'gelijk' - dat is economisch gelijkwaardig-

zullen zijn. Het kapitalisme is een systeem waarin de mens niet gelijk is. De veroordeling van het kapitalisme door Marx geschiedt op morele gronden, welke zijn gevormd door ervaringen van de sociale realiteit in het tweede en derde kwart van de negentiende eeuw. Het vroeg-kapitalisme werd veroordeeld vanwege haar kwaadaardige onrechtvaardigheid. Marx streefde naar een maatschappij, waarin de ongelijkheid tussen de mensen zou zijn opgeheven, wat voor hem inhield: meer vrijheid, meer gelijkheid, meer rechtvaardigheid, meer veiligheid, verkorting van de arbeid, afschaffing van de kinderarbeid. Het ging om verbetering van de levensomstandigheden en verbetering van de levensstandaard. In zekere zin, en dit mag voor liberalen enigszins bevreemdend overkomen, neemt Marx de idealen van 1789 zeer serieus.

De misstanden, zoals Marx die aantrof, waren in zijn conceptie het onvermijdelijke gevolg van zijn uitgangspunt: het marxistisch Utopia. Ze zijn een fase in de transformatie van de maatschappij naar het klasseloze communisme. Een en ander heeft eveneens gevolgen voor de zienswijze van Marx op de staat.

Hij ziet in de staat een instrument in de handen van een klasse om de andere klasse te domineren. De politiek is de georganiseerde macht van de bovenbouw om de onderbouw te onderdrukken. Staat en politiek (van de bovenbouw) zijn twee grootheden, die complementair zijn. De grootschalige industrie en de vrije markteconomie, kenmerkend voor het moderne kapitalisme, hadden een eigen politieke organisatie gecreeerd: de liberale democratische staat, waarin de bovenbouw -bourgeoisie- haar klasse potentiaal kon ontwikkelen. Democratie is voor Marx niet meer dan de dictatuur van de bourgeoisie.

Zoals de staat bepaald wordt door de economische realiteit, wordt ook de politiek, zowel van boven- en onderbouw, bepaald door de economische ontwikkeling. Als zelfstandige grootheid is het onmachtig. Ten aanzien van de politiek voor de onderbouw bestan er twee visies. Ten eerste is de politiek weliswaar niet in staat de omstandigheden van de onderbouw te verbeteren, doch kan wel het klassebewustzijn stimuleren en daarmee het proletariaat voorbereiden op de (komende) revolutie. Ten tweede stelt een meer gematigde visie dat een arbeiderspartij wel voordelen voor het proletariaat kan verwezenlijken. Marx geeft geen conceptie van een door hem geziene ideale staat. Gelet op zijn historicistische benadering behoeft hij dit ook niet te doen. Immers, de maatschappij transformeert zich in de richting van het klasseloze communisme, waarin de staat geen taak heeft. Naar mate de transformatie zich voortzet verdwijnt de staat.

Kritiek van Popper.

De kritiek van Popper op de denkbeelden van Marx is verre van mals. Ten eerste -ik heb dit al eerder aangeduid- verwerpt Popper iedere theorie die een wetmatigheid in het verloop van de geschiedenis onderkent en op basis daarvan het verloop van de toekomstige ontwikkeling voorspelt. Hoewel hij meent dat Marx een 'eerlijke' poging onderneemt om de sociale misstanden van het vroeg-kapitalisme het hoofd te bieden, wijst de Oostenrijkse wijsgeer er terecht op dat de ontwikkeling van de levensomstandigheden wel verbeterd zijn in plaats van verslechterd, zoals Marx verwacht. Popper beschuldigt de marxisten ervan de arbeiders wantrouwend tegen de democratie te hebben gemaakt door te stellen

dat de staat het instrument van de onderdrukking is en dit opgaat voor zowel de monarchie als de democratie. Doch dit moet volgens Popper tot gevolg hebben dat de democratie geblameerd wordt en niet de 'democraten'. Verder moet dit leiden tot een politiek die leidt tot complete overname van de macht. Maar dit negeert een der belangrijkste eigenschappen van de democratie: het machtsevenwicht. Volgens het Communistisch Manifest is de eerste stap om het proletariaat aan de macht te brengen het noozakelijk om de strijd om de democratie te winnen. Doch in het vernietigen van de democratie worden ook de democratische rechten vernietigd. In plaats van de democratie van het proletariaat ontstaat dan de dictatuur van de gesloten samenleving.

Popper stelt tegenover het fatalisme van Marx het geloof in de rede en het humanisme, welke voor hem belangrijke uitgangspunten zijn om de sociale realiteit te verbeteren. Het historicisme - kenmerk van het marxisme - uit de angst voor een onzekere toekomst. Vooruitgang is het evolueren in een bepaalde richting. Het verleden kan dat voor ons niet doen, de mens zelf zal dit moeten doen. De democratie is een voorwaarde voor de vooruitgang en we zullen die moeten verdedigen en versterken, omdat onze vrijheid daarvan afhankelijk is. In plaats van ons te laten leiden door 'profeten' moeten wij zelf het lot in eigen handen nemen.

Invloeden van de tijd.

Tot slot nog enkele afsluitende opmerkingen.

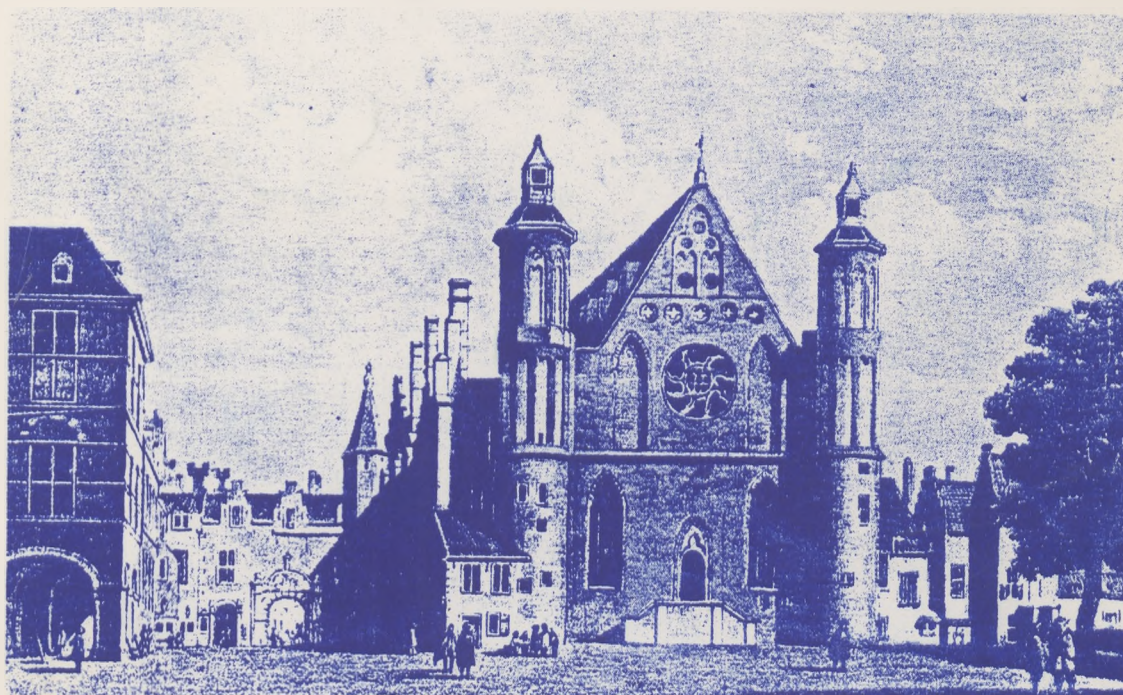
Het moge de lezer duidelijk zijn dat de Oostenrijkse filosoof Popper zich opwerpt als de verdediger van de democratie. Maar ik zou hierbij willen aantekenen dat

hij -evenals Hegel en Marx- wordt beïnvloed door de omstandigheden van de tijd. Voor Popper zijn die de opkomst van het fascisme, casu quo het nationaal-socialisme, en de excessen van de communistische staat onder leiding van Stalin. Dat neemt niet weg dat deze wijsgeer in zijn kruistocht tegen iedere vorm van het totalitarisme niet juist zou zijn. De democratie is een hoog goed, waar wij als mensen op gepaste wijze mee moeten omgaan. De vraag daarbij is of de democratie groeperingen moet toelaten die qua feitelijke werkzaamheid of qua ideologie ondemocratisch zijn. Ofwel waar houdt de democratie op te bestaan. Helaas gaat Popper op deze zo belangrijke vraag niet in.

Voorts kan men zich afvragen of de opkomst van anti-democratische en historicistische stromingen niet als teken aan de wand moeten worden gezien. Als een signaal dat in de bestaande sociale verhoudingen een fundamentele frictie is geslopen, die de democratische maatschappij moet wegnemen om erger te voorkomen. Dergelijke fouten liggen qua oorsprong in het verleden, doch ze zijn niet vanuit het verleden te deduceren. Noch kan men op basis van het verleden de toekomst voorspellen. Iedere tijd kent nu eenmaal zijn eigen problemen en zal daar zijn eigen actuele oplossingen voor moeten aandragen. Dit moet wel gebeuren in een poging de bestaande tegenstellingen in de maatschappij zoveel mogelijk op te heffen, opdat de maatschappij leefbaarder wordt. Het denken over de inrichting van de staat en het formuleren van nieuwe politieke doeleinden zal daarop gericht moeten zijn.

Popper, K.R., The open society and its enemies; deel 2. Routledge and Keganpoul, Londen, 1966.

HONDERD JAAR LIBERALE PARTIJVORMING 1885 - 1985

HONDERD JAAR
LIBERALE PARTIJVORMING
1885 - 1985

Colofon

Intro

Redactieadres

Wilhelminapark 53
3581 NM Utrecht
Telefoon (030) 517537

Abonnementen-adres

Prins Hendrikkade 104
1011 AJ Amsterdam
Telefoon (020) 242000

Redactieteam

Eric Balemans

Ada den Ottelander
(hoofdredactrice)

Julius Remarque

Hans Veltkamp

Lay-out

Binnenwerk: Ada den Ottelander

(c) auteursrecht tekeningen: Tanja van
Rees-Swart

Kwartaalblad

Derde jaargang
Nummer 11
September 1985

L E F

"Liberte, Egalite et Fraternite" is een uitgave van de JOVD (Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie) te Amsterdam. Niets uit deze uitgave mag op welke wijze dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande toestemming van de auteurs-rechthebbenden.

De abonnementsprijs bedraagt f 15,- per jaar.

'Honderd jaar liberale partijvorming in Nederland' is het onderwerp van dit dubbeldikke themanummer van LEF. In 1885 is immers de eerste liberale partij geboren. Een prima aanleiding om stil te staan bij de ontwikkelingen van de liberale partijvorming! Verscheidene wetenschappers en (oud-)politici beschrijven markante gebeurtenissen en belangwekkende ontwikkelingen in de liberale partijvorming.

De oprichting van de Liberale Unie in 1885, waarop Kees Fluyt onze redactie attendeerde, kwam niet zonder slag of stoot tot stand. Weerstand tegen centralistische vormen van organisatie en de verschillen in visies bemoeilijkten de bundeling van de politieke krachten. Splitsingen en de oprichting van nieuwe partijen zouden later eerder regel dan uitzondering zijn. Ook in onze tijd zijn liberalen onder meer dan een politieke dak te vinden.

De titel 'Honderd jaar liberale partijvorming in Nederland' is een vlag, die de lading niet helemaal dekt. Reeds voor de oprichting van de Liberale Unie speelden liberalen een belangrijke rol bij vooral de grondwetsherzieningen en de staatkundige vormgeving. Zaken die mede van belang waren bij het voorspel tot de laat op gang gekomen liberale partijvorming.

Niet alleen wordt verder terug gekeken, maar ook wordt de blik op het liberalisme in onze huidige maatschappij gericht. Tevens wordt vooruit gekeken naar de mogelijkheden voor een verdere liberalisering van de verzorgingssamenleving.

Kort samengevat kunt U over het volgende lezen:

Blok maakt door een beschrijving van het kiesstelsel duidelijk hoe inhoud werd gegeven aan het vertegenwoordigend beginsel. Vanaf 1814 tot 1848 kan het kiesstelsel getypeerd worden met de woorden: indirect, standen en census. Deze typeringen worden nader besproken en gevolgd door kritiek. Bij de politieke meningsvorming rond de problematiek van de grondwet heeft Thorbecke een belangrijke rol gespeeld. Een radicale breuk betekende het door de herziene grondwet van 1848 geïntroduceerde kiesstelsel.

Toch zou de politiek nog lange tijd worden overgelaten aan 'de heren'.

Hooykaas geeft een beeld van de persoon Thorbecke. Hij wordt representatief gezien voor verschillende emancipatiestromingen van het liberalisme. Als architect van de grondwetsherziening van 1848 en bij de uitwerking ervan, heeft Thorbecke een aanzienlijke bijdrage geleverd. Maar voordat het zover kon komen, moest koning Willem II in vierentwintig uur veranderen van zeer conservatief in zeer liberaal. Onder grote koninklijke pressie kwam zo de grondwetsherziening op een rijkelijk onliberale wijze tot stand.

Wels gaat in op het ontstaan van partijen: organisaties van kiezers en gekozenen met als doelstelling het uitoefenen van politieke macht. Verschillende redenen worden aangevoerd voor het late op gang komen van de moderne partijvorming. Belangrijke aanzetten tot vernieuwing werden gegeven door de grondwetsherziening van 1848. De periode tussen 1848 en 1870 was een overgangsfase, waarin zowel het kiezerscorps als de afgevaardigden een politiseringsproces doormaakten.

Von Santen stelt dat door de afwezigheid van partijen, kranten een belangrijke rol vervulden als platform voor gelijkgezinden en als spreekbuis van tendenties. Ondanks de koudwatervrees voor en afkeer van een centrale organisatie, werden verschillende pogingen ondernomen om tot een landelijke organisatie te komen. Ten eerste in de als kiesvereniging optredende Amstelsociëteit. Ten tweede werd na de verjaging uit het regeerkasteel en een zware verkiezingsnederlaag de basis gelegd voor de Vereeniging van Constitutionelen. De pogingen om de krachten te bundelen en de politieke slagkracht te vergroten bleven tot mislukken gedoemd.

Minderaa biedt enig houvast aan wat onder een liberaal verstaan kan worden door de uitwerking van de begrippen: vrijheid, democratisering en vooruitgang. De invloeden van de nieuwe leider Kappeyne van de Coppello worden beschreven, evenals zijn politieke zelfmoord. Het minder succesvolle politieke optreden mag geen schaduw werpen op het belang van het liberalisme als intellectuele vernieuwingsbeweging. Op vier maart 1885 werd de Liberale Unie opgericht. Het lichte partijverband was voor veel liberalen nog te centralistisch. Dit gecombineerd met verschillen in visie leidde reeds snel tot splitsingen en nieuwe partijtjes.

Dankers schrijft dat de liberalen eind negentiende eeuw werden geconfronteerd met de tegenstrijdigheden van hun eigen beginselen. De uit de Industriële Revolutie voortgevloeide problemen leidde ertoe dat de vrijheid van de een ten koste ging van de vrijheid van de ander, waardoor de gelijkwaardigheid niet langer gewaarborgd was. Tendensen tot overheidsingrijpen ontstonden, maar tot hoever en in welke mate? Ondanks perikelen omtrent kiesrechtkwesities en sociale wetgeving droegen liberalen in belangrijke mate bij aan de verdere ontwikkelingen van overheidsbemoeienis.

Koole stelt dat de vrijzinnige partijformaties als het ware slachtoffer waren geworden van hun eigen doeleinden aangaande algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging. Hun sociale macht bleef gehandhaafd. Na de Eerste Wereldoorlog trad een hergroepering op, die gepaard ging met verkettering en toenaderingen. De afhankelijkheid van de mobilisatie van de massa en het lijstenstelsel maakte een krachtig centraal geleide partij noodzakelijk, hetgeen niet echt gebeurde bij de VDB en de LSP. Beide partijen hadden tamelijk invloedrijke jongerenorganisaties. De politieke stellingnames van de VDB en de LSP worden geïllustreerd aan de hand van de drie belangrijkste kwesties in het interbellum, namelijk: de sociaal-economische politiek, het defensiebeleid en de houding ten aanzien van het opkomend fascisme en nazisme.

Koole verhaalt dat tijdens de Tweede Wereldoorlog het appel van nationale eenheid op verschillende manieren werd beantwoord. Vertegenwoordigers van verscheidene politieke partijen kwamen bijeen om een standpunt te bepalen ten aanzien van staatkundige hervormingen. Het leiderschap, de activiteiten en het functioneren van de jongerenorganisaties van de VDB en de LSP worden onder de loep genomen. Na de bevrijding participeerde de VDB in de NVB, waaruit de PvdA voortvloeide. De LSP ging op in de nieuwe PvdV.

Huysman geeft de rol van het Handelsblad aan bij het voorspel tot de oprichting van de VVD. Ingegaan wordt op de betrokkenheid van Stikker en Oud bij de totstandkoming van de VVD en hun visie ten aanzien van het wezen van de partij. Oud wordt gekarakteriseerd als een van de scherpzinnigste en boeiendste figuren uit het politieke leven van ons land in de twintigste eeuw.

Faber blikt terug op de jaren zestig, waarin jongeren zelf aan het roer wilden gaan staan. Wat

is de winst van het rebelleren van toen? Een bezinning op het wezen van de democratie en op de waarden in de samenleving. Tevens de ontdekking hoe moeilijk democratie is en tenslotte dat het gezag aan zichzelf ontdekt werd. Van het polariseren, confronteren en democratiseren lijkt het alsof ieder zijn lesje heeft geleerd. Desondanks zijn de kernproblemen blijven bestaan.

Bremen schrijft over het LDC: haar ontstaansredenen, de doelstellingen, het verloop en de afbouw. Het LDC opereerde als een linkervleugel binnen de VVD met de hoop op interne partijvernieuwing. Het LDC nam deel aan het Liberaal Beraad, welke zich een mening diende te vormen over een partijenstructuur in de toekomstige Nederlandse samenleving. Mede doordat jaren werk niet bleken te leiden tot wat men zich had voorgesteld, werd in 1970 het einde van het LDC ingeluid.

Jongedijk verhaalt over de in de vuurlinie komende beslotenheid van de politieke structuren en procedures, de gebrekkige toepassing van de vrijheidsrechten en de beginnende overvoering met materiele welvaart. Met de nieuwe ontplooiing hoefde men niet aan te komen bij de VVD. Toen Gruyters de Amsterdamse gemeenteraad en de VVD verliet, was het sein gegeven voor de opkomst van D'66. Een schets wordt gegeven van het werken aan Appel, het oprichtingscongres en de uitwerking van ideeën van D'66.

Hermans gaat in op maatschappelijke veranderingen die hebben geleid tot het vervallen van vanzelfsprekendheden en het aantasten van sociale verbanden. De technologische veranderingen en de vooruitgang van het onderwijs maakten het individu kritischer en mondiger. Na een eerste ontlading in het sociaal etatistische denken, is een gedeeltelijke omslag ontstaan. Het weghalen van de verantwoordelijkheid van de burger naar de overheid is een halt toegeroepen. Het terugdringen van de overheidsbemoeienis moet centimeter voor centimeter en van belangengroep op belangengroep veroverd worden.

Glastra van Loon legt uit waarom hij vindt dat het liberalisme enerzijds wel en anderzijds geen maatschappijvisie heeft ontwikkeld. Het vraagstuk van de overheidstaak hangt samen met de vraag hoe een negatief en een positief bepaald vrijheidsbegrip zich tot elkaar verhouden. Het vrijheidsprobleem wordt uit de sfeer van de

algemene begrippen gehaald om de optredende complicaties duidelijk te maken. Ingegaan wordt op de voorwaarden en omstandigheden, die maken dat mensen pogingen ondernemen tot veranderingen.

Fokkink verduidelijkt het gemystificeerde begrip verzorgingsstaat. Op haar vormgeving en inrichting hebben confessionelen een sterk stempel gezet. Toch heeft de verzorgingssamenleving veel meer liberale kenmerken dan op het eerste gezicht lijkt. De verzorgingssamenleving draagt liberaliseringsmogelijkheden in zich, namelijk een voortzetting en uitbouw van het individualiseringsproces, de integrale realisering van de grond- of mensenrechten en de verdere democratisering. Twee strategieën worden besproken om de ondoorzichtige en oncontroleerbare vervlechting van staat en maatschappij aan te pakken.

Swart toont in zijn bijdrage aan dat het liberalisme met zijn grootse verleden een minstens zo indrukwekkende toekomst kan hebben. De liberale traditie biedt bij uitstek antwoorden op de sleutelvraagstukken van de moderne samenleving. Tal van maatschappelijke ontwikkelingen sluiten aan bij de liberale denkwereld. Voorwaarde voor succes van de liberale partij is wel dat zij zich tot drager van deze "revolutie van de nieuwe burgers" durft te maken. Dit houdt in dat het traditionele dilemma tussen wat hij noemt "Vanriëlisme" en "Geertsemanie" moet worden opgelost.

Inhoud

9

Kiestelsel en kiesrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw

L. Blok

13

Thorbecke en de grondwetsherziening van 1848

G.J. Hooykaas

17

Partijvorming: politisering van kiezerscorps en Tweede Kamer

C.B. Wels

21

Liberale organisaties in het midden van de negentiende eeuw

J.H. von Santen

25

Van elitepolitiek tot algemeen kiesrecht

J.T. Minderaa

30

De liberalen en de sociale kwestie (1897-1918)

J.J. Dankers

35

De Vrijzinnig Democratische Bond en de Liberale Staatspartij
in het interbellum

drs. R.A. Koole

43

De Tweede Wereldoorlog en het vrijzinnige kamp

drs. R.A. Koole

45

De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie opgericht
drs. ds. A.D.H. Huysman

48

Maatschappelijke achtergronden bij de roaring sixties
drs. K.P.H. Faber

51

Het Liberaal Democratisch Centrum
D.R.F. van Bremen

55

De roerige jaren zestig met de oprichting van D'66
H. Jongedijk

59

Het liberalisme in onze samenleving
drs. L.M.L.H.A. Hermans

63

Een liberale maatschappijvisie?
prof.mr. J.F. Glastra van Loon

67

De liberale stroming in de verzorgingsamenleving
P.F.M. Fokkink

73

De revolutie van de nieuwe burgers
M.P. Swart

Personalia

L. Blok

is wetenschappelijk hoofdmedewerker van het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht (RUU) en bereidt een boek voor over het kiesstelsel in Nederland in de negentiende eeuw.

G.J. Hooykaas

is als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de RUU. Aan hem is de opdracht verleend om de briefwisseling van Thorbecke uit te geven.

Prof. dr. C.B. Wels

is hoogleraar nieuwe geschiedenis aan de RUU. Zijn onderzoek richt zich op de geschiedenis van de internationale betrekkingen en op het politieke bestel in Nederland in de negentiende eeuw.

J.H. von Santen

is docent aan het Instituut voor Geschiedenis aan de RUU. Hij bereidt een dissertatie voor over liberale partijvorming in het midden van de negentiende eeuw.

J.T. Minderaa

is wetenschappelijk hoofdmedewerker aan het Instituut voor Geschiedenis van de RUU en houdt zich speciaal bezig met de contemporaine geschiedenis.

J.J. Dankers

is verbonden als wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Geschiedenis van de RUU.

Drs. R.A. Koole

is hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

drs. ds. A.D.H. Huysman

in Nederlands-Hervormd predikant, lid van de Partijraad van de VVD en bezig met een proefschrift over de geschiedenis van de VVD.

drs. K.P.H. Faber

was vice-president van de Studentenraad van de Vrije Universiteit en studie-secretaris van de Organisatie Studenten Geschiedenis Nederland. Momenteel is hij docent geschiedenis.

H. Jongedijk

was lid van de JOVD en het Liberaal Democratisch Centrum, totdat zich de vorming van D'66 aandiende. Hij heeft onder meer in het hoofdbestuur van D'66 zitting gehad. Momenteel is hij directeur van een protestant-christelijk verpleeghuis.

D.R.F. van Bremen

was vice-voorzitter organisatie van de JOVD en voorzitter van het Liberaal Democratisch Centrum. Thans is hij directeur/eigenaar van een automatiserings- en adviesbureau en -opleidingscentrum.

drs. L.M.L.H.A. Hermans

was vice-voorzitter politiek van de JOVD en lid van de gemeenteraad van Nijmegen voor de VVD. Hij heeft het doctoraal politicologie met als specialisatie bestuurskunde gedaan. Sinds 1977 is hij lid van de Tweede Kamer voor de VVD.

Prof. mr. J.F. Glastra van Loon

is onder meer werkzaam geweest als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en als staatssecretaris van Justitie. Thans is hij voorzitter van de Eerste Kamerfractie van D'66.

P.F.M. Fokkink

is werkzaam geweest in het bedrijfsleven. Thans is hij wetenschappelijk hoofdmedewerker bij de vakgroep Wijsbegeerte en Geschiedenis aan de Technische Hogeschool Twente en fractievoorzitter voor D'66 in de Provinciale Staten van Overijssel.

M.P. Swart

was vice-voorzitter politiek van de JOVD. Sinds 1984 is hij landelijk lid van verdienste van de JOVD. Momenteel is hij doctoraal-student bestuurskunde en lid van de gemeenteraad van Enschede voor de VVD.

Kiesstelsel en kiesrecht

L. Blok

Na de nederlaag van Napoleon in de slag bij Leipzig en na de ineenstorting van het Franse gezag in de Nederlanden, wakte Gijsbert Karel van Hogendorp zijn landgenoten ertoe op hun staatkundige lot weer in eigen handen te nemen. Tot zijn acties behoorde ook de bekende "Oranje Boven-proclamatie" van 17 november 1813. Aan het einde daarvan staat: "De oude tijden komen wederom". Wat die leuze in politieke zin ook precies betekend mag hebben, zeker is wel dat Van Hogendorp daarbij ook gedacht moet hebben aan de oude, glorieuze Republiek der Verenigde Nederlanden. Een volledige restauratie van die federalistische republiek, gedomineerd door het burgerlijk-aristocratische stedenland Holland, heeft overigens in 1813-1814 niet tot de politieke mogelijkheden behoord.

De turbulente geschiedenis van de jaren 1780-1813 had in de Nederlanden sporen getrokken die het politiek denken en handelen in 1813-1814 diepgaand beïnvloed hebben. Het politiek bestel van de Nederlandse staat, dat in deze jaren gestalte kreeg en waarvan Van Hogendorp een van de belangrijkste architecten was, wordt dan ook gekenmerkt door een samengaan van oude en nieuwe elementen. Uit de tijd van de Republiek stammen veelal vormen en benamingen, zoals Staten-Generaal, Provinciale Staten en standen. Naar de inhoud is vaak de invloed te herkennen van de Patriottenstrijd, de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon en de Franse tijd, waarin de Nederlanden een onderdeel waren van het Napoleontische keizerrijk. Zo werd de nieuwe Nederlandse staat een eenheidsstaat onder monarchaal bewind van het huis Oranje, waarin aan de onderdanen bepaalde rechten werden gegarandeerd in een geschreven grondwet.

Het indirecte standenkiesrecht.

In de grondwet van 1814 komt een artikel voor dat op heden gehandhaafd is: "De Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche Volk". Dit artikel, dat in ongeveer gelijke bewoordingen ook al voorkwam in de staatsregeling van de Bataafse Republiek van

1798, doelt onder meer op de representatieve functie van de Staten-Generaal. Dat die functie vervuld zou kunnen worden zonder enige volksinvloed op de samenstelling van de Staten-Generaal was in 1814 voor velen van de politieke en maatschappelijke elite ondenkbaar geworden. Hoe men aan dit vertegenwoordigend beginsel in de eerste helft van de negentiende eeuw inhoud heeft willen geven zal in het volgende duidelijk gemaakt worden door een beschrijving van het kiesstelsel. Formeel zal daarbij worden uitgegaan van de grondwet van 1840 en de daarbij behorende reglementering. Zo kunnen de jaren 1815-1830, waarin de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden verenigd waren, buiten beschouwing gelaten worden.

Het kiesstelsel in het koninkrijk der Nederlanden, van de stichting in 1814 tot de constitutionele omwenteling in 1848, kan getypeerd worden met de woorden: indirect, standen en census.

Het indirecte karakter wordt al duidelijk uit het feit dat de leden van de Tweede Kamer gekozen werden door de colleges van Provinciale Staten. Hoeveel van de achtenvijftig leden van de Kamer ter benoeming stonden van een provincie, was bepaald door het inwonertal. Zo hadden de Provinciale Staten van Noord-Holland en Zuid-Holland respectievelijk tien en twaalf leden van de Tweede Kamer te kiezen. Minder bevolkte provincies als Utrecht en Zeeland hadden slechts drie afgevaardigden. Verkiesbaar tot lid van de Tweede Kamer waren mannelijke Nederlanders van dertig jaar en ouder. Ze hadden zitting voor drie jaar, terwijl jaarlijks een derde gedeelte aftredend was. Al te grote veranderingen in de samenstelling van de Tweede Kamer wilde men door deze wijze van verkiezen vermijden.

De vertegenwoordigende kwaliteit van de Tweede Kamer was zo in hoge mate afhankelijk gemaakt van de manier waarop de Provinciale Staten gekozen werden. Deze werden gekozen door de drie 'politieke' standen: de ridderschappen, de steden en het platteland. De getalsmatige verhoudingen tussen de vertegenwoordigers van de standen in de verschillende colleges van Provinciale Staten waren afhankelijk van de sociaal-economische gesteldheid van de

gewesten. Zo had in Gelderland, waar veel adellijk grootgrondbezit voorkwam, de ridderschap een veel grotere vertegenwoordiging in de Staten dan in de beide Hollandse gewesten, waar de steden domineerden. De leden van Provinciale Staten hadden zitting voor een termijn van zes jaar bij periodieke aftreding in gedeelten. De wijze van verkiezing van de leden der Provinciale Staten was per stand verschillend. De provinciale ridderschapscolleges benoemden hun vertegenwoordigers direct, de stemgerechtigde bewoners van het platteland deden dat via kiescolleges en in de steden was de verkiezing het voorrecht van de raad. De sluip- en kronkelwegen van het indirecte kiesrecht komen in de steden het duidelijkst aan de dag. De stemgerechtigde inwoners van de steden kozen één kiescollege, dat alleen in actie behoefde te komen wanneer een van de leden van de raad overleden was, de stad verliet of voor het lidmaatschap bedankte. De leden van de stedelijke raden hadden zitting voor het leven.

Wanneer nu eindelijk de stemgerechtigden in de steden en op het platteland ter sprake zijn gekomen dient in de eerste plaats opgemerkt te worden, dat lang niet alle meerderjarige Nederlanders stemgerechtigd waren. Het was een stemrecht alleen voor mannen, die een bepaald bedrag betaalden in de grond- en personele belasting. Dat vereiste bedrag, die census, verschilde van provincie tot provincie en van stad tot stad. In Amsterdam werd men bijvoorbeeld pas bij een aanslag van F 50 tot de uitoefening van het stemrecht geschikt geacht, terwijl dat in Amersfoort al bij F 15 het geval was. In geheel Nederland werden omstreeks 1845 in de steden en op het platteland ruim 90.000 stemgerechtigden geteld. Dat kwam neer op 3,2 procent van de totale bevolking en op 13 procent van de mannelijke bevolking van drieëntwintig jaar en ouder. Stemgerechtigd op het platteland waren vooral grondeigenaars en grotere en grote boeren. In de steden vond men onder de stemgerechtigden veel vertegenwoordigers van de vrije beroepen, renteniers, ambtenaren, juristen en kooplieden. Opvallend is dat in de steden de stemgerechtigden voor bijna de helft bestonden uit ambachtslieden, winkeliers, kroegbazen en logementhouders.

In de Provinciale Staten hadden vooral zitting adellijke en niet-adellijke grondbezitters, burgemeesters, wethouders en andere functionarissen. Het gezelschap dat de achteventig leden van de Tweede Kamer vormde is wel omschreven als "een deftige notabelen-sociëteit". De grote meerderheid van de leden van de Tweede Kamer had een juridische studie gevolgd.

Van Hogendorp

Kritiek en constitutionele impasse.

Het ligt voor de hand dat een dergelijk, zeer inconsequent en ingewikkeld kiesstelsel op allerlei punten uiterst vatbaar was voor kritiek. Die liet overigens grotendeels op zich wachten tot de spanningen in het koninkrijk uitmondten in de Belgische revolutie, om vervolgens weer vrijwel te verdwijnen en in de jaren veertig met hernieuwde felheid naar voren te komen. Bij alle vaak uitvoerige en soms fundamentele kritiek moet bedacht worden dat die laatste afkomstig was van een minderheid van de maatschappelijke en politieke elite.

Een punt van ernstige kritiek vormde in de eerste plaats het zeer indirecte karakter van het kiesstelsel. Hoe zou op die manier ook maar enige volksinvloed gestalte kunnen krijgen? Het is de schok van de Belgische revolutie, die Van Hogendorp tot het directe kiesrecht bekeerd heeft. Het duidelijkst komt dat tot uiting in zijn geschrift 'De ontwikkeling' (1831), waarin hij direct verkiezingen bepleit voor gemeenteraden, Provinciale Staten en de Tweede Kamer.

Ook het bestaan van politieke standen kon makkelijk voorwerp van principiële en praktische kritiek worden. Stond het niet op gespannen voet met het beginsel van de gelijkheid voor de wet, dat ook in de grondwet lag opgesloten? Waarom zou een stemgerechtigde uit Hilversum, dat tot het platteland gerekend werd, zijn stem op een andere manier moeten uitbrengen dan een stemgerechtigde in de stad Amersfoort?

De beperking van het stemrecht door een census werd vrij algemeen als een onbeholpen instrument gezien om politieke geschiktheid mee aan te geven. Wat het stemrecht betreft werkte het vigerende, onbillijke belastingstelsel in het voordeel van de eigenaars van onroerend goed. Behalve op deze hoofdzaken was er nog kritiek op een reeks van andere punten. Daarvan moet als eerste genoemd worden het vergaande gebrek aan openbaarheid. Vergaderingen van kiescolleges, gemeenteraden en Provinciale Staten vonden plaats met gesloten deuren. Processen-verbaal van stemopneming werden niet openbaar gemaakt. Alleen de vergaderingen van de Tweede Kamer waren openbaar. Kritiek was er dan ook op de mogelijkheid vele ambten en functies te combineren. Leden van de stedelijke raad waren doorgaans ook lid van het stedelijke kiescollege en konden bovendien zitting hebben in de Provinciale Staten. Alleen de combinatie van het lidmaatschap van Provinciale Staten met dat van de Tweede Kamer was niet toegestaan. Het hele kiesstelsel was erop gericht de uiteindelijke keuze aan een kleine groep over te laten. Zo ontstond makkelijk een betrekkelijk besloten, politieke aristocratie. Dat bracht ook het nadeel mee dat verkiezingen onderhands beïnvloed konden worden. Het staat wel vast dat zowel door koning Willem I als door zijn opvolger herhaaldelijk met enig succes pogingen in het werk zijn gesteld onwelvallige personen uit de Tweede Kamer te wippen of te weren.

De bijdrage van Thorbecke aan de politieke meningsvorming rond de problematiek van de grondwet in het algemeen is aanzienlijk geweest. Wat het kiesstelsel betreft komt hij pas zeer geleidelijk tot de radicale denkbeelden, die hem een direct kiesrecht doen bepleiten en zelfs een vergezicht doen openen op algemeen kiesrecht. Historisch en theoretisch zette hij die gedachten uiteen in zijn beroemde rede 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap' uit 1844. In datzelfde jaar probeerde hij -inmiddels tot lid van de Tweede Kamer gekozen- zijn ideeën te realiseren door met acht gelijkgezinde collega's een initiatief-wetsvoorstel in te dienen tot wijziging van de grondwet, ook op het gebied van het kiesrecht. Bij de schriftelijke voorbereiding van dit voorstel liet Thorbecke enigszins dreigend weten: "De dagen zijn voorbij, waarin men liet regeren, zonder er zich aan te bekreunen, wie het deed, of welk regt hij er toe had". Met ruime meerderheid besliste de Tweede Kamer overigens in 1845 zelf niet het initiatief tot grondwetsherziening te zullen nemen. De Nederlandse politiek was in een impasse geraakt. De ontevredenheid met het bestaande

bestel was wijd verbreid. De kritiek op het kiesstelsel nam daarbij een voorname plaats in. Maar onder de hervormingsgezinden was men diepgaand verdeeld over de reikwijdte en de manier van de gewenste hervormingen. Naast het conservatisme van de koning, naast de behoudzucht in gevestigde kringen heeft ook dat gebrek aan overeenstemming onder de hervormingsgezinden aan de constitutionele impasse van de jaren veertig bijgedragen. Het optreden van Thorbecke heeft in deze jaren polariserend gewerkt.

1848: de doorbraak van het directe kiesrecht.

In 1848 kreeg de liberale oppositie de kans om haar opvattingen over het kiesrecht in praktijk te brengen. Het door de herziene grondwet in Nederland geïntroduceerde kiesstelsel betekende een radicale breuk met het bestaande. De politieke standen, zuilen van het oude stelsel, verdwijnen geheel. Mannelijke Nederlanders, die een bepaalde som in de belastingen betalen, krijgen het recht direct hun stem uit te brengen ter benoeming van leden van de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraad. Voor de census tellen nu ook de patenten -een beroeps- of bedrijfsbelasting- mee, zodat met name ook wat meer kleinere ondernemers het kiesrecht kunnen verwerven. De leden van de Tweede Kamer worden voor een termijn van vier jaar bij absolute meerderheid gekozen in districten, waarin het land verdeeld is. De beginselen van de grondwet van 1848 werden wat het kiesrecht betreft door Thorbecke als minister van Binnenlandse Zaken in 1850 nader uitgewerkt in de kieswet. Daarin werden met name de indeling in districten en de census geregeld. Op beide punten ontmoetten de voorstellen van Thorbecke in de Tweede Kamer en in de publieke opinie veel kritiek. Bij de verdeling in districten was in een aantal gevallen geen rekening gehouden met de provinciegrenzen. Voor Thorbecke was dit een zaak met principiële kanten. Verkiezingen voor de Tweede Kamer zijn een nationale zaak, zij moeten uitdrukking geven aan de nationale wil: de "geest van provincialismus" moet vernietigd worden. Thorbecke zette zijn zin door. Per 45.000 inwoners kwam er een vertegenwoordiger in de Tweede Kamer. Op een bevolking van ruim drie miljoen betekende dat achtenzestig zetels, verdeeld over enkele en dubbele kiesdistricten. Alleen het kiesdistrict Amsterdam had vijf afgevaardigden. Bij de indeling waren de provinciegrenzen niet gevolgd. Zo bestond het kiesdistrict Amersfoort uit gemeenten van de provincies Utrecht, Noord-Holland en Gelderland.

De door Thorbecke voorgestelde census werd door velen te laag geacht. Ook aan deze schijnbaar zo formele zaak zat voor hem een principiële kant. De census dient er niet in de eerste plaats toe ongeschikte kiezers te weren als wel om alle geschikte personen het kiesrecht te verlenen. Daarom moet de wetgever bij de vaststelling van de census zo laag mogelijk gaan. Voor de verkiezingen van leden van de Tweede Kamer en Provinciale Staten kwam er een gedifferentieerde census van F 112 in Amsterdam tot F 20 in de meeste plattelandsgemeenten. Ook het nieuwe, directe kiesrecht bleef een beperkt census-kiesrecht. Voor de Tweede Kamer en Provinciale Staten werd 2,6 procent van de totale bevolking en 10,7 procent van de mannelijke bevolking van drieëntwintig jaar en ouder stemgerechtigd. De lagere census voor de verkiezingen van de gemeenteraden bracht percentages van 4,5 en 18,5.

De vooral door toedoen van Thorbecke ontworpen kaders voor het kiesrecht waren in die tijd betrekkelijk modern. Die moderniteit blijkt onder meer uit de duurzaamheid ervan. Het in de jaren 1848-1850 opgetrokken kiesstelsel bleef in hoofdzaak overeind tot de grondwetsherziening van 1887.

De deelname aan de verkiezingen.

Een van de belangrijkste aspecten van het kiesdistrict is de opkomst. Gedurende de hele periode van het indirecte kiesrecht kan men in de bronnen steeds weer opmerkingen en klachten ontmoeten over de betrekkelijk geringe deelname aan de verkiezingen. De opkomstcijfers bleven in veel steden bijvoorbeeld geregeld onder de vijftig procent. In de jaren veertig trad enige verbetering in. Toch bleven ook toen de gemiddelden in de steden en op het platteland rond de zestig procent. Die slechte opkomst is wel verklaard vanuit het kiesstelsel zelf. Het zeer indirecte karakter van het kiesrecht, het gebrek aan openbaarheid en het ontbreken van openlijke kandidaatstellingen zouden vele stemgerechtigden de zinloosheid van het uitbrengen van hun stem hebben doen inzien. Ook zou de voorgeschreven ondertekening van de stembiljetten de animo niet vergroot hebben. Het is echter de vraag of deze verklaringen niet te rationeel en modern zijn.

De eerste directe verkiezingen volgens de kieswet van 1850 vertonen voor de Tweede Kamer over het algemeen hoge opkomstcijfers, waarbij percentages van zeventig en hoger geen uitzonderingen vormen. Na 1850 zet echter een scherpe daling bij de opkomst in, die tot in de

jaren zestig zal voortduren. Rond 1860 is deelname aan de verkiezingen van de Tweede Kamer van de helft of minder dan de helft van het aantal kiesgerechtigden eerder regel dan uitzondering. Deze cijfers spreken des te meer wanneer in de overweging betrokken wordt dat het bij het kiesrecht nog om een voorrecht ging. Rond 1860 is slechts ongeveer elf procent van de volwassen mannelijke Nederlanders gerechtigd zijn stem uit te brengen voor de verkiezing van leden van de Tweede Kamer.

De grote uitzondering in dit voor de jaren vijftig geschetste patroon zijn de verkiezingen van de Tweede Kamer in 1853. In dat jaar geven bijna alle kiesdistricten hoge opkomstcijfers te zien, die rond de zeventig en tachtig procent liggen. Zonder twijfel had dat direct te maken met de geweldige opschudding, die ontstaan was rond het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in de rooms-katholieke Nederlandse kerkprovincie. Die had geleid tot het terugtreden van het eerste kabinet Thorbecke, het ontbinden van de Kamer door de koning en het uitschrijven van nieuwe verkiezingen. Kennelijk konden in Nederland in de jaren vijftig van de negentiende eeuw alleen godsdienstige tegenstellingen -in dit geval een grove anti-papistische en anti-katholieke hetze- de kiezers uit hun politieke onverschilligheid wakker schudden. Voor het overige liet men de politiek nog graag aan 'de heren' over.

Dat lijkt heel typerend voor de vrijwel niet geïndustrialiseerde en weinig gepolitiseerde maatschappij van die tijd. Was het mogelijk gebleken het politiek bestel op korte termijn te veranderen, een mentaliteitsverandering zou moeten voortkomen uit maatschappelijke veranderingen en veel langer tijd vragen.

Literatuur.

Van der Hoeven, H., Gijsbert Karel van Hogendorp. Conservatief of liberaal?, Groningen, 1976.

Boogman, J.C., Rondon 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858, Bussum, 1978.

Tijdschrift voor geschiedenis 92, aflevering 3 (Kiesstelsels en stemgedrag), 1979.

Thorbecke en 1848

G.J. Hooykaas

De grondwetsherziening van 1848 markeert een belangrijke periode uit onze staatkundige geschiedenis. Om de betekenis daarvan te kunnen doen uitkomen is het noodzakelijk in grote lijnen de politieke ontwikkeling te schetsen. Die schets is, wil zij informatief zijn, onvermijdelijk van nogal feitelijke aard. Daarna wil ik, bij het opmaken van een balans, een aantal conclusies formuleren die gebaseerd zijn op een meer analytischer benadering van die feiten.

Het regiem van koning Willem I.

Het politiek bestel onder koning Willem I kan gekarakteriseerd worden als een gematigde, getemperde monarchie. De vorst was het centrum van dat bestel. Ministers konden invloed uitoefenen, maar de koning besliste. De volksvertegenwoordiging, de Staten-Generaal, bestond volgens de grondwet van 1815 uit twee Kamers. De Eerste Kamer, weleens spottend "la menagerie du roi" genoemd, werd door de koning benoemd. De Tweede Kamer werd gekozen door de Provinciale Staten. Hoewel deze Kamer het recht om ingediende wetsontwerpen te amenderen miste, lag hier toch het belangrijkste matigingselement van de autocratie.

Na de Belgische revolutie (1830) weigerde Willem I om België als onafhankelijke staat te erkennen. Hij bleef in die weigering volharden dwars tegen de grote mogendheden in en hopen op een Europese crisissituatie, waarin hij zich weer van België meester zou kunnen maken. Deze kostbare volhardingspolitiek werd gefinancierd door extra begrotingsvoorstellen voor buitengewone uitgaven en door de koloniale baten uit Oost-Indië. Voor die koloniale inkomsten behoefde de koning zich niet aan de Staten-Generaal te verantwoorden, omdat volgens de grondwet het bestuur over de kolonien uitsluitend aan hem was opgedragen. In 1838 was de volhardingspolitiek niet alleen internationaal, maar ook nationaal vastgelopen. Het verzet in de Tweede Kamer tegen de hoge uitgaven en de grote leningen was te sterk geworden. Willem I moest het door de mogendheden geformuleerde verdrag met België ondertekenen wat na allerlei

verwikkelingen in 1839 plaats vond.

De officiële erkenning van België betekende dat de grondwet, die in 1815 voor het Verenigd Koninkrijk van Noord en Zuid was gemaakt, diende te worden herzien. Bij deze grondwetsherziening speelde Thorbecke voor het eerst een rol in de Nederlandse politiek.

Thorbecke en de grondwetsherziening van 1840.

Johan Rudolph Thorbecke was in 1798 in Zwolle geboren. Hij had kunnen studeren in Amsterdam en Leiden. Na zijn promotie in de letteren (1820) had hij enige jaren doorgebracht in Duitsland, aanvankelijk met een koninklijke beurs, later op eigen kosten. Die Duitse jaren zijn beslissend geweest voor zijn geestelijke vorming. In Duitsland maakte hij kennis met de Romantiek, die een reactie was op de Franse Verlichting, en vooral met de opvattingen van de zogenaamde historische rechtsschool. In het Duitse culturele milieu schiep hij zich een eigen intellectuele positie. Hij zocht in zijn denken naar een soort evenwicht tussen verleden en toekomst: het heden werd door het verleden bepaald, maar dat heden was geen onveranderlijk gegeven; de deur naar toekomstige ontwikkelingen diende open te blijven, verleden en toekomst bepaalden de houding ten aanzien van het heden.

Na 1830 was Thorbecke hoogleraar in de rechten aan de universiteit van Leiden. Op verzoek van studenten ging hij college geven over de grondwet van 1815 vergeleken met haar voorgangers. De financiële consequenties van de volhardingspolitiek maakten hem tot een criticus van het koninklijk regiem. "Ik vrees dat het nageslacht den naam des Konings vloeken zal", schreef hij in brieven aan vrienden. Een te krasse uitspraak? Na de regering van Willem I bleek Nederland bijna bankroet te zijn!

In 1839 publiceerde Thorbecke zijn 'Aanteekening op de grondwet', een historisch-juridisch commentaar op de verschillende grondwetsartikelen. Een paar maanden later (1840) verscheen zijn 'Proeve van herziening der grondwet'. Hierin en in artikelen in het Amsterdamse Algemeen Handelsblad bepleitte hij

in hoofdzaak de onschendbaarheid van de koning (het staatshoofd kan niet ter verantwoording worden geroepen voor zijn politieke daden) en in combinatie daarmee een vorm van ministeriele verantwoordelijkheid, een grotere invloed van de Staten-Generaal op de begroting, ook die der kolonien, en het recht van amendement voor de Tweede Kamer. Was dit programma tekenend voor Thorbecke als gematigd constitutioneel hervormer, het was echter voor de toenmalige verhoudingen te ingrijpend. Hoewel de Kamer de regering allerlei concessies afdwong, onder andere door de begroting te verwerpen, achtte Thorbecke de herzieningsvoorstellen onvoldoende. Gekozen in de door de procedure voorgeschreven dubbele Tweede Kamer, stemde hij principieel tegen alle wetsontwerpen van de regering.

Thorbecke en de politieke ontwikkeling na 1840.

In de volgende jaren maakten Thorbeckes denkbeelden een proces van radicalisering door. Teleurstelling over de gang van zaken in 1840 heeft daarbij zeker een rol gespeeld. Het heden werd nog wel steeds bepaald door het verleden, maar de factor toekomst (verandering) werd sterker. Die zich wijzigende denkbeelden bleken uit de herziene tweede druk van zijn 'Aanteekening op de grondwet' en vooral uit zijn befaamde lezing 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap' (1844). Daarin trachtte hij zijn nieuwe standpunt ten gunste van rechtstreekse verkiezingen te motiveren met historische argumenten.

Spoedig kreeg hij een nieuwe kans om zich in de politieke arena te doen gelden. Gekozen tot lid van de Tweede Kamer wist hij acht min of meer gelijkgezinde Kamerleden te bewegen om gemeenschappelijk een voorstel in te dienen tot herziening van de grondwet: het zogenaamde Negenmannenvoorstel (1844). Dit initiatief beoogde, behalve de reeds bekende punten uit Thorbeckes programma van 1840, de rechtstreekse verkiezingen van de Tweede Kamer en de Provinciale Staten. De Negenmannen vormden geen hechte eenheid, eerder een gelegenheidscombinatie, en hun wetsvoorstel was hier en daar gebaseerd op compromissen, maar de ontwikkeling van Thorbeckes opvattingen laat zich er goed uit aflezen. Het voorstel bleek kansloos. De meerderheid van de Tweede Kamer weigerde het in mondelinge behandeling te nemen, omdat het initiatief tot grondwetsherziening van de koning zou moeten uitgaan. Thorbecke werd niet herkozen als Kamerlid (1845). Zijn tweede poging tot

vernieuwing van het grondwettelijk bestel was mislukt.

1848.

Koning Willem II, die zijn vader in 1840 was opgevolgd, had aanvankelijk gebaren in liberale richting gemaakt, maar als spoedig volgde hij een conservatieve koers. Het voorstel van de Negenmannen sterkte hem daarin. Suggesties van ministers om inzake de grondwetsherziening concessies te doen, wees hij van de hand. Daardoor verkeerde de politieke situatie in een impasse.

Eind 1847 leek de koning aarzelend enigszins over de brug te willen komen, maar in maart 1848 ging hij plotseling radicaal overstag. Willem II, wiens sterkste punt bepaald niet lag in de continuïteit van spreken en handelen, geraakt zo onder de indruk van de revolutionaire gebeurtenissen in Frankrijk en daarna in Midden-Europa dat hij, met voorbijgaan van zijn ministers, de voorzitter van de Tweede Kamer bij zich ontbood en via hem de Kamer uitnodigde om haar wensen kenbaar te maken over een herziening van de grondwet. Vervolgens deelde hij de verblufte gezanten van de grote mogendheden mee dat hij in vierentwintig uur van zeer conservatief zeer liberaal was geworden. Weer een paar dagen later benoemde hij een commissie tot herziening van de grondwet bestaande uit vijf leden, van wie vier oud-Negenmannen. Tot hen behoorde ook Thorbecke, die nu een derde kans kreeg.

De commissie, die Thorbecke tot voorzitter koos, stelde in haar rapport aan de koning voor de onschendbaarheid van het staatshoofd, de politieke ministeriele verantwoordelijkheid, een jaarlijkse begroting, grotere invloed van de Staten-Generaal op het bestuur van de kolonien, rechtstreekse verkiezingen van de Staten-Generaal, de Provinciale Staten en de gemeenteraden, het recht voor het staatshoofd om de Kamers te ontbinden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven, het recht van interpellatie voor beide Kamers, het recht van amendement en enquête voor de Tweede Kamer, en in het algemeen een grotere vrijheid van vereniging en vergadering, van godsdienst en onderwijs. Evenmin als het voorstel van de Negenmannen kan dit rapport worden beschouwd als de zuivere weergave van Thorbeckes denkbeelden. De voorzitter van de commissie had op enkele punten bepaald verder willen gaan, bijvoorbeeld de afschaffing van de Eerste Kamer. Thorbecke bood de koning het rapport aan met een korte toespraak, waarin hij de bekende woorden sprak: "De grondwet heeft

staatsburgerschap, de eerste drijfveer onze eeuw, zoveel zij kon laten slapen" (vergelijk de titel van zijn lezing uit 1844). Het was typerend voor het merkwaardige optreden van Willem II dat hij met het rapport vlot akkoord ging. Wat zouden echter de ministers en de Staten-Generaal doen?

Het werd al spoedig duidelijk dat de ministers de voorstellen van de commissie op enige punten moesten aanpakken om ze voor de Kamer acceptabel te maken. Van protestantse zijde rezen veel bezwaren tegen de grote vrijheid van godsdienst en onderwijs. De katholieken daarentegen zagen juist in die vrijheid perspectieven voor hun emancipatie. De regering moest concessies doen, vooral inzake de vrijheid van onderwijs en de rechtstreekse verkiezingen: de Eerste Kamer zou worden gekozen door de Provinciale Staten. Zo gewijzigd werden de wetsvoorstellen onder koninklijke pressie door beide Kamers aangenomen.

Balans.

De grondwetsherziening van 1848 was geen logische consequentie van de ontwikkeling in de daaraan voorafgaande jaren. Er was bijvoorbeeld geen steeds groter wordende Kamermeerderheid ten gunste van rechtstreekse verkiezingen. Eerder het tegendeel was het geval.

Het ingrijpen van koning Willem II is van kardinale betekenis geweest: eerst zijn radicaal overstag gaan in maart, daarna de grote pressie die hij heeft uitgeoefend om de herziening er door te krijgen. Pressie op de ministers; pressie op de leden van de Raad van State: de Raad ging akkoord "op aandrang van hooger hand"; pressie op de Tweede Kamer: de meerderheid was voorstander van verkiezingen met een trap voor de Tweede en benoeming door de koning van de Eerste Kamer; pressie op de Eerste Kamer: met opmerkelijke spoed werd door Willem II een aantal nieuwe leden benoemd, een tegenspartelend Kamerlid werd door de koning onder vier ogen bewerkt. Dit alles leidt tot de paradoxale constatering dat de liberale grondwetsherziening op rijkelijk onliberale wijze tot stand is gekomen.

De belangrijkste inhoudelijke bijdrage aan de herziening is ongetwijfeld geleverd door Thorbecke, maar de grondwet van 1848 noch het rapport van de grondwetscommissie was uitsluitend zijn werk. In een soms bitter gesteld boekje 'Bijdrage tot de herziening der grondwet' (1848) heeft hij zich gedeeltelijk van zijn medecommissieleden gedistancieerd: "Al behoor ik met hoofd en hart tot het kamp der

hervormers, al is het ontwerp over het algemeen mijn ontwerp, dit mag mij, geloof ik, niet weerhouden, de verbetering aan te wijzen, die onderscheiden stukken, mijns inziens, volstrekt eischen". Dit neemt echter niet weg dat Thorbecke zeker als de intellectuele architect kan worden beschouwd. Eenmaal minister geworden (pas eind 1849) heeft hij de nieuwe grondwet uitgewerkt en bevestigd in belangrijke wetten: de kieswet, de provinciale wet en de gemeentewet. Door deze staatscheppende arbeid is Thorbecke een staatsman van imponerende allure geworden. Wie kan in zijn schaduw staan?

In de jaren na 1840 heeft Thorbecke zich ontwikkeld van een gematigd hervormer tot een radicaal liberaal. Dat liberalisme was, onder invloed van zijn Duitse jaren, sterk historisch gekleurd en pragmatisch. Zijn denkbeelden heeft hij nimmer gemotiveerd met ideologische begrippen ontleend aan de Franse revolutie. De volkssoevereiniteit wees hij af. De leuze 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' was voor hem een holle frase. Lange tijd heeft hij het vignet liberaal vermeden. Hij noemde zich constitutioneel.

De grondwetsherziening van 1848 creëerde een bestel dat modern was voor de toenmalige politieke verhoudingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er daarna tendenties zijn geweest om de klok terug te draaien. Maar men moet het politiek bestel van na 1848 niet te modern interpreteren. Het parlementaire stelsel was geen noodzakelijke consequentie van de herziene grondwet. Voor Thorbecke berustte de positie van de minister op het vertrouwen, zowel van de Kamer als van de koning. Dat standpunt heeft hij tijdens de zogenaamde Aprilbeweging (1853) in praktijk gebracht. Hoewel hij de meerderheid van de Kamer achter zich had, trad hij af, omdat hij het vertrouwen miste van het staatshoofd (Willem III, een man met onmiskenbaar reactionaire trekken).

Liberalisme als emancipatiebeweging.

Het Nederlandse liberalisme rond het midden van de negentiende eeuw kan in veel opzichten worden beschouwd als een emancipatiebeweging: een emancipatie van de buitenprovincies ten opzichte van Holland dat in de zeventiende en achttiende eeuw zo'n dominerende positie had ingenomen in de Republiek der Verenigde Nederlanden; een emancipatie van de burgerlijke middengroepen van de maatschappij; een emancipatie ook van de godsdienstige minderheden. Thorbecke, als hoogleraar in Leiden

in sommige opzichten Hollander geworden onder de Hollanders, was een geboren Overijsselaar. Behalve Thorbecke stemden in de Dubbele Kamer van 1840 tien leden tegen alle regeringsvoorstellen: zeven Noordbrabanders en drie Geldersen. Van de Negenmannen was slechts een geboren en getogen Hollander. De grondwetscommissie van 1848 is een minder duidelijk voorbeeld, maar het gaat hier om een benoemde commissie, niet om een groep die zich uit eigen initiatief aaneengesloten had.

Thorbecke is ook representatief voor de andere emancipatie-aspecten van het liberalisme: hij is geboren in het milieu van de kleine burgerij en in zijn geval was dat milieu Luthers. Al was hij kerkelijk niet erg meelevend, Thorbecke is steeds een gelovig Lutheraan geweest.

Tegen het einde van zijn leven schreef Thorbecke, terugkijkend op zijn loopbaan: "de politieke man wordt in en voor een bepaalden leeftijd geroepen, en ieder leeftijd is overgang naar een anderen; onze daden, de wetten die wij maken, de instellingen die wij stichten, zijn aan dien regel onderworpen. Doch wij kunnen, treffen wij het regte tijdstip, hervormers, niet omdat wij het willen zijn, maar omdat hervorming noodzakelijk is, gedachten verwezenlijken, die

verder brengen; ons doen kan den weg voor nieuwe krachten banen; misschien ons volk tot een hooger trap van ontwikkeling opvoeren. Voor zooveel dit na ons blijken mogt, is ons werken blijvend". Deze woorden zouden de huidige liberalen niet alleen tot nadenken kunnen stemmen, maar ook kunnen inspireren.

Literatuur.

De Wit, C.H.E., Thorbecke, staatsman en historicus (onderdeel van de bundel Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie), Nijmegen, 1980.

Hooykaas, G.J., De politieke ontwikkeling in Nederland 1830-1840 (uit: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, XI), Weesp, 1983 (bladzijden 306-314).

Boogman, J.C., Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858, Bussum, 1978.

Partijvorming na politisering

C.B. Wels

Het woord partij had tot ver in de negentiende eeuw een negatieve klank, omdat het werd geassocieerd met gebeurtenissen en periodes in de Nederlandse geschiedenis waaraan men maar weinig goede herinneringen bewaarde. In de eerste plaats dacht men dan aan de staatsgezinde of regentenpartij en de stadhouders- of oranjepartij, die elkaar gedurende de hele periode van de Republiek van de Verenigde Nederlanden hadden bestreden en daarbij zelfs enige malen het voortbestaan van de Republiek op het spel hadden gezet. In de negentiende eeuw waren velen ervan overtuigd dat deze partijtwisten en partijschappen een van de oorzaken van de ondergang van de Republiek waren geweest. In de tweede plaats riep de term partij herinneringen wakker aan de periode van de Bataafse Republiek en de Franse overheersing (1795-1813). Vooral in de eerste jaren van de Bataafse Revolutie hadden radicalen en gematigden, voorstanders van een straf georganiseerde eenheidsstaat en aanhangers van een staatsvorm met enige bestuurlijke bewegingsvrijheid voor gewesten en steden scherp tegenover elkaar gestaan. Er waren staatsgrepen gepleegd en met behulp van de Franse troepen had men elkaar over en weer van het kussen gejaagd. De verdrijving van de Fransen en de terugkeer van Oranje was in 1813 gevierd onder de leus van nationale verzoening. De partijtwisten uit de periode van de Republiek en uit de Franse tijd moest men zo snel mogelijk vergeten, want Nederland zou voortaan een zijn rond de troon van Oranje. Achter de partijstrijd moest voorgoed een punt worden gezet.

De negatieve associaties van het begrip partij hebben er ongetwijfeld mee toe bijgedragen dat het partijvormingsproces na 1850 vrij moeizaam verliep.

De partijen en partijschappen die hierboven ter sprake zijn gebracht, hebben met de partijen die in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden niet veel meer gemeen dan de naam. Over het ontstaan van partijen van dit laatste type, organisaties van kiezers en gekozenen met als doelstelling het uitoefenen van politieke macht, gaat dit artikel.

Alvorens het proces van partijvorming wat nader

te bekijken, moeten we eerst de aandacht vestigen op het verschil tussen het in 1917 ingevoerde en thans nog toegepaste stelsel van evenredige vertegenwoordiging en het districtenstelsel uit de vorige eeuw. Evenredige vertegenwoordiging was in 1850 nog niet mogelijk geweest, omdat dit stelsel alleen kan functioneren wanneer er goed georganiseerde politieke partijen bestaan die landelijke kandidatenlijsten kunnen opstellen. In 1848 waren er echter nog geen partijen, ze ontstonden pas door de invoering van directe verkiezingen, waarbij de achtenzestig districten, waarin Nederland was verdeeld, elk een afgevaardigde voor de Tweede Kamer koos.

Moderne politieke partijen.

Moderne politieke partijen ontstonden in Nederland pas na 1870: het eerst organiseerden zich de anti-revolutionairen, vervolgens de socialisten en pas veel later de liberalen en de rooms-katholieken. In de periode 1848-1870 zien we weliswaar incidentele vormen van samenwerking, zowel in de kiesdistricten als in de Tweede Kamer, maar elke poging tot organisatorische binding leed schipbreuk. Deze twee decennia kunnen het best gekarakteriseerd worden als een overgangsfase, waarin zowel het kiezerscorps als de afgevaardigden een politiseringsproces doormaakten, dat aan het ontstaan van de moderne politieke partijorganisaties na 1870 voorafging. Dit proces voltrok zich op drie niveau's:

a. gelijkgezinde kiezers trachtten de verkiezingen in hun district te beïnvloeden door kandidaten te stellen en deze aan te bevelen. Uit de kiescomite's, die in de eerste jaren na de grondwetsherziening optraden, ontwikkelden zich eerst de kiezers- en later de kiesverenigingen.

b. politiek gelijkgezinde leden van de Tweede Kamer zochten samenwerking om zo effectief mogelijk tegenover de regering te kunnen optreden. Deze samenwerking leidde tot incidentele bijeenkomsten, later tot regelmatige vergaderingen van een groepje Kamerleden (Kamerclub) en tenslotte tot fracties (in de

twintigste eeuw).

c. wanneer er op landelijk niveau een organisatie ontstaat, waarin lokale kiezersverenigingen (a) met de in een Kamerclub verenigde Tweede Kamerleden samenwerken, ontstaat een partij.

De gelijke politieke gezindheid bij kiezers en gekozenen die de basis voor de samenwerking vormde, had enerzijds betrekking op de ideologie en anderzijds op materiele wensen. Deze beide elementen werden door fermentatie omgezet in politieke opties, die voor de langere termijn in beginsel- en partijprogramma's voor de kortere termijn in verkiezingsprogramma's werden neergelegd. De eerste fasen van dit proces van partijvorming komen in dit artikel aan de orde.

De nieuwe grondwet wekt politiek leven.

De grondwet van 1848 bracht op drie punten vernieuwingen die de politieke activiteit sterk stimuleerden en daardoor de vorming van partijen noodzakelijk maakten. Zonder partijen zou het nieuwe staatkundige systeem op de duur niet hebben kunnen functioneren.

In de eerste plaats gold dit voor de invoering van directe verkiezingen, waaraan de bijdrage van L. Blok in deze bundel is gewijd. Het stemgerechtigde deel van de bevolking diende na 1848 op gezette tijden een keuze te maken voor een afgevaardigde naar de Tweede Kamer en werd daardoor verplicht zich rekenschap te geven van de eigen levensovertuiging en de eigen materiele belangen om deze vervolgens te toetsen aan de politieke opties die de kandidaten voor de Tweede Kamer te bieden hadden.

Vervolgens nam door de nieuwe grondwet de macht van de Tweede Kamer op beslissende wijze toe. De ministers waren voor hun doen en laten nu niet meer verantwoording verschuldigd aan de koning, maar aan de Kamers. Nu de Tweede Kamerleden over reële politieke invloed beschikten, werden ze gedwongen zich af te vragen welke politieke koers zij de regering wilden laten varen en welke koers zij zelf moesten aanhouden om in hun district opnieuw gekozen te worden.

In de derde plaats bracht de nieuwe grondwet vrijheid van drukpers en het recht om ook in grote groepen te vergaderen en zonder toestemming van de overheid verenigingen op te richten. Deze maatregelen waren voor de ontplooiing van het politieke leven en voor de partijvorming onontbeerlijk.

Politieke bewustwording van de kiezers.

Terwijl voor 1848 in het ingewikkelde stelsel van indirecte verkiezingen het selectieproces van Tweede Kamerleden trapsgewijs verliep en in reglementen was vastgelegd, bepaalde de nieuwe kieswet niet veel meer dan dat in elk van de achtenzestig kiesdistricten een Kamerlid zou worden gekozen. Een kiesdistrict was meestal in een tiental onderdistricten verdeeld. Op de dag van de verkiezingen werden de vijftig tot honderd kiezers per onderdistrict opgeroepen om een naam op het stembiljet te zetten. De kiezer kon dus de naam van elke mannelijke Nederlander die ouder was dan dertig jaar op z'n stembiljet zetten; deze hoefde zelf niet eens het kiesrecht te bezitten.

Het is duidelijk dat onder zulke omstandigheden een kleine groep politiek bewuste kiezers, die wist wat ze wilde, gemakkelijk de verkiezingen naar haar hand had kunnen zetten. De liberalen waren in de eerste jaren na 1848 de enigen die door hun gezamenlijke strijd voor grondwetsherziening over voldoende onderlinge contacten beschikten om zich bij de verkiezingen als groep te kunnen laten gelden. Hun tegenstanders riepen dan ook het schrikbeeld op van een fanatieke radicaal-liberale minderheid, die bij de verkiezingen goed samenwerkte waardoor onafhankelijke kandidaten, die zich niet voor partijkarretjes lieten spannen, weinig kans maakten. De werkelijkheid was echter dat de liberalen er als gevolg van hun eigen ideologie

juist de grootste moeite mee hadden zich te organiseren. Ze kwamen er pas toe wanneer ze in het defensief werden gedrongen.

Bij de eerste directe verkiezingen in 1848 werden in de meeste districten enige weken voor de datum van de verkiezingen algemene kiezersvergaderingen gehouden. Een klein comite nodigde alle kiezers uit voor een bijeenkomst waar over mogelijke kandidaten zou worden gedelibereerd om versnippering van stemmen en daarmee een onberekenbare uitslag te voorkomen. Wanneer men het met elkaar eens was geworden, werd de naam van de kandidaat met een aanbeveling in de kranten gepubliceerd. Deze eerste kiezersvergaderingen waren in naam algemeen, dus zonder politieke kleur, maar uit de namen van degenen die de vergadering bijeen hadden geroepen viel doorgaans wel op te maken uit welke hoek de wind woei. Wanneer over kandidaten werd gesproken, kwamen officieel hun politieke opvattingen niet ter sprake: kandidaten werden aanbevolen wegens hun zelfstandige mening, hun bereidheid de nieuwe grondwet "onbekrompen" uit te voeren, het aanzien dat zij bij hun medeburgers genoten of wegens hun grote ervaring als bestuurder of als Kamerlid. Ondanks deze algemene aanduidingen wisten althans de politiek geïnteresseerden onder de kiezers wel of zij een overtuigd liberaal voor zich hadden of iemand die liever eens wilde afwachten of de hervormingen van 1848 in de praktijk zouden voldoen.

Zowel liberalen als gematigden probeerden door middel van landelijke contacten de kandidaatstellingen in 1848 en 1850 te beïnvloeden. Voor de liberalen fungeerde de Amstelsociëteit als actiecentrum, terwijl Van Hall de pogingen van de meer behoudende richting om in de algemene kiezersvergaderingen te infiltreren coordineerde. Ook rooms-katholieken en anti-revolutionairen probeerden contacten in het land te leggen met het doel voor hen aanvaarbare kandidaten in de districten naar voren te schuiven. Het beeld bij contacten tussen individuele personen, van enige vorm van organisatie was nog geen sprake.

Al na een zittingsperiode hadden de meeste Kamerleden door hun redevoeringen of hun stemgedrag in de Kamer enig politiek profiel gekregen. Verslagen en kritische commentaren in de pers gaven ruime bekendheid aan het werk van de Kamerleden. Vanaf 1850 ontstonden mede daardoor principiële meningsverschillen in de algemene kiezersvergaderingen. Vooral de liberalen voelden er weinig voor verplicht te worden steun te verlenen aan een kandidaat die door de meerderheid van een kiezersvergadering naar voren was geschoven, maar die niet hun

vertrouwen genoot. Zij kozen voor een georganiseerde oppositie binnen de bestaande algemene kiezersvergadering of traden uit en richtten een eigen kiescomite op.

Na 1853 waren in de belangrijkste stedelijke kiesdistricten de algemene kiezersvergaderingen uiteengevallen in twee, soms drie comite's die elk een eigen kandidaat naar voren schoven. Uit deze comite's die eerst bij elke verkiezing opnieuw werden gevormd, ontwikkelden zich permanente verenigingen van kiezers van een bepaalde kleur. Deze kleuren hadden ook vaak nog plaatselijk verschillende nuances. In de jaren zestig kregen de verenigingen statuten, waarmee een toekomstig lid moest instemmen. De kiezersverenigingen (als ook niet-kiezers lid mochten worden waren het kiesverenigingen) gingen bij de anti-revolutionairen in de jaren zeventig landelijk samenwerken; bij de liberalen en rooms-katholieken gebeurde dat pas ruim tien jaar later.

Dit proces uit de jaren 1848-1870, waarbij in de districten verenigingen van gelijkgezinde kiezers ontstonden die kandidaten stelden, ging vooraf aan de eigenlijke partijvorming. Het was de fase waarin de kiezer zich ging realiseren dat zijn keuze van een afgevaardigde een politieke keuze was voor een ideologie en voor de behartiging van een bepaald belang. We noemen dit proces de politisering van het kiezerscorps.

Samenwerking van de Tweede Kamerleden: club en fractie.

Voor 1848 beschikten de Tweede Kamerleden nauwelijks over enige macht. Zij konden de regering wel laten blijken dat een bepaalde koers hun niet beviel, voor het afdwingen van een ander beleid ontbrak het hun aan machtsmiddelen. De Kamer moest wetsvoorstellen afwijzen of aanvaarden. Wijziging bij amendement was nog niet mogelijk. Toch was ook voor de grondwetsherziening van 1848 de regering niet altijd ongevoelig voor de wensen van de Kamer. Om een wetsontwerp aanvaard te krijgen trad de minister soms in overleg met kopstukken uit de Kamer, waarbij hij onderhands toezegde een wetsontwerp nog voor de behandeling in de Kamer op enkele punten te herzien. Deze officieuze vorm van overleg werd "transigeren" genoemd.

Na 1848 beschikte de Tweede Kamer over de bevoegdheden het regeringsbeleid te controleren en mede te bepalen. Omdat fracties ontbraken, moest elk Kamerlid bij alle agendapunten voor zichzelf een standpunt bepalen. Daardoor kon het voorkomen dat hij zich in het debat door de

argumenten van de tegenpartij liet overtuigen. Bij de stemming over belangrijke onderwerpen legde het merendeel van de Kamerleden een stemverklaring af.

Al direct na de grondwetsherziening bemerkten de Tweede Kamerleden -met name de liberalen onder hen- dat zij hun politieke doelstellingen alleen konden verwezenlijken wanneer ze bij het indienen van amendementen en moties en bij de voorbereiding en behandeling van wetsontwerpen samenwerkten. Zo ontstond als eerste rond Thorbecke een liberale Kamerclub. Degenen die de bijeenkomsten van de club bijwoonden, werden al spoedig Thorbeckianen genoemd. Het was overigens een vrij los verband, zonder bestuur en zonder stemdwang. Een lid van de club sprak in de Kamer wel eens over zijn politieke geestverwanten, maar de groep als zodanig had geen woordvoerder. De club opereerde min of meer in het geheim om geen aanstoot te geven. Wat er in de club omging, zijn historici pas veel later te weten gekomen bij de bestudering van dagboeken en correspondentie van leden van de club of andere tijdgenoten, die van het bestaan op de hoogte waren.

In de jaren 1848-1870 was verreweg het grootste deel van de Kamerleden nog volledig ongebonden. In de wandelgangen pleegden ze wel eens overleg en onder geestverwante Kamerleden kwamen ook wel onderonsjes voor, maar van enige vorm van permanente samenwerking was geen sprake. De eerste geïnstitutionaliseerde Kamerclub die ook als zodanig naar buiten optrad was die van de anti-revolutionairen. Uit de Kamerclubs ontwikkelden zich tegen het eind van de eeuw de veel strakker georganiseerde fracties.

De jaren 1848-1870 kunnen we het best aanduiden als de periode waarin de Tweede Kamer werd gepolitiseerd: het onafhankelijk optredende Kamerlid moest plaats gaan maken voor de afgevaardigde, die deel uitmaakte van een groepering in de Kamer met een duidelijk politiek programma.

Partijvorming komt pas laat op gang.

Waarom kwam de partijvorming in Nederland -althans vergeleken met andere landen- zo laat en zo moeizaam op gang? Een van de redenen wordt genoemd in het artikel van J.H. van Santen: de liberalen, die eigenlijk het meest gebaat waren bij bundeling van politieke krachten in een partij, waren uit hoofde van hun ideologie tegen partijvorming. Daarnaast heeft de negatieve klank van het woord partij, zoals we hierboven hebben gezien, ook remmend gewerkt. Een van de oorzaken van de late partijvorming

was ook de geringe economische activiteit in de jaren voor 1870. Er was weinig economische groei en als gevolg daarvan ook een geringe sociale mobiliteit. Pas na 1870 ontstonden er zowel onder de burgerij als onder de arbeiders groeperingen die zich politiek wilden laten gelden.

Tenslotte houdt het late ontstaan van partijen verband met het ontbreken van polariserende "issues", die politiek Nederland in de jaren 1848-1870 in twee of drie kampen hadden kunnen verdelen. Een echte conservatieve groepering die de grondwetsherziening ongedaan had willen maken, had voor polarisatie kunnen zorgen. Invoering van een inkomstenbelasting had ook een dergelijk "issue" kunnen zijn. Door de snelle toeneming van de koloniale baten hoefde de politici dit hete hangijzer pas tegen het eind van de eeuw aan te pakken.

In plaats van dergelijke grote vraagstukken kwamen in de jaren vijftig en zestig een aantal heterogene strijdpunten aan de orde, die telkens nieuwe politieke krachtenvelden deden ontstaan zonder tot een algemene polarisatie te leiden. Onderwerpen van dit soort waren: de invoering van de bisschoppelijke hiërarchie, de positie van de Nederlands-Hervormde kerk, de schoolkwestie, de spoorwegaanleg, het koloniale vraagstuk en de afbakening van de rechten van de koning. Het ontbreken van polariserende "issues", ook in latere jaren, zou men kenmerkend kunnen noemen voor de ontwikkeling van het Nederlandse politieke bestel.

Partijgeschiedenissen

De meeste recente partijgeschiedenissen dateren nog van voor de Tweede Wereldoorlog. Opmerkelijk is dat de auteurs het ontstaan van de liberale, anti-revolutionaire en rooms-katholieke partij al voor 1848 dateren. Dat is, zoals we gezien hebben, niet juist. Deze auteurs projecteren de veel later pas ontstane partijen terug op een periode waarin er alleen sprake was van stromingen die in gepolitiseerde vorm zich pas tientallen jaren later tot partijen zouden ontwikkelen.

Liberaal organisatie

J.H. von Santen

In de negentiende eeuw was de liberale afkeer van programma's en partijvorming bijna spreekwoordelijk. Anders dan de anti-revolutionairen en de katholieken zijn de liberalen er niet in geslaagd een hechte gecentraliseerde partijorganisatie tot stand te brengen. Toch waren het juist de liberalen die als eersten begonnen zich landelijk te organiseren: aanvankelijk in de Amstelsociëteit (1846-1851) en vervolgens in de Vereniging van Constitutionelen (1854-1856). Het mislukken van beide pogingen luidde een periode van chronische liberale verdeeldheid in.

De liberale pers.

In het politieke bestel van voor 1848 was voor politieke partijen geen plaats. Niet alleen belette het indirecte kiesstelsel de vorming van partijen, ook mentaal-psychologisch waren er grote belemmeringen. De algemene opinie was dat met de nationale verzoening van 1813 "alle partijschap had opgehouden" en de vaderlandse consensus werd door de Belgische omwenteling van 1830 nog versterkt. "Clubisterij" gold als onhollands en werd geassocieerd met jacobinisme en revolutie. Bovendien trad de overheid repressief op: er was geen vrijheid van vereniging en vergadering en er zijn aanwijzingen dat ijverars voor grondwetsherziening werden genoteerd (in het beruchte zwarte boek) en in hun carrière belemmerd.

Bij afwezigheid van partijen vervulden kranten een belangrijke rol als verzamelpunt. Waar de meeste persorganen een kleurloos of semi-officieel karakter droegen konden liberaal gezinde lezers zich oriënteren op drie vooraanstaande "redenerende" (dat wil zeggen politiserende) kranten. Van deze was de Arnhemse Courant het meest principieel liberaal: vanaf 1842 was zij de spreekbuis van Thorbecke. Het veel grotere Algemeen Handelsblad was nu eens regeringsgezind, dan weer gematigd-oppositioneel. Pas na 1845 sloeg de krant een meer consequent liberale koers in, maar ze bleef nog geruime tijd in de reuk van Amsterdams opportunisme staan. De Nieuwe

Rotterdamsche Courant werd in 1844 speciaal opgericht om de liberale zaak te bevorderen en ontwikkelde zich spoedig tot een belangrijk orgaan van de invloedrijke Rotterdamse liberalen. Deze drie kranten fungeerden als platform van gelijkgezinden en als spreekbuis van bepaalde tendenties binnen het Nederlandse liberalisme. Ze konden hartelijk met elkaar polemiseren.

De Amstelsociëteit.

In december 1844 dienden Thorbecke en zijn acht bondgenoten hun voorstel tot grondwetsherziening in. Voor de liberalen in het land was dit de 'klaroenstoot die tot verzamelen blies'. Er volgde een golf van brochures en een landelijk gecoördineerd petitionnement ter adhesie aan het Negenmannen-initiatief. Hoewel in totaal niet meer dan ruim vijfduizend driehonderd handtekeningen werden verzameld valt het belang van deze actie niet te onderschatten: zij is van grote betekenis geweest voor de politieke bewustwording in het land. In tal van plaatsen werd de basis gelegd voor latere liberale comite's en kiesverenigingen.

Als rechtstreeks gevolg van het petitionnement kwam het in januari 1848 in Amsterdam tot de oprichting van de Amstelsociëteit, de eerste poging van de liberale burgerij tot een zekere partijvorming. Tot de leden behoorden vooral intellectuelen, beoefenaars van vrije beroepen en kooplieden. Weldra traden ook buitenleden toe, onder wie de belangrijkste liberale voormannen. Men streefde geen massa-organisatie na; in 1847 waren er honderdzevenenveertig leden, van wie vierennegentig buiten Amsterdam. Opmerkelijk en van beslissende betekenis was dat Thorbecke zelf geen lid werd; vermoedelijk achtte hij de vereniging te onbepaald in haar doelstellingen en te Amsterdams. Weldra zou hij zelf te Leiden een exclusief Thorbeckiaans clubje oprichten (het 'Zaterdaggezelschap').

Inderdaad was het programma van de Amstelsociëteit aanvankelijk nogal vaag. Als doel vermeldde het reglement "gezellig verkeer en leerzame wisseling van denkbeelden tot

ontwikkeling van openbaren geest en behartiging van vaderlandsche belangen", maar deze formulering diende ook om de autoriteiten een rad voor ogen te draaien. In werkelijkheid trad de Amstelsocieteit als liberale kiesvereniging op. Bij de stedelijke verkiezingen te Amsterdam behaalde zij in 1847 een daverend succes: alle elf aanbevolen kandidaten voor het kiezerscollege werden gekozen. Het was een bewijs hoeveel er met gecoördineerde politieke actie te bereiken viel. Het ongehoorde feit dat voor het eerst openlijke kandidaturen warengesteld en openlijke politieke strijd was gevoerd baarde veel opzien en verontrusting: bezorgde waarnemers meenden dat het de eerste stap was in de richting van een revolutionair comite onder leiding van deze of gene intrigant. Het Amsterdamse voorbeeld werd met succes in andere plaatsen nagevolgd en ook daar sloten liberalen zich in plaatselijke afdelingen aaneen.

1848: de ondergang van de Amstelsocieteit.

De ommezwaai van Willem II in maart 1848, die de liberalen de overwinning in de schoot wierp, kwam ook voor de Amstelsocieteit geheel onverwacht. In een klap was men door de gebeurtenissen ingehaald. Op de grondwetsherziening heeft de Amstelsocieteit als zodanig geen enkele invloed uitgeoefend. Voor 1848 hadden liberalen van allerlei slag zich kunnen verenigen achter een vaag programma, nu vorm gegeven moest worden aan de constitutionele en maatschappelijke ontwikkeling wist men niet welke weg in te slaan en de liberale leider bij uitstek, Thorbecke, hield zich afzijdig. Erger nog, Thorbecke was door zijn vroegere bondgenoten buiten het nieuwe liberale ministerie gehouden en hij was dit, gesteund door de *Arnhemsche Courant*, krachtig gaan bestrijden. Bij deze verdeeldheid in het liberale kamp tussen thorbeckianen en meer gematigde liberalen kon er niets terechtkomen van het voornemen van de Amstelsocieteit om bij de eerste rechtstreekse Kamerverkiezingen van november 1848 op te treden als landelijk liberale kiesvereniging. Door toedoen van de thorbeckianen werd op de algemene ledenvergadering het plan tot een contraal geleide verkiezingsactie voor het hele land (zoals de katholieken in 1848 wel tot stand brachten) verworpen; men besloot de zaak geheel over te laten aan plaatselijke comite's. Deze beslissing is van principiële betekenis geweest: de liberalen hebben hier de kans gemist een meer moderne partijorganisatie tot stand te brengen. Tot diep in de negentiende eeuw zou het dogma van de

zelfstandigheid van plaatselijke kiesverenigingen zijn stempel op de liberale beweging drukken.

Na deze tegenslag trachtte de Amstelsocieteit zich te reorganiseren tot een meer geprononceerde politieke vereniging door het hele land met een duidelijk programma. Nu kwam echter een andere liberale handicap aan het licht. Het nogal onschuldige concept-programma was voor sommige leden te vaag en te flauw, maar anderen verklaarden zich tegen alle staatkundige programma's, "daar zij of zoo algemeen zijn dat ieder zich daarmee kan vereenigen, of zoo bepaald zijn dat zij een eindeloozen strijd uitlokken en daardoor scheuring veroorzaken". Zich binden aan een programma zou leiden tot politiek gewetensonderzoek en dat was wel het laatste waar een liberaal zich toe wilde lenen. In de ogen van velen verdroeg "ware liberaliteit" (in de oude, nog niet politieke betekenis van "vrijzinnigheid" en "onbekrompenheid") zich niet met straffe organisatie en staatkundige programma's. Met deze perikelen rekte de Amstelsocieteit haar bestaan nog tot januari 1851. Na de aanneming van Thorbeckes voornaamste organieke wetten in 1850 achtten de meeste leden de vereniging overbodig en stond niets meer haar opheffing in de weg.

De Aprilbeweging en haar gevolgen.

In 1853 kwam Thorbecke ten val als gevolg van heftige agitatie tegen het herstel van de katholieke hiërarchie (de Aprilbeweging). De schok van 1853 is van grote betekenis geweest voor de verdere partijontwikkeling. Tijdens het ministerie Thorbecke (1849-1853) waren erop dat punt weinig vorderingen gemaakt. In een aantal plaatsen kwamen wel permanente kiezersverenigingen tot stand, maar op nationaal niveau bestond er geen liberaal samenwerkingsverband meer. In Friesland was men nog het verst: daar bestond een provinciale confederatie van liberale kiezersverenigingen met een duidelijk programma. Thorbecke was in theorie geen voorstander van partijen (al bemoeide hij zich wel meer en meer met de gang van zaken in de kiesdistricten): in zijn ogen diende een onafhankelijke regering tegenover een onafhankelijke volksvertegenwoordiging, gekozen door onafhankelijke kiezers, te staan. Zolang bovendien de verkiezingen de liberale positie in de Tweede Kamer bevestigden was er geen reden om een hechtere organisatie in het leven te roepen. Nu de liberalen uit het regeerkasteel waren verjaagd en vervolgens bij de verkiezingen een zware nederlaag kregen te incasseren zagen zij in dat ze de rijen moesten sluiten om het

verloren terrein terug te winnen. Daarbij diende dezelfde wapens te worden gebruikt als hun tegenstanders, de anti-revolutionairen en hun conservatieve bondgenoten hadden gehanteerd: een nationale organisatie, een eigen blad en een pakkend politiek issue, die ook de kiezers uit de kleinere burgerij zou aanspreken, want die hadden vooral tot de liberale nederlaag bijgedragen.

Nog in april 1853 verscheen in Den Haag het eerste nummer van het dagblad *De Grondwet*, ter verdediging van het bestel van 1848 dat gevaar liep "te worden gesloopt of tenminste in reactionairen zin ingekrompen en verminkt". (De thorbeckianen noemden zich bij voorkeur constitutionelen om te onderstrepen dat de verdediging van de grondwet alleen bij hun in goede handen was.) Het blad zou het volhouden tot 1855 toen de liberale banier werd overgenomen door de *Arnhemsche Courant* (na de constitutionele crisis van 1866-1868 zou in Den Haag *Het Vaderland* worden opgericht als landelijk liberaal orgaan). Een tweede stap was het uitbouwen van een netwerk van contactpersonen en correspondenten in de kiesdistricten. Onder centrale leiding van enkele van Thorbeckes naaste medestanders werd getracht de kandidaatstelling door de verschillende liberale kiezersverenigingen zoveel mogelijk te coördineren om geen krachten te versnipperen.

Belastinghervorming werd nu de leuze waarmee de liberalen hun tegenoffensief openden toen duidelijk was geworden dat de grondwet niet echt gevaar liep. In november 1853 dienden Thorbecke en acht bondgenoten in de Kamer een initiatief-voorstel in om enkele accijnzen af te schaffen. Weliswaar werd het voorstel met ruime meerderheid verworpen, maar de parallel met 1844 was duidelijk genoeg (men sprak van het "tweede Negenmannenvoorstel"). Of zoals de NRC schreef: "De vrijheid van den arbeid en de nijverheid, steeds door onze accijnswetten in den ban gedaan, zal voortaan eene evenkrachtige leus worden als de vrijheid van handel en de constitutionele vrijheid, sinds jaar en dag door de vrijzinnigen opgeheven en in 't eind met de zege bekrond".

De Vereeniging van Constitutionelen.

De oprichting van de Vereeniging van Constitutionelen in 1854 valt te beschouwen als een tweede poging om de liberale krachten in het land te bundelen, met dien verstande dat ditmaal het initiatief geheel van de thorbeckianen uitging (Thorbecke zelf werd overigens pas in 1856 lid).

Meer nog dan haar voorgangster bleef deze vereniging met geheimzinnigheid omringd en dat is een van de redenen geweest dat zij veel minder heeft bereikt. Van begin af aan was er verschil van inzicht over doel en strategie. De Rotterdamse liberalen met de NRC aan hun kant oordeelden openlijk en demonstratief optreden ongewenst: dat zou aanstoot geven en mogelijke medestanders afschrikken. Huns inziens moest de vereniging zich bepalen tot staathuishoudkundige vraagstukken, in het bijzonder de bestudering van het belastingstelsel. De Friezen daarentegen stonden een rond en onbewimpeld programma voor; geheimzinnigheid verdroeg zich niet met de liberale zaak en zou zich zeker tegen de vereniging keren. Hun standpunt dat het beter was uit te gaan van zelfstandige lokale verenigingen en die te verbinden in een confederatie, dan van een algemene centrale vereniging, werd door vooraanstaande liberalen gedeeld. Volgens een Friese liberale voorman diende men "in de vrije werking van het verlichte deel des Volks" de kracht der zaak te zoeken en "niet in eene geconcentreerde demagogie". Een en ander had als gevolg dat de vereniging vooralsnog niet openlijk optrad en zich uitsluitend zou wijden aan belastinghervorming.

Na 1855 kregen de voorstanders van openbaarheid de overhand. Met medewerking van Thorbecke stelden zij een concept-programma op dat de vereniging een duidelijk politiek karakter gaf en ook de verkiezingen in de aandacht der leden aanbeval (de vereniging zou nadrukkelijk niet zelf als centrale kiezersvereniging optreden. Toen na veel geharrewar een nieuw, met behulp van Thorbecke samengesteld bestuur het programma zou gaan publiceren traden in juni 1856 de Rotterdammers uit de vereniging. Hun argument dat de vereniging door openlijk op te treden "reactie" zou verwekken krijgt meer relief als men bedenkt hoe juist in deze weken koning Willem III een mislukte poging ondernam het constitutioneel bestel in reactionaire zin te wijzigen. Onder deze omstandigheden was toenadering tot de conservatief-liberale middenpartij in de Kamer geboden en moest men zo min mogelijk polariseren. Zonder formeel te zijn opgeheven is de vereniging vermoedelijk weldra ter ziele gegaan.

Enkele maanden later, in januari 1857, is door een tiental Haagse liberalen een derde poging gedaan. De door hen gestichtte *Nederlandsche Constitutionele Vereeniging* was bedoeld als algemeen liberale vereniging voor het hele land, maar beperkte zich in de praktijk tot een kleine twintig Haagse leden. Ook hier is men in het maken van mooie plannen blijven steken.

Aanvankelijk bewandelde men de weg der voorzichtigheid en wees men centralisatie in een "monstervereeniging" af; in 1858 bepleitte de oprichter, het Kamerlid Van Eck, juist krachtige centralisatie naar Belgisch voorbeeld. Uitgaande van de liberale Kamerfractie moest men contact leggen met correspondenten in de kiesdistricten en daarna een liberaal congres tot stand brengen dat de kandidaatstellingen zou coördineren. In het licht van het voorafgaande zal het geen verbazing wekken dat ook dit een luchtkasteel is gebleven.

De meningsverschillen over de te volgen strategie die de Vereniging van Constitutionelen hadden verlamd verzwakte vanaf 1856 de liberale stroming in de Kamer. Diverse vooraanstaande liberalen begonnen afstand te nemen van Thorbecke, die zij zelfzucht en exclusivisme verweten. In hun ogen moest een meer conciliante houding tegenover de conservatief-liberale groep worden aangenomen. Enkelen van hen bleken in 1858 bereid zitting te nemen in het "gematigd-liberale" ministerie Rochussen-Van Bosse. Deze "desertie" luidde een periode in waarin de liberale verdeeldheid over allerlei kwesties alleen nog maar zou toenemen. In de woorden van de thorbeckiaan N. Olivier bracht zij scheuring en verdeeldheid onder de liberalen "die waarlijk niet sterk genoeg zijn om zich straffeloos in fracties te laten splitsen". Onder die omstandigheden viel aan landelijke liberale samenwerking nauwelijks meer te denken.

Besluit.

Overziet men de pogingen tot liberale

krachtenbundeling dan vallen en aantal punten op. Allereerst vormde de liberale mentaliteit met zijn afkeer van centrale organisatie en bindende programma's een belemmering voor partijvorming. Doorslaggevend was daarnaast het districtenstelsel. In de kiesdistricten kon men beter de wenselijkheid van een bepaalde kandidaat bepalen dan in een centrale vereniging. Die speelruimte was zeker nodig waar de liberalen door de bank genomen geen sterke electorale positie bezaten. Daarnaast moet ook worden gewezen op een heel andere factor. Staatskundige genootschappen bleven nog lang in een kwade reuk staan bij het publiek. Vaak was het moeilijk vergaderruimte te vinden en moest men zijn toevlucht nemen tot obscure locaiteiten. Dat men bij voorkeur in Amsterdam bijeenkwam was omdat men daar minder in het oog liep. Om dezelfde reden koos men dikwijls een onschuldige naam of deed men zich voor als een gezelligheidsvereniging of wetenschappelijk genootschap. Daarnaast greep men neutrale bijeenkomsten aan, zoals landhuishoudkundige congressen, om politiek van gedachten te wisselen. Deze koudwatervrees heeft zeker de eerste jaren na 1848 nog een rol gespeeld. Mede daarom was er in liberale verenigingen zo vaak discussie tussen degenen die zo min mogelijk wilden provoceren en polariseren en de voorstanders van openbaarheid die meenden dat duidelijke programma's de beste propaganda voor de liberale zaak waren. In het verlengde hiervan lagen de strategische meningsverschillen die de liberalen na 1853 steeds meer gingen verdelen. Het optreden van het ministerie Rochussen-Van Bosse was daarvan het resultaat en tevens een keerpunt: voortaan was het met de liberale eensgezindheid in de Kamer gedaan.

Van elitepolitiek tot algemeen recht

J.T. Minderaa

De vraag wat onder liberalisme en onder een liberaal moet worden verstaan, is voor de negentiende eeuw niet zonder meer te beantwoorden. Dat geldt zeker voor de periode tot 1885, toen de eerste landelijke liberale partij werd opgericht, maar ook daarna was het liberaal zijn geenszins beperkt tot het lidmaatschap van de Liberale Unie.

Houvast aan uitgangspunten.

Voor de eerste decennia na de grondwetsherziening van 1848 heeft men met betrekking tot het begrip liberaal een zeker houvast aan enkele, op zich vrij algemene uitgangspunten. Allereerst het begrip vrijheid. Toegepast op het economisch leven leidde dat tot een door liberalen in die jaren vrij algemeen gesteund streven naar vrijhandel en naar de afschaffing van accijnzen op allerlei eerste levensbehoeften. Betrokken op het individu betekende dit uitgangspunt een streven naar grotere vrijheid van bijvoorbeeld vergadering en drukpers.

Op staatkundig gebied ontstond er in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw onenigheid en strijd over het behouden later over de interpretatie van de grondwettelijke ordening van 1848. Was daarbij in de jaren vijftig bij een aantal conservatieve heren en bij koning Willem III een terugdraaien van de klok aan de orde, tussen 1866 en 1868 spitsten de tegenstellingen zich toe op de vraag of de grondwet het primaat van het parlement ("de ministers zijn verantwoordelijk") dan wel een soort evenwicht tussen kroon (de regering met daarachter de "onschendbare" koning) en parlement had bedoeld. Het eerst genoemde standpunt, dat tenslotte zegevierde, gold als uitgesproken liberaal, waarmee deze nog zeer bescheiden stap in de richting van een democratisering van het staatsbestel eveneens tot de essentie van het toenmalige liberalisme gerekend kan worden.

Een derde kernbegrip tenslotte was vooruitgang, in dit verband betrekking hebbend op de ontwikkeling van het menselijk individu. In de jaren zestig groeide het besef dat de onder een

groot deel van de bevolking heersende armoede en onontwikkeldheid een algemeen maatschappelijk probleem vormde, waaraan met name door middel van volksonderwijs en voorlichting op het gebied van de volksgezondheid heel wat verbeterd kon worden. Parallel aan een hierdoor gestimuleerde ontwikkeling van het volk zou, na de nodige overgangsfasen, algemeen kiesrecht mogelijk worden. Verder vroeg men zich in dit verband af of -en zo ja in hoeverre- de overheid in die ontwikkeling wellicht een taak had te vervullen. Dat zij geheel vanzelf in de gewenste banen zou geraken, kon immers, gezien de bestaande werkelijkheid, met recht betwijfeld worden. Resumerend kan men vaststellen dat omstreeks 1870 het liberalisme tot een bredere en meer in de toekomst reikende maatschappelijke blik was gekomen, zonder daarbij duidelijke oplossingen werden gepresenteerd. Aan de hier en daar in tijdschriften en brochures gelanceerde nieuwe opvattingen ontbrak bovendien een organisatorisch apparaat in de vorm van een politieke partij, dat tot effectievere aanwending ervan in de politiek had kunnen leiden.

Verskillende bindende factoren.

In de jaren vijftig en zestig golden de aanhangers van Thorbecke veelal als de ware liberalen. Thorbeckiaan en liberaal waren evenwel geen volstrekt synonieme begrippen. Met name bestond er een tamelijk diffuse groepering, die wel als gematigd liberaal of zelfs conservatief-liberaal wordt aangeduid. Van sommigen hieruit was het onderscheid met hen die als conservatieven zonder meer te boek stonden weinig duidelijk. Van een scherpe afgrenzing tussen de politieke groeperingen was in deze jaren niet altijd sprake.

Niettemin vormde Thorbecke door zijn uitzonderlijk formaat als staatsman gedurende vele jaren een duidelijk verzamelpunt voor het liberalisme. Toen dan ook in de tweede helft van de jaren zestig zijn gezag binnen de eigen kring in toenemende mate werd aangetast, nam de verdeeldheid ook binnen de liberale kerngroep

toe. Het was bovendien een periode van herschikking der politieke verhoudingen ten gevolge van de clericalisering van de katholieke politiek. Van bondgenoot van het liberalisme, dat haar in de periode van de formele emancipatie der katholieke kerk (het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853) tegen protestantse onverdraagzaamheid had gesteund, werd de katholieke politiek tegenstander toen zij zich op haar katholiciteit ging concentreren. In de strijd voor eigen katholiek onderwijs trof zij in de herlevende protestantse orthodoxie een nieuwe bondgenoot. Het liberalisme kwam tegenover een tweevoudige tegenstander te staan.

Deze nieuwe politieke constellatie, die in de jaren zeventig geleidelijk aan duidelijk werd en rond de confessionele strijd voor subsidiering van het bijzonder onderwijs tot polarisering leidde, plaatste het liberalisme ideologisch gezien enigszins in het luchtledige. Het eigen positieve ideaal van een maatschappelijke vooruitgang, waarin de individuele mens door toenemende ontwikkeling tot verbetering van zijn situatie zou komen, werd nu geconfronteerd met een herleving van orthodoxe religie en clericale invloed, die door de verlichte liberaal als een terugval in achterlijkheid en obscurantisme werd beschouwd. De bindende factor binnen het liberalisme werd zo een negatieve: strijd tegen de opdringende reactie. Zo kon in een liberaal tijdschrift in 1871 de vraag gesteld worden: "Wanneer is een staat rijp voor het algemeen stemrecht?", waarop het antwoord luidde: "Zoodra er geen enkele pastoor of dominee meer een bestaan kan vinden". De essentie van deze stelling werd in de jaren zeventig door een toenemend aantal liberalen, waarvan velen een meer vrijzinnige vorm van protestantisme waren toegedaan, aangehangen.

Invloeden van Kappeyne van de Coppello.

Met het bovenstaande hebben we te maken met het liberale aandeel in de later door Abraham Kuyper vanuit de calvinistische stellingen aangeblazen politieke antithese. Het bracht de liberalen na Thorbecke's dood in 1872 gedurende enige jaren tot een zekere eenheid. Als nieuwe leider kwam daarbij de briljante Haagse advocaat Kappeyne van de Coppello naar voren, die in 1874 in de Tweede Kamer een rede hield, welke als liberaal programma voor de komende tijd was gedacht. Kern ervan was de vaststelling dat de staat zich op het volksbelang had te richten en met het oog daarop meer taken op zich zou moeten nemen. Een rechtvaardiger

belastingstelsel zou de benodigde gelden moeten opbrengen, terwijl het kiesrecht voor geleidelijke uitbreiding vatbaar werd geacht. Voorop stelde Kappeyne echter, in overeenstemming met de liberale geest van deze jaren, verbetering van het onderwijs, liefst gepaard met leerplicht. Als noodzakelijke voorwaarde daartoe werd de strijd tegen de kerkelijke politieke partijen als onvermijdelijk gezien. Deze hadden namelijk kort tevoren uit het ontwerp voor een Kinderwet van een andere jonge liberaal, mr. Sam van Houten, het leerplichtartikel weten te schrappen. Het was dan ook met name Van Houten die Kappeyne als nieuwe liberale 'leader' begroette. Hij zal daarmee gehoopt hebben op meer eenheid binnen de liberale fractie, met als gevolg een grotere parlementaire invloed op het regeringsbeleid, een zaak die hij in eerdere tegen Thorbecke gerichtte geschriften had bepleit.

In 1877 kreeg Kappeyne van de Coppello op basis van een duidelijker liberale Kamermeerderheid dan te voren de kans zijn nieuwe lijn in werkelijkheid om te zetten. Als formateur en leider van een kabinet ging hij op het punt van het lager onderwijs inderdaad voortvarend te werk. Een nieuwe wet stelde hogere eisen aan de kwaliteit van onderwijs en schoolgebouwen, verbeterde de salariering van het onderwijspersoneel en versterkte het overheidsstoezicht. Kappeyne meende hiermee een redelijk compromis te hebben bereikt: leerplicht bijvoorbeeld stelde hij nog niet voor. Niettemin had de wet een hevige reactie van het confessioneel gezinde deel van het volk tot gevolg. Het niet gesubsidieerde bijzonder onderwijs werd nu immers veel duurder. De agitatie tegen de wet culmineerde in een volkspetitionnement. De koning negeerde weliswaar het daarin vervatte verzoek de wet niet te ondertekenen, de strijd om de subsidiering van de bijzondere christelijke school was nu echter in volle hevigheid ontbrand. Deze strijd vormde een belangrijke impuls voor politieke organisatie: de oprichting van de eerste landelijke partij, die der anti-revolutionairen in 1879, was een direct gevolg van de strijd tegen de nieuwe schoolwet.

Voor de liberalen ontwikkelde de situatie zich minder gunstig. Kappeyne van de Coppello bleek toch niet de doortastende staatsman, waarop velen hadden gehoopt. Binnen het kabinet bleek de lijn van een grotere overheidsbemoeienis met het maatschappelijk leven, vooral vertegenwoordigd door Tak van Poortvliet, de bewindsman van het nieuw gecreëerde ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, weerstand te ondervinden. De voorzichtige minister van

Tak van Poortvliet

Financien, Gleichman, achtte een actiever overheidsbeleid te duur. Een ander belastingstelsel dat tot grotere inkomsten zou leiden, was eigenlijk noodzakelijk, maar hier stonden de belangen van de op basis van de census geselecteerde kiezerselite in de weg. Een verruiming van het kiesrecht op grond van andere criteria van geschiktheid vereiste een grondwetsherziening en was daarom ook niet gemakkelijk tot stand te brengen. Zo hing alles met alles samen en Kappeyne wist evenmin als zijn voorgangers dit complex van problemen op te lossen. Bovendien leek hij al spoedig door regeermoeheid bevangen te zijn. Na een verwerping door de Tweede Kamer van een ontwerp-Kanalenwet, waarbij het financiële aspect centraal stond, speelde Kappeyne alles of niets. Als voorwaarde voor zijn aanblijven stelde hij de koning voor hem tot het indienen van een grondwetsherziening te machtigen. Verandering van het kiesstelsel zou daarvan de kern moeten uitmaken. Mede ten gevolge van gebrek aan overeenstemming binnen zijn eigen kabinet over deze noodsprong eindigde zij voor Kappeyne in politieke zelfmoord. De liberalen bleven verdeelder dan ooit achter.

Intellectuele betekenis.

Intussen is met het weinig succesvolle optreden van de liberale politiek in de jaren zeventig en tachtig het hele verhaal niet verteld. Van groter

belang is het liberalisme in deze jaren namelijk geweest als intellectuele vernieuwingsbeweging. Bedoeld wordt hiermee het denken rond de eerder vermelde idee van maatschappelijke en individuele vooruitgang door middel van onderricht, voorlichting * en zo nodig overheidsingrijpen. In de jaren zestig vond men in dit verband veel beschouwingen over het armoedevraagstuk en vooral over de problematiek van de volksgezondheid. In de jaren zeventig en tachtig werd de aandacht verbreed tot de 'sociale kwestie' in al z'n aspecten. Het 'laissez faire'-liberalisme uit vroeger jaren werd ontoereikend geacht de problemen van de moderne samenleving op te lossen. In verschillende comites werden deze besproken en nieuwe tijdschriften als 'Vragen des Tijds' en het 'Sociaal Weekblad' behandelden onderwerpen als de tienurige werkdag, de cooperatie en de sociale wetgeving. De in Duitsland spottend als 'Kathedersozialismus' aangeduide nieuwe richting in het economische denken, die een zeker staatsingrijpen in het sociale en economische proces noodzakelijk achtte, werd ook in Nederland door sommigen gewaardeerd. We komen in deze intellectuele opleving tal van namen tegen van nog jonge liberalen, die spoedig ook in de politiek een rol zouden gaan spelen, zoals Goeman Borgesius en Kerdijk. Het punt van het overheidsingrijpen leidde in deze jaren overigens tot een nieuwe tegenstelling binnen het liberalisme. De grens van zo'n ingrijpen was dan ook moeilijk op grond van een principe aan te geven, zoals in 1886 Cort van der Linden betoogde in een belangrijk geschrift over de richting waarin het liberalisme had te gaan. Zijn uitgangspunt daarbij was dat de zogenaamde natuurlijke toestand waarvan de 'laissez faire'-ideologie was uitgegaan, tal van ongelijkheden bevatte en derhalve correctie behoeft. Kortom, de explosie van denken over de maatschappelijke problemen bereidde de weg voor de jaren negentig, een periode waarin de liberale politiek nog eenmaal zou domineren en tot meer in staat zijn dan tijdens de voorafgaande decennia.

Oprichting van de Liberale Unie.

Het werd de liberalen begin jaren tachtig steeds duidelijker dat hun verdeeldheid sterk afbreuk deed aan het vermogen politieke resultaten tot stand te brengen. Het gevolg was dat de gematigd conservatieve politicus J. Heemskerk, die een in deze jaren uitstervende politieke groepering en eigenlijk slechts zichzelf vertegenwoordigde, met een zakelijke

middenkoers lange tijd het politieke toneel wist te beheersen. De ontwikkeling stagneerde dan ook. Anderzijds bleek het organisatorisch genie Abraham Kuyper de anti-revolutionairen tot een groeiende politieke macht met een sterke basis in de volksmassa's te maken. De politiek leek zich van zijn elitaire trekken te gaan bevrijden. Ook onder de liberalen groeide nu de opvatting dat een landelijke organisatie tot meer eenheid en slagkracht zou kunnen leiden.

Op initiatief van het Amsterdamse Burgerpligt besloten enkele kiesverenigingen uit de drie grote steden een Liberale Unie op te richten als een federatief verband van liberale kiesverenigingen. Op 4 maart 1885 kwam deze organisatie tot stand met een programma dat inhoudelijk weinig meer bevatte dan de intentie de liberale beginselen te verbreiden. Tegen een verdergaand programma en tegen het maken van propaganda bestonden overwegende bezwaren. De politiek werd nog beschouwd als een zaak van weldenkendemannen, die van hun dagblad van de zaken op de hoogte bleven. Propaganda was een betreurenswaardig middel, gehanteerd door dominees en pastoors om de onwetende massa te beïnvloeden. Zelfs dit licht partijverband met een bestuur dat zich slechts Commissie van uitvoering wenste te noemen (de ARP had een veel dominerender klinkend Centraal Comité als leidend orgaan), was veel liberalen nog te centralistisch: van de honderdvijfentachtig uitgenodigde kiesverenigingen trad slechts een derde tot de Unie toe. Een vereniging van allen die zich liberaal noemden, is zij dan ook nooit geweest. Bekende liberalen als Cort van der Linden en Van Houten waren slechts gedurende korte tijd of zelfs in het geheel niet bij de partij aangesloten.

Splitsingen in de gelederen.

De afkeer van programma's kon evenwel de behoefte af en toe vast te stellen waarover men het eens was, niet tegenhouden. Nota's en brochures, die een niet bindende programmatistische inhoud hadden, getuigden daarvan. Het bijzonder onderwijs werd daarin wat tegemoet gekomen en ook werd voor een uitbreiding van de maatstaven voor het verlenen van kiesrecht gepleit. Opvallend in deze jaren is de eis dat de 'gezetene werkman' binnen de normen zou moeten vallen. De sociale onrust in de jaren tachtig (het palingoproer) en de opkomst van de socialistische beweging droegen bij tot het inzicht dat in elk geval de meer ontwikkelde arbeider niet van politieke rechten verstoken mocht blijven.

Juist op het punt van het kiesrecht echter bestonden er verdergaande opvattingen. De voorlopige uitbreiding van het kiesrecht bij de grondwetsherziening van 1887 had een groot aantal nieuwe kiezers uit de middengroepen gecreeerd. De politieke mobilisatie van deze groepen was daarmee daadwerkelijk op gang gekomen en voorzover zij niet confessioneel waren gebonden, vormden zij een potentieel recruteringsgebied voor een eventuele nieuwe volkspartij. Politieke eisen als algemeen kiesrecht en sociale wetgeving hadden daar een wervende uitwerking. De Liberale Unie als geheel was te veel een partij van de gegoede burgerij om op de verlangens van dit electoraat ruimhartig in te spelen, hoewel de linker vleugel er wel pogingen toe deed. Zo werd deze sector van het politieke spectrum het terrein waar progressieve liberalen buiten het Unieverband en de onder Domela Nieuwenhuis opkomende socialistische beweging elkaar ontmoetten en soms bestreden. Begrippen als radicaal, democratisch en volkspartij werden daarbij als etiket gehanteerd. In Friesland en Groningen werd onder de laatste genoemde naam inderdaad door socialisten en niet-socialisten samengewerkt. De in 1892 opgerichte Radicale Bond, die vooral op de Amsterdamse radicalen steunde, zette zich daarentegen duidelijk tegen het socialisme af. Haar belangrijkste vertegenwoordiger, M.W.F. Treub, streefde naar een samengaan met de linker vleugel van de Unie. Met de oprichting van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) bleek zijn doelstelling een realistische te zijn geweest. De rest van het politieke jachtterrein der nieuwe kiezers, voorzover niet confessioneel gezind, werd uiteindelijk bezet door een nieuwe parlementair ingestelde socialistische partij, de SDAP.

Getaande macht.

Voor de Liberale Unie van het begin der jaren negentig had het bestaan van het radicalisme enerzijds en de verdwijning van de vroegere conservatieve groepering anderzijds bepaalde gevolgen. Ter rechterzijde bestond nu geen niet-confessioneel alternatief meer, links daarentegen wel. Politieke concurrentie was dus vooral in de sector der nieuwe kiezers te duchten. Dit verklaart waarschijnlijk het feit dat het partijbestuur meestal progressiever uitviel dan de gemiddelde aangesloten kiesvereniging was. Het heeft er enerzijds toe geleid dat in deze periode een aanzienlijk aantal kiesverenigingen, ten dele het nieuwe electoraat bevattend, tot de partij toetrad. Anderzijds had het een poging de

verkiezingsstrijd te forceren ten gevolge. Het nieuwe grondwetsartikel van 1887 gaf "kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand" aan als globale maatstaven voor het verlenen van kiesrecht. Met betrekking tot de voor de uitwerking daarvan noodzakelijke kieswet stelde het Uniebestuur in 1891 een vergaande concretisering voor, die slechts analfabeten en bedeeden zou uitsluiten. Hoewel de algemene vergadering deze invulling te ver vond gaan en zich beperkte tot de vaststelling dat het kiesrecht zo ver als met het nieuwe grondwetsartikel te rijmen was, moest worden uitgebreid, liet Tak van Poortvliet zich hierdoor niet weerhouden. Als minister van Binnenlandse Zaken in het eerste liberale kabinet sinds lange tijd ging hij te werk volgens de oorspronkelijke bestuursvoorstellen. Zijn ontwerp-kieswet had in 1894 de befaamde politieke chaos tot gevolg, waarbij de scheidslijn tussen Takkianen en anti-Takkianen dwars door de partijen liep. Kuyper en Schaepman kozen Tak's zijde, de helft der anti-revolutionairen en vrijwel alle overige katholieken waren anti-Takkiaans. Ook de liberalen stemden verdeeld, maar behaalden tesamen niettemin bij de nu volgende verkiezingen meer zetels dan ooit tevoren of sindsdien. Over de hele linie gezien

kregen de tegenstanders van Tak van Poortvliet de meerderheid. De liberale Takkianen daarentegen wisten zes zetels te winnen.

Het eindresultaat van al deze verwarring vormde in 1896 de kieswet van Van Houten, die een groot aantal kenmerken van geschiktheid en welstand omschreef en daarmee dichtbij de bedoelingen van de Kamermeerderheid ten tijde van de grondwetsherziening bleef. De Liberale Unie verloor in deze jaren een groot aantal kiesverenigingen van haar rechter vleugel, maar bleef desondanks verdeeld. De progressieven bleven algemeen kiesrecht tot de belangrijkste doelstelling rekenen en verlieten in 1901 de Unie eveneens. De liberale verdeeldheid had daarmee een hoogtepunt bereikt. Mede daardoor brak nu het tijdperk der confessionelen aan. Om niet geheel machteloos te worden trachtten de drie liberale partijen (de Vrijzinnig Democratische Bond, de Unie en de in 1906 gevormde rechtse Bond van Vrije Liberalen) tenminste tot stembusaccorden te komen. Daarbij wist de VDB al spoedig de Unie en tenslotte ook de Vrije Liberalen tot het nastreven van algemeen kiesrecht over te halen. De verwerkelijking daarvan zou echter het voorlopige einde van het liberalisme als politieke macht van de eerste rang betekenen.

De sociale kwestie

J.J. Dankers

De laatste decennia van de negentiende eeuw brachten Nederland in aanraking met de problemen die door de Industriële Revolutie werden voortgebracht. Hierdoor werden de liberalen, die sedert 1848 het politieke toneel hadden gedomineerd, geconfronteerd met de tegenstrijdigheden van hun eigen beginselen. Want, terwijl het liberalisme enerzijds de vrijheid van handelen voor elk individu en dus zo min mogelijk overheidsbemoeienis propageerde, verlangde het anderzijds gelijke rechten voor alle burgers. De snel voortschrijdende industrialisatie en de daarmee gepaard gaande sociale misere, die des te sterker in het oog sprong door de concentratie van het industrie-proletariaat rond de grote steden, brachten deze tegenstelling aan het licht. De vrijheid van de een ging ten koste van die van de ander, waardoor ook de gelijkwaardigheid niet langer gewaarborgd was. De spanning tussen de vrijheid van het individu en de inbreuk die de samenleving hierop moest maken om deze te kunnen handhaven trad steeds sterker op de voorgrond.

Deze problematiek dwong, evenals de roep om verdergaande democratisering, de liberalen tot een plaatsbepaling. In welke mate kon en moest de overheid ingrijpen in het maatschappelijk leven? Tot waar strekte de bevoegdheid van de staat om zich te mengen in de sociale en economische verhoudingen tussen de burgers onderling? Deze vragen werden in de jaren rond de eeuwwisseling actueel. Terwijl het progressieve deel van de liberalen staatsinterventie steeds meer als structureel noodzakelijk en onvermijdelijk ging beschouwen, bleef een groot deel van de liberale politici dit toch zien als een hooguit tijdelijke afwijking van de norm. Ondanks deze onderlinge verschillen droegen de liberalen in belangrijke mate bij aan de grondslag voor een verdere ontwikkeling van overheidsbemoeienis en sociale wetgeving, zoals die in de loop van deze eeuw haar beslag zou krijgen.

Liberale verdeeldheid.

In de visie van Thorbecke diende de staat zich te

beperken tot het scheppen van algemene voorwaarden, waaronder de zelfstandige krachten in de maatschappij zich vrij zouden kunnen ontwikkelen. De staat moest ruimte geven aan het vrije spel van vraag en aanbod in de kapitalistische markteconomie. Reeds in de jaren zeventig reageerden een aantal jonge liberalen op deze denkbeelden. Het was de jurist S. van Houten die als eerste in de Tweede Kamer de aandacht vestigde op de sociale kwestie. Hij pleitte al in 1869 voor een betere verdeling van de belastingen en opheffing van het verbod op gezamenlijke acties van arbeiders tegen hun patroons. De staat moest in zijn ogen door bemiddelend optreden de harmonie tussen de verschillende klassen in de samenleving bevorderen. Het Kinderwetje van Van Houten vormde in 1874 een eerste, aarzelende stap in de richting van staatsinmenging in de sociale verhoudingen. Ook Kappeyne van de Coppello, die zich spoedig ontpopte als de 'leader' van de liberale Kamerclub, keerde zich in 1874 tegen de nachtwakersstaat. Het hoogste doel van de staat was in zijn ogen het volksbelang, daarom zouden de staatszaken zich steeds meer uit moeten breiden. Een opvatting die ook in zijn schoolwet van 1878 terug te vinden is.

In 1886 constateerde Cort van der Linden in zijn boek 'Richting en beleid der liberale partij' een verdeling van het liberalisme in twee groepen: zij die de bestaande maatschappelijke orde willen bewaren en zij die deze met hervormingen willen aanpassen. De kloof tussen deze beide groepen werd steeds wijder: de oud-liberalen, die vasthielden aan het principe van staatsonthouding, raakten steeds meer in conservatief vaarwater, terwijl de als 'geavanceerd' of 'progressief' aangeduide liberale stroming, mede onder invloed van het Duitse Katheder-socialisme en de opkomende arbeidersbeweging, steeds meer naar links werd getrokken.

De Liberale Unie had in 1887 een circulaire opgesteld die als het eerste politiek program van de Unie kan worden beschouwd. Daarin nam het pleidooi voor een aantal sociale maatregelen een vooraanstaande plaats in. Nadat in 1894 de conservatieve vleugel in het vuur van de strijd om de kieswet van Tak van Poortvliet de Liberale

Unie had verlaten, werd het voor de vooruitstrevende liberalen mogelijk nog meer aandacht aan de sociale kwestie te wijden. Het bestuur van de Liberale Unie nam de voorbereiding van een nieuw hervormingsprogramma ter hand. Het programma dat de Unie in 1896 aanvaardde, besteedde "bovenal" aandacht aan sociale vraagstukken en de behartiging van de belangen van de arbeiders. Bovendien werd een zevental concrete punten, waaronder verplichte ongevallen- en ziekteverzekering, regeling van het arbeidscontract en verbetering van de woontoestanden, op een apart Urgentie-programma geplaatst. Met dit Urgentie-programma ging de Unie de verkiezingen van 1897 in.

Tegenover dit programma van de Unie-liberalen stond het standpunt van de conservatieve oud-liberalen, zoals verwoord door W.H. de Beaufort in zijn brochure 'De Liberale partij en de verkiezingen van 1897'. De oud-liberalen stelden in Thorbeckiaanse traditie de persoonlijke vrijheid centraal. De staat diende zich in hun visie neutraal op te stellen ten aanzien van de ingezetenen en slechts de voorwaarden voor economische ontwikkeling te scheppen. Sociale wetgeving werd door hen verworpen, het zou alleen maar de zwakkeren bevoordelen en het eigen initiatief doden.

Tussen deze liberalen uit de Manchester-school en de meer sociaal bewogenen die de Liberale Unie domineerden, stond een vrij grote middengroep. Deze trachtte in 1897 door een manifest aan de kiezers de liberalen te herenigen. Zij meenden dat de verschillen over de taak van de staat in het maatschappelijk leven niet mochten leiden tot een breuk in het liberale kamp. Niettemin vormde de liberale meerderheid die na de verkiezingen van 1897 van tweenvijftig vertegenwoordigers de Kamer betrad bij lange na geen eenheid.

Het ministerie der sociale rechtvaardigheid.

De verzoeningsgezinde liberaal Pierson stelde na deze verkiezingen een kabinet samen, waarin alle liberale groeperingen vertegenwoordigd waren. Het door dit kabinet opgestelde programma was minder vergaand dan dat van de Liberale Unie. Vooral in de sfeer van de sociale wetgeving stelde de regering zich terughoudend op en de kiesrecht kwestie liet men voorlopig rusten. Aanvankelijk werd het kabinet dan ook kritisch gevolgd door vooruitstrevende liberalen als het Kamerlid Kerdijk en radicalen als De Koo, Treub en Tak. Al spoedig kwam er echter een stroom van wetsvoorstellen op gang, die op deze wijze de critici van de regering tot zwijgen bracht.

Goeman Borgesius, die het departement van Binnenlandse Zaken beheerde, diende de Woningwet en de Gezondheidswet in. Deze wetten, die beiden in 1901 werden aangenomen, gaven de aanzet tot volkswoningbouw en verbetering van de volksgezondheid. Minister van Justitie Cort van der Linden, door De Maasbode gekwalificeerd als een "socialistisch element" in het kabinet, kende in zijn Kinderwetten de staat een taak toe in de zorg voor de verwaarloosde en misdadige jeugd. De meeste onenigheid bracht de Ongevallenwet van minister Lely teweeg. Hier stonden principiële tegenstanders van staatsinmenging tegenover voorstanders van een verplichte, door de overheid geregelde verzekering voor arbeiders. Pas in tweede instantie werd deze wet in 1901 aanvaard, het was de eerste sociale verzekeringswet. Hiermee was het principe van de staatsinterventie in het sociale en economische leven definitief aanvaard. Ondanks haar wankelende steun in de Kamer en de kritiek van zowel confessionelen als socialist en radicalen, verrichtte het kabinet Pierson op het gebied van de sociale wetgeving meer dan enige voorafgaande regering. Pas achteraf ging men de totstandkoming van Ongevallenwet, Woningwet, Gezondheidswet en de Kinderwetten, maar ook de algemene dienstplicht en de leerplicht, positief waarderen. De regering Pierson werd bestempeld als het "ministerie der sociale rechtvaardigheid".

Versnippering en Concentratie.

Inmiddels had zich in het liberale kamp opnieuw een belangrijke verschuiving voorgedaan. In een poging om tot intensievere samenwerking met de meer vooruitstrevende liberalen in de Tweede Kamer te komen, pleitte het bestuur van de Liberale Unie in januari 1900 voor herziening van de grondwet zo dat algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging mogelijk zouden worden. Het jaar daarop bleek op de algemene vergadering van de Unie dat de meerderheid van de aanwezigen niet kon verenigen met het voorstel van het bestuur om grondwetsherziening tot een principieel urgentie-punt te maken. Hierop trad het voltallige bestuur af. Het verliet met ongeveer een kwart van de aangesloten kiesverenigingen de Unie, om kort daarop samen met de nog overgebleven radicalen de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) te vormen.

De vrijzinnig-democraten stelden zich van meet af aan op een strikt ondogmatisch standpunt, zij beschouwden de vrijheid als een levensvoorwaarde en het hoogste doel. Zowel de confessionele als de socialistische overtuiging

wezen zij scherp af. In de praktijk stonden zij echter dichter bij de socialistische volksvertegenwoordigers dan de andere liberalen. De eis van algemeen actief en passief kiesrecht voor mannen en vrouwen stond bij de vrijzinnig-democraten voorop. Daarnaast waren zij zich bewust van de vrijheidsbeperkingen die de ongecontroleerde economische strijd teweeg bracht. De staat diende in hun ogen in te grijpen om het overwicht van het kapitaal te beperken, zodra de vrijheid van de individuele mens in gevaar kwam. Een ieder moest gelijke kansen krijgen om zich in overeenstemming met zijn natuurlijke aanleg te kunnen ontwikkelen. Een krachtige sociale politiek moest de oorzaken van de maatschappelijke ongelijkheid wegnemen: "Tegen de revolutie de sociale hervorming!", was hun leus. Dit betekende overigens niet dat zij de gelijkheid van bezit of het gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen bepleitten. De prikkel van het eigen initiatief bleef in hun ogen onmisbaar.

De verdeeldheid onder de liberalen kwam hen bij de verkiezingen van 1901 duur te staan. Zij verloren de meerderheid in de Tweede Kamer aan de confessionele partijen en Kuiper vormde een kabinet van anti-revolutionairen en katholieken. De schoolstrijd laaide weer op onder dit kabinet en de sociale tegenstelling kwamen tot uitbarsting in de spoorwegstakingen.

De samenwerking tussen de confessionelen noodzaakte de verschillende liberale groeperingen eveneens tot toenadering. De kiesrechtkwestie bleef echter een struikelblok. Op voorstel van de Liberale Unie, die zich inmiddels ook had uitgesproken voor een herziening van de grondwet, kwam in januari 1905 de Vrijzinnige Concentratie tot stand. Hierin verenigde zich de Unie-liberalen en de vrijzinnig-democraten op basis van het zogenaamde 'blanco artikel', dat de regeling van het kiesrecht aan de wetgever overliet. De oud-liberalen bleven echter buiten dit samenwerkingsverband. Zij reageerden in februari 1905 op de liberaal-vrijzinnige samenwerking met een manifest, dat de aanzet was tot de vorming van een eigen partij. Na de verkiezingen van 1905 richtten de oud-liberalen, die zich altijd principieel tegen een partij-organisatie hadden gekeerd, de Bond van Vrije Liberalen op. Het was geen strak georganiseerde partij met een nauw omschreven program, het waren hun beginselen die de oud- nu vrij-liberalen verenigden. Zij stelden zich op het standpunt dat de persoonlijke vrijheid niet mocht worden beknot, al diende deze ook niet te ontaarden in een strijd van allen tegen allen. De staat moest zich in de ogen van de vrij-liberalen beperken tot het scheppen van de voorwaarden

Van Houten

voor economische groei. Zij mocht zich echter vooral niet bemoeien met de verdeling van die groei

Liberaal intermezzo.

De verkiezingen van 1905 gaven noch aan de liberalen, noch aan de confessionelen de meerderheid. De socialisten zaten met zeven zetels op de wip. Het waren met name de arbeiders die de regering Kuiper, uit wrok tegen haar optreden tijdens de spoorwegstakingen, ten val brachten. Ook de geringe resultaten die dit kabinet bereikte op het gebied van het sociale vraagstuk droegen hier waarschijnlijk toe bij. De formatie van een nieuw kabinet werd opgedragen aan de liberaal Goeman Borgesius. Hij stelde een regering samen van Liberale Unie en VDB, waarin hij zelf echter geen zitting nam. De leiding van het nieuwe kabinet, dat slechts op een minderheid in de volksvertegenwoordiging kon rekenen, kwam in handen van de politieke nieuwkomer De Meester, vice-president van de Raad van Indie.

Het program van de Vrijzinnige Concentratie werd door dit kabinet overgenomen. De nieuwe regering zou er dus naar streven het 'blanco artikel' in de grondwet te doen opnemen. Dit voorstel werd echter bedolven onder een stortvloed van kritiek van de rechterzijde, die het kiesrecht in de grondwet geregeld wilde zien. Behalve de strijd voor het algemeen kiesrecht plaatste het kabinet ook de sociale kwestie weer meer op de voorgrond. Er werd een nieuw

departement van Landbouw, Handel en Nijverheid gevormd, waaronder ook de nieuwe arbeids- en verzekeringswetgeving kwam te vallen. De wettelijke regeling van het arbeidscontract, reeds door het vorige kabinet voorbereid, werd door de beide Kamers geloodsd. Deze wet op het Arbeidscontract regelde de verhouding tussen arbeiders en werkgevers en opende tevens de mogelijkheid van een collectieve arbeidsovereenkomst. Een nieuw initiatief name de regering met de indiening van de wetsontwerpen voor een verplichte ziekte-, invaliditeits- en ouderdomsverzekering. Nog voor deze voorstellen door de Kamer in behandeling konden worden genomen kwam het kabinet De Meester ten val. Nadat de oorlogsbegroting in decemer 1907 door de rechterzijde met steun van de socialisten en enige liberalen is verworpen, diende het kabinet zijn ontslag in.

Na het aftreden van het liberale kabinet trad een confessionele coalitie onder leiding van het anti-revolutionaire Kamerlid Heemskerk aan. Deze regering kwam versterkt uit de verkiezingen van 1909, waarin de linkerzijde een gevoelig verlies leed. In de hierop volgende jaren werd de sociale wetgeving ter hand genomen door de energieke minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, Talma. Hij stelde met zijn Ziekte-, Invaliditeits- en Ouderdomswet opnieuw de verzekeringswetgeving aan de orde. Zijn voorstellen ondervonden veel weerstand van zowel conservatieve confessionelen als de meer behoudende liberalen, die zich verzetten tegen de centraliserende elementen in deze wetten en de toenemende overheidsbemoeienis die zij zouden meebrengen. Steun vond Talma voornamelijk bij de vrijzinnig- en sociaal-democraten. Zijn verzekeringswetten werden in 1913 aangenomen, maar door de volgende regering voorlopig opgeschort. Alleen het staatspensioen voor zeventigjarige arbeiders werd als overgangsregeling uitgevoerd. Talma's streven naar de instelling van Raden van Arbeid, overlegorganen van arbeiders en patroons in een bepaalde bedrijfstak, die een verordende bevoegdheid zouden krijgen, liep stuk op de kritiek van linker- en rechterzijde. De Raden kregen slechts een beperkte taak op het gebied van de verzekering voor arbeiders.

Talma's voorstellen voor de regeling van de ouderdomsverzekering brachten een brede beweging op gang die zich inzette voor de invoering van het staatspensioen. Voorop in deze beweging liepen de sociaal-democraten, maar ook de Liberale Unie sloot zich al snel hierbij aan. De vrijzinnig-democraten hielden onder invloed van Treub, die zich hevig verzette tegen het premievrije staatspensioen, aanvankelijk nog vast aan het verzekeringsbeginsel. De vrij-liberalen

wezen uiteraard elke vorm van hulp van overheidswege resoluut van de hand. Het vooruitzicht van de verkiezingen in 1913 bracht de verschillende liberale partijen echter weer dichter bij elkaar.

Tussen oorlog en Pacificatie.

De laatste jaren van het kabinet Heemskerk verscherpten zich de tegenstellingen tussen de confessionelen enerzijds en de liberalen anderzijds. Het waren met name de bedreiging van de openbare school en de inhoud van Talma's naar corporatisme neigende sociale wetgeving die de drie liberale partijen tot elkaar brachten. Ditmaal verenigden zich alle drie de liberale partijen in een Vrijzinnige Concentratie die voor de verkiezingen van 1913 een manifest publiek maakte. De belangrijkste punten waarop de liberalen elkaar nu gevonden hadden, waren de invoering van het algemeen kiesrecht en de noodzaak van sociale voorzieningen die, voorzover zij niet door de belanghebbenden konden worden gedragen, uit de staatskas moesten worden bekostigd. Ook het staatspensioen werd dus thans door alle drie de liberale partijen onderschreven.

De verkiezingen van 1913 resulteerden in een overwinning van de linkerzijde, die met vijfenvijftig zetels weer in de meerderheid was. Behalve de vrijzinnigen waren het vooral de sociaal-democraten die winst boekten: zij klonnen van zeven naar achttien zetels. Ondanks deze forse zetelwinst weigerden de socialisten regeringsverantwoordelijkheid te dragen, zodat de formatie van de vrijzinnig-democraat Bos mislukte. Cort van der Linden vormde daarop een extra-parlementair kabinet, dat geheel bestond uit vrijzinnigen, die op dat moment buiten de parlementaire politiek stonden. Dit kabinet nam de hoofdpunten uit het concentratie-manifest, algemeen kiesrecht en staatspensioen, over. De premier zag wel in dat het algemeen kiesrecht slechts te realiseren zou zijn met de steun van de confessionele volksvertegenwoordigers. Om deze te winnen voor een grondwetswijziging zou ook een financiële regeling voor het bijzonder onderwijs moeten worden getroffen. Daarom werd reeds in het eerste regeringsjaar een staatscommissie ingesteld, die de mogelijkheden voor subsidiering van het bijzonder onderwijs zou onderzoeken.

De invoering van het staatspensioen werd, ironisch genoeg, ter hand genomen door de minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, Treub, eens de grootste tegenstander van deze regeling. Talma's verzekeringswetgeving wilde Treub grondig herzien, deze werd voorlopig in de

ijskast gezet. Door de invoering van een nieuwe inkomstenbelasting werd de druk op de hogere inkomens aanzienlijk verhoogd en ontstond er meer ruimte op de begroting voor een sociale politiek. De oorlog en de ophanden zijnde grondwetsherziening zouden de voorgenomen sociale wetgeving echter danig in verdrukking brengen.

De problemen, voortgebracht door het uitbreken van de oorlog in de zomer van 1914, noopten de vrijzinnige regering tot een vergaand ingrijpen in het maatschappelijk leven. De toenemende schaarste van levensmiddelen en de groeiende werkloosheid dwongen de overheid tot regulerend optreden in de agrarische productie, de buitenlandse handel en met name de distributie van levensmiddelen. Belangrijk was het feit dat ook de vakbonden hierbij betrokken waren. Het was een erkenning van hun sociale functie, waardoor tegelijk het verantwoordelijkheidsbesef van de bonden werd versterkt. Er ontstond een sfeer waarin collectief onderhandelen tussen de sociale partners een aanvaardde methode werd. Daar stond tegenover dat uitkeringen bij ziekte of werkloosheid niet langer als liefdadigheid werden beschouwd. Een ongekeerde toename van het overheidsingrijpen en een daarmee gepaard gaande explosieve groei van het bureaucratisch apparaat, waren het gevolg van de Eerste Wereldoorlog. De liberaal gezinde regering van Cort van der Linden heeft niet geschroomd in te grijpen daar waar dit nodig was. Zij deed dit echter zonder de bedoeling op deze wijze de gehele maatschappij volgens haar denkbeelden te veranderen.

Intussen werkte het kabinet gestaag voort aan de grondwetsherziening. Het stelde in de herfst van 1915 invoering van het algemeen mannenkiesrecht en evenredige vertegenwoordiging voor. Een aan deze voorstellen gekoppelde financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs, maakte de grondwetsherziening ook voor de confessionelen aanvaardbaar, zodat de vereiste tweederde meerderheid werd bereikt. Najaar 1917 werden beide voorstellen door de herkozen Kamers goedgekeurd.

De eerste verkiezingen met algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging werden in juli 1918 gehouden. Zoals bekend hadden deze verkiezingen voor de liberale partijen desastreuze gevolgen. De drie liberale partijen uit de inmiddels uiteengevallen Vrijzinnige Concentratie behaalden tezamen slechts vijftien zetels. De liberalen verloren hiermee definitief hun leidende positie in de Nederlandse politiek.

Behalve op de inrichting van het Nederlandse politieke leven, hebben liberale voormannen ook

op het sociale gebied, de inrichting van de samenleving, een invloed gehad die niet meer uit te wissen is. Het principe van ingrijpen van de overheid in het maatschappelijk leven en verantwoordelijkheid van de staat voor de zwakkeren in de samenleving, werd zij het beetje bij beetje en schoorvoetend, aanvaard in een periode waarin de arbeidende klasse nog nauwelijks politiek vertegenwoordigd was. De basis voor de sociale ordening van de verzorgingsstaat werd gelegd in de jaren dat de vertegenwoordigers van de burgerij het politieke toneel domineerden.

De veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen confronteerden de liberalen met problemen die zij niet op konden lossen door vast te houden aan hun traditionele principes. De liberalen worstelden voortdurend met de vraag tot hoever de bemoeienis van de overheid met het maatschappelijk leven mag reiken. Daarbij werden zij voortdurend van twee zijden aangevallen: van links door de sociaal-democraten, van rechts door de confessionelen. In deze situatie vonden er onder de liberalen voortdurend verschuivingen plaats en splitsten zich telkens nieuwe fracties af. Men kan niet zeggen dat de liberalen als geheel naar links schoven in het politieke spectrum, er scheidden zich telkens weer nieuwe groeperingen of personen af die een oplossing voor de maatschappelijke problematiek trachtten aan te dragen. Op deze wijze heeft het liberalisme in Nederland, zowel op het politieke vlak als op het sociale gebied zijn stempel gezet op de huidige samenleving.

VDB en de LSP in het interbellum

R. Koole

Het interbellum, de periode tussen beide wereldoorlogen, was een moeilijke tijd voor de vrijzinnige partijformaties. De invoering van het algemeen kiesrecht, in 1917 voor mannen en in 1919 voor vrouwen, en van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging verzwakte hun electorale positie danig. Ze werden als het ware slachtoffer van de verwezenlijking van hun eigen doeleinden. Immers, de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) had vanaf zijn oprichting in 1901 en de oudere Liberale Unie (LU) vanaf 1908 gestreefd naar invoering van het algemeen kiesrecht. Van deze democratisering van het openbare leven zouden vooral de confessionelen en in iets mindere mate de sociaal-democraten profiteren. Na het vertrek in 1918 van het laatste door een liberaal geleide kabinet, het ministerie Cort van der Linden, waarin liberalen van verschillende signatuur hadden deelgenomen, was voor de vrijzinnige partijen voortaan nog slechts een kleine rol in de Nederlandse politiek weggelegd.

Verschillende historici hebben er reeds op gewezen dat het verlies aan electorale kracht van de partijen niet betekende dat het met de invloed van het liberalisme gedaan was. Integendeel. Kossman wijst er in zijn 'Lage Landen' op dat de liberale elite sterk vertegenwoordigd was in de top van het bedrijfsleven, de departementen en de dagbladpers, waardoor haar sociale macht gehandhaafd bleef.

Bosmans constateert in de nieuwe 'Algemene Geschiedenis der Nederlanden' tot in het begin van de jaren dertig een ontluikende liberaal-confessionele synthese, omdat de confessionelen de liberale sociaal-economische beginselen gingen onderschrijven, terwijl de liberalen steeds meer de waarden van de christelijke cultuur en ethiek tot de hunne maakten. Hierbij doet zich dan echter wel de vraag voor welke lading deze 'liberale' vlag dekte. Wanneer politiek Nederland in het interbellum zowel aangeduid kan worden met de begrippen 'liberaal-confessionele synthese' en 'de demo-liberale staat', als met 'een conservatief land' (de laatste term van De Jong in zijn 'Voorspel'), dan wijst dit er al op dat het

'liberalisme' van de periode tussen beide wereldoorlogen niet altijd onverenigbaar was met conservatisme. Sterker nog: beide termen kunnen met betrekking tot die periode veeleer als synoniemen worden gebruikt. Von der Dunk heeft de oorzaak hiervan wel als volgt beschreven. Van het liberalisme, zoals dat bestond in de negentiende eeuw, scheidde zich telkens een progressieve vleugel af, bijvoorbeeld de Radicaal en later ook de VDB. "Maar telkens ook blijven groepen liberalen achter, die men als handhavers van de status quo kan bestempelen: als conservatieven in de algemene zin. Dat zij dat zelf niet altijd door hebben (zo vervolgt Von der Dunk) is een andere zaak. Zij contrasteren zelfs nog in het interbellum hun liberalisme als een linkse ideologie met het confessionele denken. Zij blijven zichzelf zien als progressieven en aanhangers van de vooruitgangsgedachte. Maar het is een belegen progressivisme van gisteren; van de negentiende eeuw". Dit conservatieve liberalisme is voor het interbellum vooral van toepassing op de in 1921 opgerichte Vrijheidsbond, later meestal de Liberale Staatspartij (LSP) genoemd. Het progressieve liberalisme werd -in elk geval tot halverwege de jaren dertig- belichaamd in de VDB, die overigens zelf de term 'liberalisme' schuwde. De algemene term 'vrijzinnigen' was wel voor beide partijen aanvaardbaar en zal daarom in dit artikel hierna ook worden gebruikt.

De hergroepering van de vrijzinnige partijen na de Eerste Wereldoorlog.

De verdeeldheid van de vrijzinnigen, die al voor 1918 groot was, nam door de invoering van het evenredige kiesstelsel drastische vormen aan. De drie 'oorspronkelijke' partijen, de conservatieve Bond van Vrije Liberalen, de progressieve VDB en de LU trokken bij de verkiezingen van 1918 gescheiden op. De resultaten waren verpletterend. De Vrije Liberalen gingen van tien naar vier (van de honderd) zetels; de Unie-liberalen verloren maar liefst zestien zetels en kwamen op zes en de VDB ging achteruit van acht naar vijf zetels.

Door het nieuwe kiesstelsel konden ook nieuwe partijen met succes een kans wagen. Acht partijtjes behaalden niet meer dan een zetel. Een nieuwe partij was succesvoller: de Economische Bond, in december 1917 door mr. M.W.F. Treub opgericht. Treub, die zich van radicaal tot behoudend ontwikkelde, was tijdens zijn ministerschap in het kabinet Cort van der Linden in onmin geraakt met zijn partij de VDB over de financiële dekking van de mobilisatiekosten. Hij veralgemeniseerde zijn ergernis en stelde dat het uit moest zijn met de "politiek" en dat in het nieuwe bestel de "economie" de boventoon moest voeren. Vooral bij de kapitaalkrachtigen vond hij weerklank. Sociale wetgeving moest tot het minimum beperkt blijven en een staatspensioen was voor de Economische Bond uit den boze. Na een overigens gesmeerd lopende verkiezingscampagne behaalden Treub cum suis echter toch maar drie zetels. In de Tweede Kamer evenwel zou Treub voorzitter worden van een club van zeven leden. Vier op een specifiek belang gerichte partijen met elk een zetel sloten zich met de Economische Bond tot een "Kamerclub van Neutralen" aan. Niet zonder trots constateerde het partijblad De Loods dat deze fractie sterker was dan een van de vrijzinnige groepen, waartoe deze partijen zich beslist niet wilden rekenen. Zij worden in dit overzicht toch genoemd, omdat de Economische Bond, de Neutrale Partij en de Middenstandspartij zich in 1921 met de Vrije Liberalen en de LU zouden verenigen tot de conservatieve Vrijheidsbond.

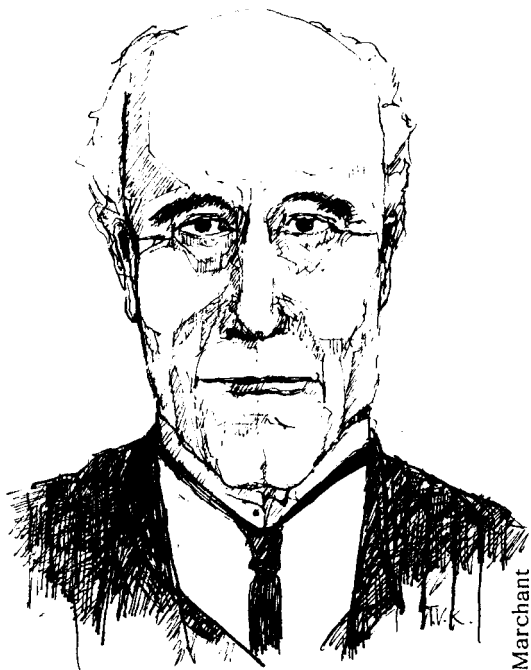
De roep tot concentratie van vrijzinnige groepen was al eerder gehoord, maar dit appel ging vrijwel steeds gepaard met wederzijdse verkettering. Vrije Liberalen en vrijzinnig democraten sloten samenwerking met elkaar uit. De wens van de LU om beide andere vrijzinnige groeperingen in haar gelederen op te kunnen nemen kon hierdoor onmogelijk worden gehonoreerd. Anderzijds wilde de LU niet ingaan op het voorstel van de Vrijzinnig democraten om duidelijkheid te scheppen door opsplitsing van de LU. De progressieve vleugel zou zich dan bij de VDB aan kunnen sluiten en de conservatieve vleugel bij de Vrije Liberalen.

De 'revolutiepoging' van Troelstra in november 1918 bracht de LU een stuk dichterbij de VDB. De poging mag dan 'mislukt' heten, het tempo van de sociale hervormingen werd er aanvankelijk zeer door versneld. Angst voor onrust deed ook de LU een eind naar 'links' opschuiven. Voorzitter Heeres bepleitte in het voorjaar van 1919 een samengaan met de VDB, tegenover de behoudende Vrije Liberalen. Maar het progressieve getij ebde ook snel weer weg. De

Kamerfractie van de LU, waar Heeres niet in zat, ging steeds meer met de Vrije Liberalen samenwerken. De definitieve stoot werd gegeven door de eigenzinnige Treub. In juli 1920 riep hij alle niet-socialistische linkse groepen op zich in een partij te verenigen. Onderhandelingen volgden. De richting waarin deze concentratie zich zou ontwikkelen was vanaf het begin vrij duidelijk. Treub wenste dat de regering "minder eenzijdig lette op de arbeidersbelangen". Voorzitter Dresselhuys van de Vrije Liberalen en ook de LU, waar Heeres vanwege de steeds conservatievere politiek was opgestapt, waren het met hem eens.

De VDB verzette zich fel tegen dergelijke conservatieve gedachten. De Bond werd sinds 1916 geleid door mr. H.P. Marchant. Ook deze kleurrijke figuur zou een opmerkelijke persoonlijke ontwikkeling doormaken: van een van de oprichters van de anti-clericale VDB zou hij in de jaren dertig evolueren tot een behoudende katholiek. Maar in 1920 viel hij nog Treub's keuze voor het behoudende kamp aan. Hij noemde diens persoonlijke ontwikkeling "tragi-komisch". Want had dezelfde Treub vroeger de liberale partij niet vergeleken met een oude juffrouw: "hoe hij het mens ook opvrijde, er was geen leven in te krijgen". Na november 1918 leek zij even verjongd, aldus Marchant, maar dat was niets dan schijn. Men had het mens valse tanden in de ingevallen mond gezet en 'rouge' op de wangen gesmeerd. Dresselhuys, zo verhaalt de VDB'er mr. P.J. Oud als parlementair geschiedschrijver in zijn 'Het Jongste Verleden', ging in de tegenaanval. Had Marchant van 1913 tot 1918 niet zelf een innige betrekking met diezelfde juffrouw gehad? Volgens Dresselhuys verzette Marchant zich tegen het liberalisme omdat de oude juffrouw niet genoeg 'rouge', de tegenwoordige lievelingskleur van Marchant, op het gezicht had. De toon voor de onderlinge betrekkingen in het vrijzinnige kamp in het interbellum was met deze discussie gezet. Steeds zou de VDB verweten worden te veel op de SDAP te lijken, terwijl de VDB van zijn kant de tegenpartij van aftands conservatisme zou beschuldigen.

Deze tegenpartij verenigde zich in 1921 in de electoraal niet erg succesvolle Vrijheidsbond, die zich vanaf het eind van de jaren twintig ook de Liberale Staatspartij noemde. Door deze fusie van Vrije Liberalen, de LU, de Economische Bond, de Neutrale Partij en de Middenstandspartij was eindelijk weer een overzichtelijke tweedeling in het vrijzinnige kamp bereikt. Weliswaar zouden zich gedurende de twee decennia tussen beide wereldoorlogen nog min of meer verwante partijen bij de

verkiezingen presenteren, maar deze waren weinig succesvol. Alleen de Liberale Partij van mr. S. van Houten, die eveneens een ontwikkeling van progressief naar conservatief had doorgemaakt, behaalde in 1922 een zetel. Mevrouw Van Dorp, die in plaats van de oude Van Houten de plaats in de Kamer bezette, nam met haar partij in 1925 echter niet meer aan de verkiezingen deel.

Partijorganisatie.

Vergeleken met de meeste confessionele en socialistische partijen hadden de VDB en de LSP zwakke partijorganisaties. Voor 1918 was een krachtige organisatie door het districtenstelsel minder noodzakelijk. Maar het nieuwe kiesstelsel bracht met zich mee dat partijen veel meer dan tevoren afhankelijk waren van de mobilisatie van de massa. En op dit terrein liepen de vrijzinnige partijen vanzelfsprekend achter bij duidelijke emancipatiebewegingen, die aan het eind van de negentiende eeuw waren ontstaan. Het lijstenstelsel maakte daarnaast een krachtige centraal geleide partij noodzakelijk. Het nogal losse verband van lokale kiesverenigingen van voor 1918 moest plaats maken voor meer op nationale basis georganiseerde partijen. In de VDB vond de overgang naar een centraal geleide partij plaats in de jaren 1917-1918. Vele nieuwe afdelingen werden opgericht en het ledental verdubbelde in die jaren tot ruim

zeventienduizend, maar zou later weer flink teruglopen. De centrale partijorganisatie bleef evenwel beperkt van karakter.

Ook bij de liberalen groeide het aantal leden snel (zo groeide de LU in 1918 tot circa achtentwintigduizendenvijfhonderd leden), maar de Vrijheidsbond zou nooit een hechte organisatie worden. Terwijl de Tweede Kamerfractie van de VDB in het interbellum meestal als eenheid opereerde, was bij de fractie van de LSP eenheid eerder uitzondering dan regel. De slagkracht van de LSP was mede hierdoor gering. De fusieperikelen aan het begin van de jaren twintig, ingesleten tradities, de conservatieve politieke opstelling en -na Dresselhuys- gebrek aan overtuigend politiek leiderschap lagen hieraan ten grondslag. Pas na het debacle van de verkiezingen van 1937, waarin de ongelukkige leuze "Zet meer liberalen naast Colijn" was gehanteerd, zou een serieuze poging worden gedaan tot organisatorische vernieuwing. Een commissie Van Lidt de Jeude bracht in 1938 een rapport uit dat naast een concept voor een nieuw beginselprogramma richtlijnen bevatte voor reorganisatie van het partijapparaat. Door de Bond van Jonge Liberalen (BJL) en de liberale hoofdredacteur van De Avondpost, D. Hans, was hier al eerder op gewezen. De laatste pleitte zelfs voor een fusie met de VDB.

Volgens het rapport van de commissie kregen de regionale partijverbanden zeggenschap over de samenstelling van het hoofdbestuur om het contact tussen leiding en achterban te vergroten; de partijsecretaris diende voortaan verantwoording af te leggen aan de algemene vergadering; de band met de grote (liberale) dagbladen moest worden aangehaald en de partijfinancien behoorden te worden gesaneerd. Substantiële vaste bijdragen door de Vereeniging voor Economische Politiek, een club uit het bedrijfsleven, hadden de partij tot dusver voor bankroet behoed. Deze conservatieve vereniging met nogal wat invloed op het hoofdbestuur via de door haar sinds 1930 bezoldigde partijsecretaris, mr. J. Rutgers, schuwde evenwel niet met stopzetting van de subsidie te dreigen, wanneer de houding van de Kamerfractie niet beviel. Na 1938 verminderde de invloed van deze vereniging op de politieke opstelling van de partij, hoewel de financiële band bleef bestaan. Onder de krachtige leiding van de nieuwe voorzitter, prof. mr. B.M. Telders, die de degelijke, maar weinig inspirerende mr. Wendelaar verving, ging de partij een iets minder conservatieve koers varen. De nieuwe koers en leiding en de enigszins verbeterde organisatie van de partij werden bij de Statenverkiezingen van 1939 gehonoreerd: procentueel gezien herstelde

de partij zich van de klap van 1937 en kwam weer op het niveau van de Statenverkiezingen van 1935 (ruim zes procent).

Bij de andere partijen bleef de liberale organisatie evenwel pover afsteken. Bovendien moest de partij in deze tijd van verzuiling een netwerk van verwante organisaties ontberen. Op het verzuilingsproces werd krampachtig gereageerd. Werd aanvankelijk geschamperd over het oprichten van omroeporganisaties op ideologische of godsdienstige grondslag, in 1928 werd een "Liberale Omroep" opgericht die echter nooit echt van de grond kwam. Wel werd verwantschap gevoeld met de AVRO, maar van directe organisatorische banden met de partij was geen sprake. Informeel was er wel veelvuldig sprake van innige contacten met delen van de ondernemerswereld.

Binnen de eigen kring kende de LSP verschillende organisaties elk met een eigen blad, waaronder de al eerder genoemde Bond van Jonge Liberalen (vanaf 1924), de Liberale Vrouwengroep (vanaf 1921). Het burgerlijk feminisme was vanaf het begin een erkende stroming binnen de partij. De Vrouwengroep kreeg regelmatig toegang tot het partijblad *De Vrijheid* en voerde onder andere actie tegen de invoering van het gezinsloot of tegen het ontslag van gehuwde ambtenaressen. Maar zij werd eerder getolereerd dan werkelijk serieus genomen. Voor de jongeren in de BJL lag dit enigszins anders. Uit deze Bond werd vaak partij kader gerecruteerd, waardoor de gevoeligheid voor en de invloed van deze organisatie groter was. Vooral de bestuursactiviteiten van het latere Kamerlid mr. H.A.Korthals bracht de BJL tot bloei. Het ledental groeide in dit decennium van circa dertienhonderd tot bijna drieduizend; vergeleken met de grote jeugdorganisaties van de meer verzuilde confessionele en socialistische richtingen nog steeds een dwerg.

Ook de VDB bleef qua omvang een relatief kleine partij. Maar anders dan de LSP bleek hij in staat zich electoraal te handhaven. De politieke middenpositie en wellicht ook het markante leiderschap van Marchant en Oud waren hieraan niet vreemd. Doch ook de na 1917 gewijzigde partijorganisatie, die vooral een verkiezingsapparaat was, droeg hieraan bij. De partij kreeg een modern karakter. Met name Oud, die naast zijn Kamerlidmaatschap tot 1933 partijsecretaris en hoofdredacteur van *De Vrijzinnig Democraat* was, drukte een stempel op de organisatie. Hierin werd een element van directe democratie gevormd door het referendum onder partijleden over de volgorde op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen. De fractie opereerde naar

buiten toe veel meer als een eenheid dan die van de LSP. Dit betekent niet dat de VDB geen strubbelingen kende. Integendeel. Vooral Marchant jaagde door zijn niet altijd tactische optreden nogal eens mensen tegen zich in het harnas. Dit leidde onder andere in 1922 tot het vertrek van twee Tweede Kamerleden naar de zojuist opgerichte Vrijheidsbond, nadat zij overigens door de partij na advies van Oud per referendum op huns inziens te lage plaatsen op de kandidatenlijst waren geplaatst. In de jaren dertig werd de partij eveneens geplaagd door interne crises, toen de in sociaal opzicht steeds meer behoudende opstelling van de partij door deelname aan het tweede en derde kabinet Colijn wreveld wakte. Ook hier was de jongerenorganisatie, de in 1923 opgerichte Vrijzinnig Democratische Jongerenorganisatie (VDJO), de luis in de pels van de partij. In dit decennium maakte de VDJO een bloei door: zij groeide van circa honderdvijftig leden in 1933 tot ongeveer drieduizend in 1939. De VDB als partij groeide eveneens: in 1938 telde hij weer meer dan achtduizend leden.

Sinds 1931 bestond ook een Vrijzinnig-Democratische Vrouwenclub. Nauwe relaties werden onderhouden met het Algemeen Nederlands Vakverbond en zijn opvolger (1929), de Nederlandse Vakverbond Centrale, maar deze vakverenigingen hadden echter nauwelijks enig gewicht in de arbeidsverhoudingen. Het in versnelling geraakte verzuilingsproces isoleerde in maatschappelijk opzicht ook de VDB. Een partij van generaals zonder legers werd hij wel genoemd.

Politieke stellingnames.

Direct na de Eerste Wereldoorlog leek het even of de voornaamste vrijzinnige partijen, de VDB en de LU, inhoudelijk weinig van elkaar verschilden. Met de grondwetsherziening waren de belangrijkste kwesties van de kiesrechtuitbreiding en het lager onderwijs geregeld. Doordat de LU na de novembergebeurtenissen van 1918 tijdelijk wat meer nadruk legde op de noodzaak van sociale hervormingen stonden beide partijen ook op sociaal-economisch terrein dicht bij elkaar. Ten opzichte van elkaar maakten de twee partijen in het interbellum een elliptische ontwikkeling door. Vrij snel na 1918 ontstond een verwijdering: de LU ging op in de conservatieve Vrijheidsbond en de VDB radicaliseerde. In deze jaren streefde de VDB naar vervanging van de oude scheidslijn tussen 'links' en 'rechts', dat wil zeggen tussen niet-confessioneel en confessionelen, door een

samenwerkingsverband op basis van een 'democratisch' programma. De oude 'antithese' was volgens de VDB door de grondwetswijzigingen achterhaald. In de politieke praktijk kwam dit vooral neer op een streven naar regeringssamenwerking met de sociaal democraten en groepen katholieken. Een poging daartoe in 1925 mislukte echter. Vooral door de bemoeienissen van Marchant viel toen het 'rechtse' kabinet op een politiek eigenlijk ondergeschikte kwestie: het gezantschap bij het Vaticaan. Marchant kreeg de opdracht een nieuw kabinet te formeren. Maar door de weigering van de katholieken, die hun eenheid wisten te bewaren, kwam de gewenste samenwerking niet van de grond.

In de jaren dertig groeiden de LSP en de VDB naar elkaar toe. De VDB stapte af van het streven naar samenwerking van 'democratische' partijen en nam deel aan het tweede en derde kabinet Colijn, waarin ook de voorheen 'niet-democratisch' geachte grote protestantse partijen en de LSP waren vertegenwoordigd. Hierdoor verloor de VDB deels haar sociale imago, terwijl iets later de LSP onder leiding van Telders weer wat meer nadruk op sociale hervormingen begon te leggen.

Opmerkelijk was een wijziging in het Beginselprogramma van de LSP. Waar in 1929 nog in het algemeen werd gesteld dat het ethische en godsdienstige gemoedsleven onvervangbare waarden bevat voor de vorming van geest en karakter, werd daar in 1933 aan toegevoegd dat de partij de zedelijke normen van het Christendom als vaste grondslag van de Europese samenleving aanvaardde. Een variant waarin gesproken werd van "de door beschaafde volken gehuldigde godsdiensten" had het program niet gehaald. In een tijd waarin de vervolging van een andere geloofsgemeenschap een gruwelijke fase kreeg was deze beperking tot het Christendom op zijn minst merkwaardig. De reden hiervoor moet gezocht worden in de angst voor "verwildering op menig gebied", die geconstateerd werd. De roep om een sterk gezag klonk daarom vaak op in de partijpropaganda. In de in 1936 vastgestelde beginselverklaring werd de roep om een 'krachtig gezag ter bewaring van orde en regel', evenwel '... binnen de grenzen van wet en recht', dan ook opgenomen. De christelijke grondslag in programma's zou vele liberale partijformaties overleven en pas vanaf 1956 uit de verkiezingsprogramma's van de VVD worden weggelaten. De VDB, die nogal wat aanhang had onder vrijzinnig-protestanten, wenste daarentegen het staatkundig beleid niet te binden aan enig godsdienstig dogma.

Door de eerder genoemde inhoudelijke

toenadering op andere punten klonk vooral van de kant van de LSP in de jaren voorafgaande aan de Tweede Wereldoorlog weer de roep tot fusie. Maar het zou tot na de oorlog duren dat hier door de oprichting van de VVD in 1948 gedeeltelijk gehoor aan werd gegeven.

De politieke stellingnames van beide partijen kunnen het best geïllustreerd worden aan de hand van de drie belangrijkste kwesties in het interbellum: de sociaal-economische politiek, het defensiebeleid en de houding ten opzichte van het opkomend fascisme en nazisme.

Sociaal-economische politiek.

"Tegen de revolutie de sociale hervorming" was de stelling van Marchant, politiek leider van de VDB totdat hij met Oud in 1933 tot de regering toetrad. De VDB probeerde zich hiermee zowel tegen het socialisme als tegen het 'laissez faire'-liberalisme af te zetten. Oorspronkelijk waren de beginselen van de VDB grotendeels terug te brengen op de ideeën van de Katheder-socialisten van de Duits-Oostenrijkse 'Verein für Sozialpolitik' rond 1870, die inderdaad voor sociale hervormingen zonder revolutie pleitten. Maar onder Marchant nam de VDB hier afstand van. Mede om zich te profileren ten opzichte van de sociaal democraten pleitte hij in de jaren twintig voor een pragmatische benadering van de politiek: het 'systeemloze model'. Maar van de eveneens systeemvijandige liberalen onderscheidde de VDB zich met name door de overheid een belangrijke rol te laten spelen op sociaal terrein. De gewenste samenwerking met socialisten bleek programmatisch evenwel niet eenvoudig. Met sociale maatregelen was de VDB het van harte eens, maar de financiële dekking ervan moest gezond zijn. Vooral Oud hamerde hierop. De VDB bleef het vrije ondernemerschap verdedigen. Anderzijds wilde hij ook de medezeggenschap van de arbeiders vergroten, waarbij de overheid de taak werd toebedeeld organen in het leven te roepen voor onderling overleg tussen arbeiders en werkgevers.

De LSP verzette zich aanvankelijk fel tegen een meer dan minimaal overheidsingrijpen in het economisch leven. Het vrije bedrijfsleven ging haar voor alles. In de jaren dertig veranderde dit enigszins. De economische crisis, het dreigende nazisme en de electorale achteruitgang brachten de Tweede Kamerfractie er soms toe in te stemmen met overheidsmaatregelen, die diep in het economisch leven doordrongen. Medezeggenschap in de bedrijven bleef voor de

LSP taboe, maar staatsingrijpen werd aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog door Telders zelfs 'onmisbaar' genoemd. Hij betoogde in die tijd dat het 'laissez faire'-beginsel nooit een liberaal principe was geweest, maar door anderen aan de liberalen opgedrongen.

De omslag in de opstelling van de VDB vond, zoals gezegd, eerder plaats. De deelname aan het kabinet Colijn in 1933 weerspiegelde dit. Al eerder had de VDB bij gelegenheid laten zien dat het in zijn programma's verwoorde sociale beleid in de politieke praktijk moest wijken, wanneer de verwezenlijking ervan het bijna heilig geachte begrotingsevenwicht in gevaar zou brengen. Maar door het optreden als minister van Financien werd Oud, zeker in de ogen van de sociaal democraten, het gezicht van de Colijnsiaanse bezuinigingspolitiek, waarin weinig ruimte was voor actief sociaal beleid. De economische crisis had grote indruk gemaakt op Marchant en Oud, hetgeen deze overgang kan verklaaren, niet zonder protest overigens van de jongeren in de VDJO. De afstand op sociaal-economisch terrein tot de LSP werd door deze opstelling tot nuances gereduceerd, zeker toen de LSP onder Telders een voorzichtige ontwikkeling in omgekeerde richting doormaakte.

Defensiebeleid.

Jarenlang stonden de opvattingen van de LSP en de VDB op het terrein van de landsverdediging diametraal tegenover elkaar. Het standpunt van de LSP was in het interbellum aan weinig verandering onderhevig. Binnen het algemene kader van het streven naar internationale ontwapening werd eenzijdige nationale ontwapening steeds afgewezen en daarmee de instandhouding van een geoefend leger bepleit. Onder invloed van de actieve, maar gematigde pacifist Dresselhuys, achtereenvolgens (fractie)voorzitter van de Vrije Liberalen en van de Vrijheidsbond tot zijn dood in 1926, werd daar echter wel steeds bij gezegd dat de kosten zoveel mogelijk moesten worden beperkt. De weerzin tegen expanderende overheidsdiensten weerspiegelde zich ook hier. Met de andere partijen hield de LSP vast aan de strikte neutraliteitspolitiek, die in veler ogen tijdens de Eerste Wereldoorlog zo succesvol was gebleken. Maar de afschuw van het in die oorlog gepleegde geweld bracht sommige andere partijen ertoe te streven naar eenzijdige nationale ontwapening. Zo ook de VDB. In 1924 werd dit beginsel in het partijprogramma opgenomen, overigens met inachtneming van de Volkenbondverplichtingen, die een beperkte

'veiligheidsdienst' impliceerden. Woordvoerders op defensiegebied waren in de Eerste Kamer prof. Van Embden en in de Tweede Kamer Marchant. De laatste had zich door de oorlogsgebeurtenissen ontwikkeld van voorstander van een volksleger tot aanhanger van nationale ontwapening. Maar het was vooral de econoom Van Embden die het standpunt van de VDB jarenlang bepaalde. Dit standpunt lag dicht bij dat van de SDAP. Het uitgangspunt was evenwel die van een utilitair pacifisme, dat stelt dat vrijhandel verbreedt en het kapitalisme van nature pacifistisch is. Waarschuwend tegen de gevolgen van -vooral chemische- oorlogvoering, benadrukte hij waar mogelijk de "immoraliteit der landsverdediging", zoals een van de vele door hem geschreven brochures was getiteld. Verzette hij zich aanvankelijk met name op financiële gronden tegen te grote militaire uitgaven, vanaf 1924 plaatste hij de ethische motieven op de voorgrond. De Vlootwetplannen van de regering, die in 1923 tot een regeringscrisis hadden geleid, waren nog hoofdzakelijk op financiële gronden bekritiseerd. Om dezelfde reden had ook de LSP zich hiertegen gekeerd.

De tweede helft van de jaren twintig kende internationaal een 'detente', waarvan de verdragen van Locarno (1925) en het Kellogg-Briand-Pact (1928) getuigden. De 'pacifistische stemming' moet daarom niet als een geïsoleerd Nederlands verschijnsel worden gezien. Wel konden er typisch Nederlandse argumenten voor ontwapening worden gehoord. Naast de ethische verwerping van bewapening en de stelling dat bewapening juist de kans vergroot om in een gewapend conflict te geraken, werd bijvoorbeeld steeds gewezen op de hoge kosten en op de onmogelijkheid voor een klein land zich überhaupt te kunnen verdedigen. SDAP en VDB waren het hierover volstrekt eens.

In de jaren dertig ebde het pacifistisch getij langzaam maar zeker weg. De ontspanning in de internationale betrekkingen van de jaren twintig maakte plaats voor de dreiging van het opkomend nazisme en fascisme. Het ontwapeningsstreven kwam onder druk te staan. De regeringsdeelname bracht de VDB op dit punt nog in een extra moeilijk parket. Vanaf 1933 moest behendig gemanoeuvrerd worden om de regeringsverantwoordelijkheid te combineren met het programmapunt van eenzijdige ontwapening. Dit bleek tenslotte niet meer houdbaar: in 1936 werd het geschrapt. Van Embden verloor zijn invloed. In de Eerste Kamer bleef hij zich tegen de defensiebegrotingverzetten, totdat hij ook in maart 1940 er uiteindelijk zijn stem aan gaf. Aldus waren de LSP en de VDB ook op dit terrein

elkaar weer dicht genaderd. Maar ook de SDAP had een jaar na de VDB het streven naar eenzijdige ontwapening opgegeven. Wel bleef de consensus bestaan dat Nederland een volstrekte neutraliteit in acht diende te nemen.

De houding tegenover het opkomend nazisme en fascisme.

De parlementaire democratie, zoals die met de invoering van het algemeen kiesrecht eindelijk volwassen was geworden, stond in het interbellum zwaar onder druk. Niet alleen van de kant van fascist en nationaal-socialisten. Vrijwel alle partijen hadden er kritiek op. Voor overtuigde protestanten was een stelsel, waarbij het hoogste gezag niet aan God, maar aan het volk werd toegeschreven, vanzelfsprekend moeilijk te accepteren. Katholieken en socialisten opperden 'ordeningsideeën', die ingrijpende gevolgen zouden kunnen hebben voor het parlementaire stelsel. Behoudende liberalen, die door de grondwetwijzigingen verlies aan invloed tegemoet zagen, benadrukten de autoritaire handhaving van gezag en orde. Gesteld is wel dat het parlementaire bestel slechts zo kon blijven bestaan doordat geen enkele richting zelfstandig een meerderheid kon vormen en de massa nog weinig gepolitiseerd was. De VDB had in verhouding nog de meeste theoretische bagage om het bestaande stelsel te kunnen verdedigen, aldus de historicus Von der Dunk. Immers, de

liberaal-kapitalistische democratie waar de overheid een steeds grotere rol kreeg toebedeeld op sociaal en economisch gebied strookte heel goed met de vrijzinnig-democratische opvattingen. Dit betekent natuurlijk niet dat alle andere partijen fascistische of nazistische denkbeelden verkondigden. Integendeel. Het betekent wel dat fascistische en nationaal-socialistische groeperingen met verschillende van hun ideeën niet alleen stonden, waardoor ze bij individuele leden van andere partijen soms weerklank vonden.

Bij de LSP is dit zeker het geval geweest. In het begin konden de ideeën van Mussert (die zelf lid was geweest van de Vrijheidsbond) bij liberalen op enige sympathie rekenen en het Nederlandse fascisme recruteerde zijn aanhang gedeeltelijk uit deze gelederen. De LSP moest zich in 1935 bovendien nogal eens verweren tegen de kritiek van de in dat jaar sterk gegroeide electorale aanhang van de NSB voornamelijk uit voormalige liberalen zou bestaan. Aan de andere kant heeft de LSP zich in haar partijpers steeds zeer afkeurend uitgelaten over fascistische en nazistische groeperingen. Bijvoorbeeld reeds in 1923 werd in De Vrijheid het fascistische Verbond van Actualisten scherp veroordeeld en de NSB werd in de partijkolommen bij voortdurend bekritiseerd. Individuele liberalen uitten vaak krachtige protesten. De BJJ en later ook de partij bevalen het lidmaatschap aan van de beweging "Eenheid door Democratie", die tegen de communisten en vooral de NSB was gericht. Het verzet van de LSP als partijorganisatie was, evenals de organisatie zelf, tot 1938 wel vrij krachteloos. Maar onder Telders begon ook hierin verandering te komen.

De VDB, waarvan de politieke invloed terugliep - zeker nadat in 1937 de rechtse confessionele coalitie hersteld en Oud een jaar later burgemeester van Rotterdam was geworden -, heeft zich actief tegen het opkomend rechts-extremisme geweed. Met name de VDJO nam hiertegen vanuit ethische principes krachtig stelling, hetgeen bijdroeg tot haar bloei in deze periode. Na het succes van de NSB bij de Statenverkiezingen van 1935 werd de al eerder genoemde beweging "Eenheid door Democratie" opgericht, waarin voornamelijk vrijzinnig democraten en sociaal democraten participeerden. Ook de LSP stemde met de doeleinden in. De vrijzinnig democraat prof. W. Schermerhorn, die eerder lid van de LSP was geweest, was een van de oprichters en vanaf 1938 de voorzitter. De beweging wilde zich onder andere wapenen tegen het verwijt van de anti-democratische groeperingen dat het bestaande parlementaire stelsel tot verdeeldheid

van het volk leidde. In 1933 hadden immers maar liefst vierenvijftig partijen aan de Tweede Kamerverkiezingen deelgenomen, nog meer dan in het andere 'topjaar' 1922, toen achtenveertig partijen meededen. Overigens bracht een eenvoudige Kieswetwijziging, waarbij aan het indienen van kandidatenlijsten een financieel risico werd verbonden het aantal deelnemende partijen in 1937 terug tot twintig.

Slotopmerkingen.

De VDB en de LSP waren tot voor het uitbreken van de oorlog in hun politieke opstelling op verschillende terreinen weer naar elkaar toegegroeid. De VDB had zijn eis van nationale ontwapening laten vallen en op sociaal-economisch gebied was eerst de VDB een eind in behoudende richting opgeschoven, terwijl de LSP enige jaren later zich juist voorzichtig in de andere richting ontwikkelde. Zeker na Hitler's machtsovername in 1933 werd het nationaal-socialisme door beide partijen fel afgekeurd. Het was dan ook niet verwonderlijk dat er weer stemmen opgingen voor eenwording van beide partijen. Toch kwam het hier niet van. Voor samenwerking is meer nodig dan alleen

programmatische overeenstemming. Bij de VDB en de LSP lagen 'partijcultuur' en persoonlijke temperamenten te ver uit elkaar om een fusie op korte termijn mogelijk te maken. Bovendien vond in die jaren ook een andere toenadering plaats: die tussen de VDB en de SDAP. Hier lag met name een drastische koerswijziging van de SDAP aan ten grondslag, waarvan de beschrijving buiten het bestek van dit artikel valt. Door de oorlogsgebeurtenissen zou deze ontwikkeling het voorlopig winnen van een mogelijke verbroedering binnen het vrijzinnige kamp. De contacten die voor de oorlog tussen socialisten en (voornamelijk jongere) vrijzinnig democraten gelegd waren in de gezamenlijke strijd tegen het nationaal-socialisme vormden een basis voor de uiteindelijke fusie na de oorlog in de PvdA. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog stonden LSP en VDB evenwel in de marge van de politiek en de maatschappij. De VDB was na de zwenking van de SDAP niet langer meer de enig mogelijke niet-godsdienstige regeringspartner die voor de confessionelen acceptabel was en verloor hierdoor aan politiek gewicht. Daarnaast had het verzuilingsproces zowel de LSP als de VDB in het defensief gedrongen. Een grote partijpolitieke rol was hen in die periode daarom niet meer beschoren.

De Tweede Wereldoorlog

R.A. Koole

De VDB en de LSP gingen gescheiden de oorlog in. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was hun politieke rol nog slechts gering geweest. Mede hierdoor was de bereidheid tot koerswijzigingen gegroeid. Tot veranderingen in het partijstelsel had dit nog niet geleid. Ook van vele andere kanten was echter op wijziging van dit stelsel aangedrongen. Zo had de roep om nationale eenheid gedurende de laatste vooroorlogse jaren vaak geklonken. De anti-NSB-beweging 'Eenheid door Democratie' was hier een exponent van. Door de oorlogsgebeurtenissen werden de meeste andere politieke wensen voorlopig aan dit streven ondergeschikt gemaakt.

Het appel van nationale eenheid werd tijdens de oorlog op verschillende manieren beantwoord. Organisatorisch was er allereerst de Nederlandse Unie, die in juli 1940 werd opgericht, evenwel onder "erkenning van de gewijzigde verhoudingen", hetgeen in de ogen van velen gevaarlijk dicht in de buurt van collaboratie met de bezetter kwam. Dat de Unie toch een enorme aanhang verwierf wordt meestal verklaard door erop te wijzen dat dit de enige manier was waarop het Nederlandse volk uiting kon geven aan zijn misnoegen over de Duitse bezetting, zonder dat dit betekende dat het achter de politiek van de Unie stond. In december 1941 werd zij echter weer door de bezetter verboden. Later in de oorlog werd in gijzelaarskampen en in de illegaliteit de Nederlandse Volksbeweging (NVB) voorbereid.

Beide eenheidsbewegingen waren voor de VDB en de LSP op weliswaar totaal verschillende wijze van belang. Op het wel en wee van deze twee partijen zal hierna kort worden ingegaan.

Ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Tot de verbodenverklaringen van 5 juli 1941 konden de VDB en de LSP zelfstandig blijven bestaan. Anders dan de communistische en socialistische partijen, die sinds juli 1940 onder NSB-curatele waren gesteld, mochten zij ruim een jaar na de Duitse inval blijven door functioneren. Dit werd hen echter steeds

moeilijker gemaakt. Censuur, deportatie van kaderleden en verbod op bijeenkomsten maakten een 'normale' gang van zaken onmogelijk. Toch werd veel ondernomen. Vertegenwoordigers van zes politieke partijen kwamen reeds in een vroeg stadium in het zogeheten Politiek Convent bijeen om gezamenlijk een standpunt te bepalen en zo mogelijk tot actie te komen. Voor de LSP namen deel voorzitter prof. mr. B.M. Telders en secretaris mr. J. Rutgers; voor de VDB fractievoorzitter mr. A.M. Joekes en partijvoorzitter mr. M. Slingenberg. In het Convent waarschuwde met name Telders ervoor dat men bij het denken over staatkundige hervormingen niet het beginsel van verdraagzaamheid kon veronachtzamen "zonder in on-Nederlands vaarwater te geraken". Toen de Nederlandse Unie naar de mening van het Politiek Convent zich te veel ontwikkelde in de richting van erkenning van de nieuwe orde, rezen bij hem en vele anderen ernstige bedenkingen.

Buiten het Politiek Convent was van de twee vrijzinnige partijen vooral de LSP actief. Dit verschil in actiebereidheid tussen beide partijen was opmerkelijk. Voor de oorlog was het immers juist de VDB geweest die zich, meer dan de LSP, had ingezet voor de bestrijding van het nationaal-socialisme. De wisselingen in de politieke leiding van de partijen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog verklaren deze paradox grotendeels. De VDB kende in Joekes en Slingenberg minder strijd bare figuren. Het lidmaatschap van de VDB werd door hen verenigbaar geacht met dat van de Nederlandse Unie. Het hoofdbestuur van de LSP daarentegen besloot op advies van de energieke Telders af te wachten en zich 'voorlopig' te onthouden. Het Liberale Weekblad, waarin Telders, Rutgers en Abspoel zich weinig van de censuur aantrokken, werd door deze opstelling ook steeds meer buiten de kring van de LSP gelezen. Vele individuele LSP-leden werden overigens wel lid van de Unie.

Buiten de LSP-organisatie verzetten verscheidene (prominente) liberalen zich tegen de anti-joodse maatregelen van de bezetter. Op de Leidse universiteit sprak prof. R.P. Cleveringa,

die na de oorlog mede-oprichter zou zijn van de Partij van de Vrijheid, in november 1940 een indrukwekkende rede uit. Aanleiding was het ontslag van een joodse collega. Op de rede volgde een studentenstaking, waarop de bezetter de Leidse universiteit sloot. Cleveringa werd voor acht maanden opgesloten. Zijn collega Telders ging voort met het uiten van openlijke protesten, hoewel hij wist dat hij daarmee gevaar liep. Op 18 december 1940 werd hij gearresteerd en zou vlak voor de bevrijding in het concentratiekamp Bergen-Belsen komen te overlijden.

De traditioneel vrij zwakke partijorganisatie, kreeg met de arrestatie van Telders een gevoelige klap te verwerken. Maar dankzij de activiteiten van secretaris Rutgers en hoofdbestuurlid mr. M.H. de Boer kon gedurende de oorlogsjaren toch enig contact onderhouden worden met partijleden. Vanuit de BJJ werd in april het illegale blad *Slaet* op den Trommele uitgegeven, dat de gehele oorlog zou blijven verschijnen. De initiatiefnemers, de meesten studenten, riepen in dit strijdvaardige blad aanvankelijk op om te streven naar een fusie met gelijkgezinde partijen, met name met de VDB. Maar aan het einde van de oorlog verzette het blad zich tegen de idee van een socialistisch georiënteerde Nederlandse Volksbeweging en pleitte voor herstel van het vooroorlogse partijstelsel, exclusief de NSB.

Vanuit de gelederen van de VDB ging, zoals reeds vermeld, weinig initiatief uit. Wel trad op individueel niveau voorzitter Joekes voor velen als adviseur op tot zijn gijzelaarschap in Gestel, waar hij met andere prominente gevangenen de politieke toekomst van Nederland na de oorlog kon bediscussieren. Anders dan de partij, bleef de jongerenorganisatie VDJO functioneren. Hierdoor had zij tijdens en na de oorlog een belangrijke stem in de discussie over partijpolitieke vernieuwing.

Toewerken naar partijpolitieke vernieuwing.

In Den Haag kwam vanaf 1944 een groep vrijzinnig-democraten bijeen om hierover te praten. Geconcludeerd werd dat de VDB na de oorlog moest streven naar nauwe samenwerking met andere partijen, wellicht zelfs naar een fusie. Direct naar de bevrijding bleek ook Joekes het hier mee eens te zijn; voormalig politiek leider en burgemeester van Rotterdam, mr. P.J. Oud, had daarentegen zijn bedenkingen. De VDB participeerde in de in mei 1945 officieel opgerichte NVB, waaruit tenslotte in 1946 de Partij van den Arbeid geboren werd als een samengaan van onder andere de SDAP en de VDB.

De ideologische grondslag vormde het zogenaamde "personalistisch socialisme". Oud voelde zich in deze PvdA, die steeds meer een voortzetting van de SDAP bleek te zijn, nooit echt thuis. In 1947 trad hij uit de partij en het volgende jaar was hij mede-oprichter van de VVD, die vooral op zijn initiatief tot stand was gekomen.

Op haar beurt was de VVD weer een samengaan van de groep rond Oud en de Partij van de Vrijheid (PvdV). De PvdV was in 1946 opgericht door een comité onder leiding van de industrieel mr. D.U. Stikker, die hiertoe aangemoedigd was door de jongeren in de BJJ. De LSP was hiermee in de PvdV opgegaan.

Slot.

Voor de oorlog waren er met betrekking tot de vrijzinnige partijen twee tendensen zichtbaar geweest. Enerzijds had een toenadering op bepaalde punten plaatsgevonden tussen de VDB en de SDAP. Anderzijds waren er ook aanzetten geweest voor verbroedering van VDB en LSP. Door de oorlog werd de eerste toenadering tijdelijk dominant. Maar na de oorlog herwon de tweede tendens aan kracht. Het uiteindelijke resultaat was een opsplitsing van de vrijzinnig-democratische groep, waardoor de scheuring van 1901 weer gedeeltelijk ongedaan werd gemaakt. De VVD kan immers beschouwd worden als de erfgenaam van zowel de conservatieve Liberale Staatspartij (opvolger van onder andere de Liberale Unie) als van het meer behoudende deel van de VDB, zij het aangepast aan de inzichten van de naoorlogse periode.

De VVD opgericht

A.D.H. Huysman

Op dertig augustus 1947 gaf de ervaren parlementarier en vrijzinnig democraat van origine mr. P.J. Oud openlijk uiting in het Handelsblad aan de stijgende onrust van hem en een aantal vroegere vrijzinnig democraten over de richting, waarin de politiek van de nog jonge Partij van de Arbeid (PvdA) zich bewoog.

Actie en reactie.

De voorzitter van de Partij van de Vrijheid (PvdV), mr. D.U. Stikker, reageerde in het Handelsblad van twaalf september 1947 positief op Ouds suggestie over de mogelijkheden van een verbrede vrijzinnige samenwerking. De reactie van Stikker: "Tot een zodanige koers zijn wij bereid" en hij stelde een politiek gesprek voor met als einddoel: een sterke, progressief gezinde partij.

Een dag na het artikel van Stikker, op dertien september 1947, bracht het Handelsblad zelf in een hoofdartikel in herinnering, dat Oud al bij de fusie van de politieke partijen tot de PvdA in februari 1946, had verklaard dat die PvdA natuurlijk twee vleugels zou hebben. Als moeilijkheden zag Oud toen al de socialisatie en het al dan niet wegnemen van het winstmotief. Sindsdien kwamen daar de ordening a la Vos (Hein Vos was een belangrijk econoom en politicus in de PvdA) en de Indische kwestie bij, alsmede "een fiscaal beleid, dat crisiswinst probeert te maken voor een socialistische maatschappijopbouw".

Met voldoening stelde het Handelsblad vast, dat tussen de leider van de PvdV, de heer Stikker, en de heer Oud en zijn medestanders gelijkheid in wezen was gebleken. Daarover zou het gesprek ook moeten lopen en het Handelsblad voegde eraan toe, dat na een uittreding van haar in wezen niet-socialistische leden, het socialistische karakter van de PvdA ook duidelijker zou kunnen worden.

Onder voorzitterschap van Oud werd een comite van vroegere vrijzinnig democraten en 'politiek daklozen' gevormd tot voorbereiding van de oprichting van een democratische volkspartij. Secretaris van het comite werd mr. J.G. Bettink

te Haarlem.

De besprekingen tussen een delegatie uit het hoofdbestuur van de PvdV en uit de Groep Oud hadden succes. De huishoudelijke vergadering van de PvdV aanvaardde op zaterdagmorgen vierentwintig januari 1948 het resultaat van het overleg. Tevens keurde zij de algemene richtlijnen van het ontworpen beginselprogramma goed; honderdnegenentachtig afgevaardigden stemden voor en twee tegen.

De Groep Oud had een gelijkkluidend besluit genomen en zo kwam de samensmelting van beide staatkundige groeperingen tot de nieuwe 'Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' definitief tot stand. 's Middags presenteerde de nieuwe VVD zich in het openbaar op de bijeenkomst in Bellevue in Amsterdam. Mr. Stikker werd voorzitter en mr. Oud vice-voorzitter.

Stikkers visie.

"Wij leven", zo zei Stikker, "in een geschonden wereld. Geruchten over een Derde Wereldoorlog treffen ons oor. Toch mogen wij niet bij de pakken neerzitten. Integendeel, de handen moeten worden ineengeslagen en dat is het, wat wij doen bij de oprichting van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Deze partij wil in de eerste plaats een beginselpartij zijn". Hij wees daarbij op de fundamentele betekenis van de vrijheid, de verantwoordelijkheid en de sociale gerechtigheid. Bij de bespreking van de Indische politiek wees mr. Stikker op de zijns inziens grootste fout, die het kabinet Beel hierbij maakte, namelijk dat het kabinet zich lange tijd heeft gedragen, alsof er onder de Indonesische bevolking geen anderen dan aanhangers van de Republiek waren: "Deze republiek is daardoor op een veel te hoog plan gekomen. De geesten, die deze regering Beel zelve heeft opgeroepen, raakt zij thans niet meer kwijt". (In het kabinet Beel -van drie juli 1946 tot zeven augustus 1948- werd de portefeuille Overzeese Gebiedsdelen beheerd door de PvdA'er mr. J.A. Jonkman.) Uitvoerig stond Stikker stil bij de verhouding tot de PvdA. Hij wees het socialisme af, omdat het

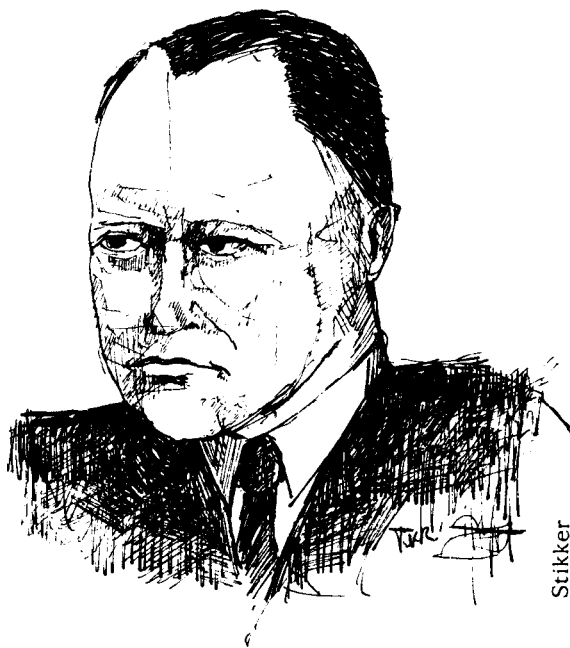
geen geestelijke wapens heeft om zich te verweren tegen de totalitaire collectivistische staatsopvatting van het communisme. Enkele maanden later, op zeventien augustus 1948, zou Stikker als minister van Buitenlandse Zaken gaan samenwerken met de socialisten in een kabinet onder leiding van dr. W. Drees.

Ouds principes.

Oud betoogde dat het niet zo verwonderlijk was, dat vrijzinnig democraten en liberalen elkaar nu weer hadden gevonden, "omdat zij altijd loten van een liberale stam zijn geweest". Hij zei dat Thorbecke de geestelijke vader was van liberalen en vrijzinnig democraten; het liberalisme van Thorbecke is de drager van de vooruitgang geweest. De grote fout van de vrijzinnig democraten vond hij de voorgestane eenzijdige ontwapening. Ondanks de latere verdeeldheid hebben vrijzinnig democraten en liberalen elkaar op moeilijke ogenblikken in onze staatkundige historie toch altijd weten te vinden, zo zei mr. Oud.

Van 1933 tot 1937 hebben liberalen en vrijzinnig democraten in het kabinet Colijn samen regeringsverantwoordelijkheid gedragen; "Dat kabinet", zo riep Oud uit, "is zeker niet het slechtste geweest dat Nederland heeft gekend. Ik hoef mij over deze vier jaren niet te schamen". Ongetwijfeld begon vanaf die tijd de verbetering in de verstandhouding. Oud ging uitvoerig in op zijn -aanvankelijk zeer aarzelende- toetreding tot de nieuwe PvdA, waarin getuige het beginselprogramma, de oude SDAP tenslotte het overwicht heeft gekregen; "Dit program is een zuiver socialistisch program, dat voor vrijzinnig democraten niet is te aanvaarden".

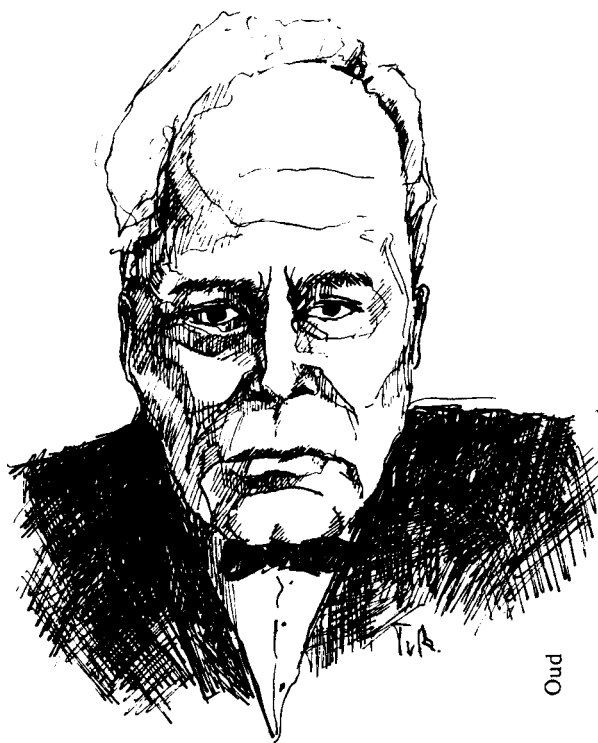
Mr. Oud bevestigde, dat in zijn gesprek met Stikker geen principiële verschillen boven tafel kwamen. Daardoor kon de VVD worden opgericht; "Het wezen der partij komt in de naam duidelijk tot uiting. Zij wil zijn: volkspartij en geen partij voor een bepaalde groep of klasse. De VVD wil naar een juiste verhouding streven tussen vrijheid en gebondenheid. Zij staat op het standpunt, dat het particulier eigendomsrecht en het particuliere bedrijf niet mogen worden beschouwd als een euvel. De VVD is een voorstander van een zeer sociale politiek, maar tegelijkertijd anti-socialistisch", aldus Oud. Over de Indische kwestie liet Oud zich in dezelfde zin uit als Stikker; "Men is ook met de politionele actie te laat begonnen en op een te beperkte schaal. Staatsmanswijsheid zal, ook voor een ander bewind, vorderen thans van de toestand te maken wat er nog van te maken is. Ook hier

moeten wij voor alles de kunst van het mogelijke betrachten". De VVD weet, zei Oud, dat samenwerking tussen verschillende politieke groeperingen onmisbaar is bij de staatkundige verhoudingen in Nederland; "zij is daartoe in beginsel bereid, bij voorbaat slechts die groepen uitsluitend, die door hun beginselen of hun gedragingen anti-nationaal zijn".

Conflict Stikker - Oud.

Van 1948 tot 1952 was Stikker minister van Buitenlandse Zaken in twee opeenvolgende kabinetten Drees. Derhalve kreeg hij een belangrijk aandeel in de onderhandelingen over de verhouding tot Indonesië en speciaal over de status van Nieuw-Guinea. Stikker was voorstander van de overdracht van de soevereiniteit over Nieuw-Guinea aan Indonesië. De fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer, Oud, liet een overigens niet aangenomen motie van wantrouwen in stemming brengen, omdat de regering haar standpunt over de soevereiniteitsoverdracht zou hebben gewijzigd, zonder daarover met de Tweede Kamer van gedachten te wisselen (januari 1951). Stikker trad hierna af als minister en er ontstond een kabinetscrisis. In maart 1951 werd het tweede kabinet Drees geformuleerd en Stikker kreeg opnieuw de portefeuille van Buitenlandse Zaken.

Oud

Oud: scherpzinnig en boeiend.

Mr. Oud was van september 1948 tot het najaar van 1963 fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer. Toen hij zich in 1963 uit het politieke leven terug trok -hij was toen zevenenzeventig jaar- werden zijn verdiensten voor het land geeerd door zijn benoeming tot minister van Staat. Oud was een van de scherpzinnigste en boeiendste figuren uit het politieke leven van ons land in de twintigste eeuw. Zijn veelzijdigheid uitte hij in de functies die hij heeft bekleed en in de werkzaamheden, die hij heeft verricht: minister van Financien, burgemeester van Rotterdam, fractieleider van de VVD in de Tweede Kamer, voorzitter van de VVD, hoogleraar in het Staats- en Administratief Recht, schrijver van talrijke standaardwerken. Zijn redevoeringen muntten uit door een logische en systematische opbouw.

Pieter Jacobus Oud werd op vijf december 1886 in Purmerend geboren. Hij overleed op eenentachtig jarige leeftijd in zijn woning aan het Willemsplein te Rotterdam. "Oud was een parlementarier, die het parlement aanzien gaf", met deze woorden reageerde mr. E.H. Toxopeus, de leider van de liberale Tweede Kamerfractie, op het overlijden van Oud. Toxopeus was de opvolger van Oud als partijleider van de VVD.

Roaring sixties

K.P.H. Faber

Je moet er wel voor in de juiste stad wonen, anders waren de roaring sixties in de Nederlanden aan je voorbijgegaan. Al met al valt de vergelijking met de Amerikaanse pendant nogal mager uit. Jazz, Al Capone, drooglegging en speak easy's aan de ene kant, krenten uitdelen, rookmagiers, rellen rond de Dam aan de andere kant. Er is ook een overeenkomst: in de United States of America was het een zekere bovenlaag die aan het roaren kon slaan, dankzij jazz en whiskey aangesleept door een nijvere onderwereld. Het gebeuren bij ons speelt zich af in academische kringen waar dan studenten ruiten ingooien van gebouwen, waarin ze (soms) nu staan te doceren. Het is waar, de haven komt er even bij in 1966, het rellen werd een nationale Amsterdamse sport, tussen een paar pilsjes door. Tussen de Provo's zaten ook wat ontevreden kantoorbedienden en bij een studentendemonstratie wilde ook Marcus Bakker wel eens het wakkere kopje vertonen. Met die demonstratie zaten we toch al in Den Haag, zowaar, en ook studenten uit Nijmegen wilden bij Provo-happenings wel eens de hegemonie van het Amsterdamse gebeuren doorbreken en dan de vermaarde seksuele revolutie, die met enige vertraging in de zeventiger jaren zowaar een sexslop in Kampen opleverde (geen lang leven beschoren). Vanwaar al dit gedoe?

Het uitzicht bepaalt.

De geschiedenis van de periode is nog niet geschreven en dat komt omdat men het nog moet 'verwerken'. De mensen die er toen inzaten hebben in hun geestelijke make-up vaak nogal wat ingredienten verwerkt uit de sixties, die ze dagelijks gebruiken, we zijn democratischer, ludieker en staan meer open voor alles en nog wat dan daarvoor en al die verworvenheden voor gebruik van alledag laten zich niet zonder pijn kritisch onderzoeken. Als een historicus een poging waagt om die tijd te analyseren, merkt hij dat er stukjes van de eigen geestelijke wapenuitrusting moeten worden gedemonteerd en onder een microscoop gelegd worden. Levende stukjes die een voorgeschiedenis hebben en een

toekomst (hopenlijk). Meestal plegen we als onderzoekers sectie op eer lijk, het stuk geschiedenis is afgesloten, geestelijk zijn er vage banden mee, die een analyse niet in de weg staan. Kortom, we staan er objectief tegenover. Dat is nu niet het geval.

De zestiger jaren zitten ingeklemd tussen de jaren vijftig met hun zuilen, hun soberheid ("toen was geluk nog heel gewoon") en hun onwankelbare autoriteiten met de boeman Rusland, de jaren zeventig al economisch aarzelend, die de winst van de sixties gaan verwerken in staat en maatschappij en dan de kater van de jaren tachtig. De bomen groeien al lang niet meer de hemel in, de verzorgingsstaat moet een stapje terug, werklozen en een deel van de jeugd dat de verloren generatie dreigt te worden. Zo zou in grote lijnen het scenario moeten luiden. Als na de jaren zestig een economische en technologische stroomversnelling was ontstaan dan zouden we er misschien wat meewarig tegenover staan, zo in de stijl van 'dat waren de eerste aanzetten voor nu', zoals men in het tijdperk van de huidige fiets aankijkt tegen de krakkemikkige bouwsels, waarmee toen heren aller stand hun nek wensten te riskeren. Nu is het toch meer van: 'Wat zagen we het toen allemaal zitten en wat is er nu van terecht gekomen?'. Ondergetekende heeft die stemming onder meer tijdgenoten aangetroffen, die een (mini)rolletje in het geheel speelden. Wat waren dan die idealen? Vooral leuk om dat eens vanuit de tachtiger jaren te bekijken. Nogmaals, dat uitzicht maakt veel uit. Geschiedenis schrijven we vanuit een boot op een rivier met allerlei bochten. Hoe ziet vanuit deze bocht het 'paradise lost' van de zestiger jaren eruit.

Vrijheid.

In de jaren zestig wordt (zo'n beetje dan) de eerste na-oorlogse generatie volwassen en zie ze maar eens op klassefoto's staan. De vijftiger jaren: nog meer of minder getrimd en in het gelid, maar ze kijken al met minder heilig ontzag als voor de oorlog naar de fotograaf en de leraar wil zowaar ook al eens lachen, hoewel hij het met

zijn collega's uit de dertiger jaren eens is wat een hoogst belangrijke zaak het onderwijs is. Hier worden jonge mensen gevormd in alle modaliteiten nog van de jaren vijftig. De zuilen zijn een levende zaak: rooms-katholiek, protestant, socialistisch en liberaal en erop afgestemd de kranten, partijen, vakbonden, kerken en voetbalverenigingen. Toch lijken die rekels op de foto al uit die nauwe voegen te barsten. En dan krijgen ze praatjes, het is de eerste generatie die het enigszins ruim 'kan doen'. Alle volgende zullen het steeds ruimer 'kunnen doen', ook de huidige. We krijgen rommers, worden financieel onafhankelijk van de ouders, we hoeven niet meer in te wonen, we willen een eigen vlotte levensstijl. Vroeger kon er niks ook al een bewijs dat ze het vroeger niet goed bekeken, ze lieten zich veel teveel op hun kop zitten, een crisis een oorlog die de ouders hadden meegemaakt, allemaal een smoes voor te weinig lef. De Ik-Jan Cremers van die tijd hebben niet allemaal boeken geschreven, maar wilden graag afrekenen met de oude armoe. Een generatie dus die het beter bekeek. Er zijn wat types generatieconflicten, maar dit is er niet een van het gebruikelijke: de nieuwe club wil zo snel mogelijk aan het roer om het veel verder te schoppen in dezelfde richting als de oude, die lang niet goed had doorgezet. Hier wordt de neus opgehaald voor de erfenis als men die al kent. Wij willen ervan genieten, die oude toestand is dood hout en nu het gezag.

De zuilen van voor de oorlog hadden hun lot in de handen van leiders gelegd. In feite geloofde men zijn willen en streven veilig in de handen van die onkreukbare eenzame man aan de top. Wat hadden ze anders gemoeten (in de ogen van later). Ze waren niet ontwikkeld, de vrijmoedigheid om geheel voor zichzelf, alleen, op het politiek of maatschappelijk platform actie te voeren ontbrak. Men bleef liever veilig in de gesloten gelederen van de eigen groep. De na-oorlogse generatie wil zo'n type leider niet, ze hebben hem eenvoudig niet nodig. De gesloten gelederen waaieren uiteen, wie gaat er nog naar de kerk, thuis wordt er uit een gemakzuchtige toegeeflijkheid niet meer opgevoed. Men wil zijn vrijheid.

En dan gaan we met de Provo's nog eens kijken hoe het daarmee staat. Dan blijken er aan de top een aantal pakkendragende autoriteiten uit het establishment te zijn, die de knuppel op ons loslaten als we een persoonlijk maximale vrijheid voor ons opeisen om bijvoorbeeld niet mee te hoeven draaien in een prestatie maatschappij of ludiek het gezag gaan uitdagen. Want daar gaat het toch om in een democratie: om de vrijheid.

Ook op de universiteit, als we willen gaan meeregeren, elke nieuwe generatie wil dolgraag 'aan de bak', dan blijken hoogleraren helemaal niet dol op kritiek of inspraak bij de benoeming van collega's bijvoorbeeld. Komt er dan nog maatschappijkritiek over structuren die 'kapitalistisch' zijn en een warm gevoelde sympathie (uit de verte) voor de onderdrukte Derde Wereld, dan zijn de poppen aan het dansen. Regentenmentaliteit, Johnson moordenaar, repressieve tolerantie, vandaar een bloemlezing uit het bonte boeket van de jaren zestig. Zo klinkt het als een verwerpelijke zaak, een ondankbare generatie voor alles wat vader Drees voor ons deed gooit 'zijn kont tegen de krib'.

De winst van toen.

Toch is de winst dat de rebellen van toen en de onthutste verdedigers van de status quo de politici van dat moment zich opnieuw moesten gaan bezinnen over het wezen van de democratie en over waarden in de samenleving. De regenten waren onthutst. Ze hadden het toch zo mooi voor elkaar: er was een prettige welvaart en voor alles en overal werd gezorgd. Wat willen ze dan?

Tegenwoordig zouden we zeggen de jongelui hadden de 'basis' ontdekt. Voor de grote massa hield en houdt de democratie niet veel meer in dan een verwarrende hoeveelheid partijen die hun visie al dan niet confessioneel getint etaleerden op problemen (let op de ervaring in het onderwijs), die met veel moeite aan een select gezelschap uit de duiden zijn, maar die de meute ver boven de pet gaan. Democratie betekende een aantal keren de verplichte gang naar de stembus maken en dan in vredesnaam het hokje rood maken van de club, waarop men geestelijk of maatschappelijk geabonneerd is.

Vergelijk dit nu eens met de veel gesmaakte kolchos in Rusland, daar zitten in zo'n boerenstand de leden van de gemeenschap samen met de vertegenwoordigers van de partij (dus kijk uit wat je zegt). Over gewone politiek, laat staan buitenlandse, over het grote regeringsbeleid mag je niks zeggen. Maar wel kan je komen met de kritiek op het functioneren van bepaalde ambtenaren, je beslist mee over de aankoop van nieuw materiaal, etcetera. Kortom, je krijgt het plezierige gevoel dat op de gewone dagelijkse gang van zaken wel degelijk enige greep is. De oudere generaties hadden natuurlijk veel liever hun eigen stukje grond gehad, maar dat zat er nu eenmaal niet in. Men werkt samen voor het eigen (staats)bedrijf. Hoe zal nu een volslagen buitenstaander over honderd jaar dit geheel beoordelen, het invullen van het rode hokje of die

bemoeiing met de dagelijkse gang van zaken? Wat is nu meer democratie (letterlijk: regeren door het volk, volksinbreng)? Hoe zal een boer in Chili 1985 het zien? Heeft de gemiddelde kantoorbediende of arbeider bij ons het gevoel dat het zijn bedrijf is? Heeft in het algemeen een werknemer bij ons het gevoel dat er naar hem geluisterd wordt als hij zijn inbreng zou willen leveren tot de dagelijkse gang van zaken? "Democratie is de wil van het volk", zei Wim Kan, "elke dag lees ik stomverbaasd in de krant wat ik nu weer wil".

Als de deelnemers aan het grote spel van de democratie het gevoel krijgen dat ze toch maar alleen aan de kant staan is het spel van de democratie verloren. De ongeveer dertig democratieën in de wereld van totaal tweehonderd landen moeten zich eens afvragen of hun gezelschapsspel wel zo aantrekkelijk lijkt voor de rest.

Ook winst was te ontdekken hoe moeilijk democratie wel niet is: de democratie eist van zijn student-meebestuurders (of een leerlingenparlement) kennis van zaken. Ondergetekende herinnert zich de enorme stapels stencils voor elke vergadering. Men moet in reglementen duiken, men moet met gefundeerde nota's komen. Men moet 'beheren', zoals een landheer vroeger het wel en wee van zijn bezit bestuurde. Dit alles is en was een zware opgaaf voor studenten en leerlingen en iedereen, die betrokken is bij democratiseren. Wie loopt er nu nog warm voor?

Winst was tenslotte dat het gezag aan zichzelf

ontdekt werd. De goed in het pak gestoken heren die ons regeren waren niet zo soepel of democratisch als ze uitgedaagd werden. Democratische gezindheid betekent opening van zaken willen geven en aanspreekbaar zijn. Men moet van de politiek geen studeerkamergeleerdenwerk maken, maar liefst zakelijk en in begrijpelijke taal zijn beleid willen verdedigen. Neem maar de tijd het uit te leggen. Ook kan men een oppositie niet afdoen als kwajongenswerk of kwaadwilig (vergelijk kritiek op de Provo's).

De kernproblemen blijven.

Wat dit alles betreft vlogen in de jaren zestig de vonken eraf. Er werd naar hartelust gepolariseerd, geconfronteerd en gedemocratiseerd en het lijkt nu of iedereen zijn lesje geleerd heeft: de politie van de knuppel heeft nu een psycholoog in dienst. Inspraak van onderop wordt nu van hogerhand (vergeefs) bevorderd. De crisis werkt een no-nonsense beleid in de hand waarvan de sense is terechte bezuinigingen. De winst van de jaren zestig lijkt op de begroting van 1985 te drukken. Toch zullen de kernproblemen van het functioneren van de democratie altijd blijven zoals ze in de jaren zestig werden ontdekt, en het was dan ook de verdienste toen daar de gedachten over los te maken, zelfs als men het met de vroegere burgemeester Van Hall eens kan zijn dat de vorm waarin het gebeurde geen bewondering verdient.

Liberaal Democratisch Centrum

D.R.F. van Bremen

In 1962 werd het Liberaal Democratisch Centrum (LDC) opgericht als direct gevolg van de lauwe reactie binnen de VVD op de verkiezingsnederlaag van datzelfde jaar. Haar doel was het de VVD terug te brengen tot de partij die in 1948 door mede-oprichter mr. D.U. Stikker werd getypeerd als: "Een sterk progressief gezinde partij, die allen omvat, voor wie de geestelijke vrijheid primair is, de sociale gerechtigheid plicht en die het economische leven niet willen zien verstarren in het keurslijf van een socialistische dogmatiek, die uiteindelijk in het staatsabsolutisme moet eindigen".

Beginperiode.

Direct na de oprichting van het LDC, bestaande uit VVD-leden, die weer voor een groot gedeelte afkomstig waren uit de JOVD, ontstond een discussie of men buiten dan wel binnen de VVD zou optreden. Met gering verschil bleek de meerderheid voor het laatste te kiezen. Het LDC werd zodoende de eerste georganiseerde vleugel binnen een politieke partij. Later in de zestiger jaren zouden er in het kader van het streven naar partijvernieuwing in andere partijen meerdere volgen. Voor het oprichten van een nieuwe partij "tussen de VVD en de PvdA in" achtte men de tijd nog niet rijp. Omdat het LDC in haar soort de eerste was, droegen de activiteiten aanvankelijk sterk het karakter van het streven naar interne partijvernieuwing. Hierbij werd ervaren dat vernieuwing mogelijk was, zij het langzaam en dat men daarbij uiterst behoedzaam te werk moest gaan. Dat deze "politiek van lange adem" voor velen als te langdurig werd ervaren spreekt bijna vanzelf, gezien de jeugd van het merendeel van de leden.

Het LDC werd door het hoofdbestuur van de VVD erkend als de georganiseerde linkervleugel binnen de partij en daar bleef het voorlopig bij. Een half jaar na de oprichting trad de eerste voorzitter van het LDC, mr. dr. H.J. Roethof, af en verliet de VVD. Als actief lid van de PvdA gaf hij kort daarop in een interview in de Driemaster als zijn mening te kennen: "Ik voel mij nog steeds liberaal en daarom kiplekker in de PvdA".

De tweede voorzitter, dr. E. Nordlohne, legde in zijn brochure "Nieuwe wegen" de basis van het beleid dat door het LDC zou worden gevolgd. Interne partijdemocratie werd niet geheel onsuccesvol nagestreefd en verder hield men zich bezig met discussies op landelijk- en afdelingsniveau over een scala van landelijk-politieke onderwerpen.

Het optreden van het LDC ondersteunde het liberale element van de VVD steeds zodanig, dat dit er wellicht toe heeft bijgedragen dat verschillende VVD-kiezers en -leden zich achter de Boerenpartij gingen scharen. Ook een vorm van partijvernieuwing, die in deze tijd aan de orde was.

Partijvernieuwing.

Het LDC raakte niet minder dan de helft van zijn leden kwijt in het najaar van 1966, toen D'66 werd opgericht. Het was een duidelijk liberale voorhoede die mede gestalte gaf aan een nieuwe politieke partij als product van de partijvernieuwing. Namen als Fetter, Goudsmit, Gruyters, Heijting, Jongedijk, Nypels, etcetera moesten uit de administratie van de VVD en/of het LDC worden geschrapt. Prof. mr. P.J. Oud, die steeds heeft verkondigd dat voor de VVD de winst links ligt, merkte ten aanzien van D'66 op: "Afgezien van de staatsrechterlijke hervormingen die D'66 wil doorvoeren was het appel waarmee zij zich tot het Nederlandse volk richtte, in wezen liberaal". Toch waren ook de gedachten over staatsrechterlijke wijzigingen, als middel voor het doorbreken van verouderde partijstructuren, voor een belangrijk deel in kringen van JOVD en LDC ontstaan. In dit verband wordt verwezen naar de resolutie 'Demostaat', die in 1964 door de JOVD werd uitgebracht en waarin allerlei staatsrechterlijke vernieuwingen werden gesuggereerd. En naar de discussie binnen het LDC, speciaal naar de landelijke bijeenkomst van het LDC, waar prof. mr. J.F. Glastra van Loon, toen nog als lid van de VVD en van het LDC, een inleiding hield, waarin voor het eerst de gekozen minister-president gestalte kreeg.

De achterblijvers in het LDC waren waarschijnlijk iets minder ongeduldig en hadden de hoop op verbetering van het liberale klimaat in de VVD niet opgegeven. Deze hoop, maar vooral het feit dat door de D'66'ers het pragmatisme als leidend politiek 'beginsel' werd uitgevonden, hebben die achterblijvers gemotiveerd om de doelstellingen van het LDC om het liberalisme binnen een grotere, zich liberaal noemende, politieke partij te versterken, voort te zetten. Doch het ledenverlies betekende voor het LDC een gevoelige en merkbare tegenslag.

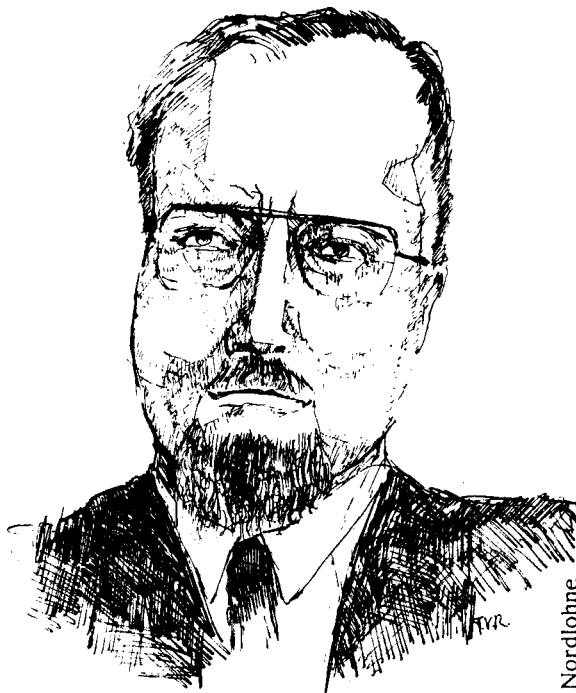
Het Liberaal Beraad.

Mede door het ontstaan van D'66 en de ideeën die zij lanceerde, alsook door de inmiddels in alle grote politieke partijen ontstane bewegingen, ging het LDC verder met de interne partijvernieuwing. Na de wisseling van het voorzitterschap in 1967, waarbij D.R.F. van Bremen de hamer overnam, kreeg men hierbij de regelrechte steun van het hoofdbestuur van de VVD. Men zag in dat ook in de liberale gelederen behoefte was aan een herorientering. Zij gaf aan een commissie opdracht om de relatie kiezer-gekozenen te bestuderen. Onder leiding van de heer mr. J.W. Geertsema werd door de commissie vlot en goed werk afgeleverd, hetgeen werd gevolgd door een reeks van uitspraken van de algemene ledenvergadering.

Hierop werd door het hoofdbestuur in 1967 het initiatief genomen om het Liberaal Beraad in te stellen. Dit werd gevormd door het dagelijks bestuur van de VVD en de besturen van de JOVD, het LDC en de Federatie van Liberale Studentenverenigingen in Nederland. De fractievoorzitters van Eerste en Tweede Kamer woonden de vergaderingen van het Liberaal Beraad bij. De taak van het Liberaal Beraad was het om zich een mening te vormen over een partijstructuur in de toekomstige Nederlandse samenleving. Aan het Liberaal Beraad werd een werkgroep toegevoegd onder leiding van drs. H.A. Korthals.

Deze werkgroep kreeg de volgende vragen van het Liberaal Beraad ter beantwoording voorgelegd:

- Waardoor functioneert de huidige partijstructuur in Nederland onvoldoende;
 - Welke partijstructuur is het meest functioneel;
 - Welke plaats neemt het liberalisme in een gewijzigde partijstructuur in; en
 - Welke functie kan de VVD vervullen in het proces van hervorming van de partijstructuur.
- In uitstekende harmonie werd zowel in de

werkgroep als in het Liberaal Beraad zelf tussen de partners samengewerkt. Dit werd aanleiding voor de VVD-top om na voltooiing van de eerste taakstelling het Liberaal Beraad in te schakelen voor het ontwerp van het verkiezingsprogramma 1971. In december 1969 was het Liberaal Beraad ook met deze taak gereed, ruim op tijd om de partij in te schakelen om op basis van de uitvoerige rapportage te discussiëren over het komende verkiezingsprogramma.

De eindperiode van het LDC.

We zijn inmiddels in de chronologische schets van de gebeurtenissen aangeland in de eindfase van het bestaan van het LDC. Geplaagd door het ledenverlies vervolgde het LDC dus zijn ingeslagen koers om uitgaande van de eerder opgestelde strategie vooral intern in de VVD tot partijvernieuwing te komen. Hierbij werd, de koppen van de artikelen in de pers geven dit in deze periode aan, vooral het harmonie-model toegepast. Dit hield niet in dat er niet van tijd tot tijd een kritisch geluid werd gehoord.

In het najaar van 1967 lanceerde het LDC een discussie-nota 'Liberalisme en partijvernieuwing', die zowel bedoeld was voor het uitlokken van discussie binnen de VVD en dus ook in het LDC alsook door de gepresenteerde analyse een stuk kritiek ten beste gaf ten aanzien van de interne partijdemocratische verhoudingen. De nota werd

integraal in de aflevering van vier april 1968 van Vrijheid en Democratie, het orgaan van de VVD, afgedrukt, zij het onder begeleiding van een ten aanzien van enkele inhoudelijke punten afhoudende reactie van het partijbestuur. Op twee mei van dit jaar reageerde het hoofdbestuur in hoofdzaak welwillend en positief op de nota in haar orgaan. De dreigende rimpeling in de verhouding met het LDC werd aldus bij voorbaat glad gestreken. Later werd aan de kennelijke behoefte van vooral JOVD en LDC aan meningsvormende discussie tegemoet gekomen door de instelling van het Liberaal Beraad.

De opstelling van het LDC had een paar gevolgen. Aan de ene kant was door de permissieve houding van de VVD-leiding het bestuur van het LDC 'ingepakt', hetgeen in een enkel geval leidde tot rechtstreekse kritische geluiden vanuit afdelingen van het LDC. Zo werd door de afdeling Amsterdam een mening doorgegeven aan de pers, die tot een woedende reactie van de VVD leidde. Bij een andere gelegenheid was het in een gematigder toonzetting de afdeling Den Haag die bij gebrek aan het hiërarchische kanaal een uitlaatklep in de pers vond voor kritiek op de VVD. Aan de andere kant werd de houding van de VVD-top door de ongeorganiseerde rechter vleugel van de VVD in de gaten en waar mogelijk in toom gehouden. Er zijn van dit laatste in ieder geval een paar duidelijke voorbeelden te geven. Bij de viering van het twintig jarig bestaan van de VVD in het RAI-congrescentrum in januari 1968 zag mr. H. van Riel, voorzitter van de Eerste Kamerfractie, zijn kans schoon om de "linkse rakkers" eens flink de oren te wassen. Ook de ervaring van het optreden van Van Riel op het partijcongres in april 1968 in Maastricht was zo'n voorbeeld, waar hij op de hem kenmerkende wijze afrekende met "linkse" geluiden uit de eigen partijgelederen. Het onderwerp was Vietnam. Van verschillende kanten werd naderhand het LDC-bestuur verweten dat het niet opkwam voor de geestverwante woordvoerder, ir. F. Wagenmaker. Doch de stemming in de zaal van in ruime meerderheid aanwezige liberalen zou tot een op dat moment ongewenste botsing hebben kunnen leiden.

Aldus had het LDC-bestuur zich gemanoevreerd in een merkwaardige tussenpositie, die slechts kon worden gecompenseerd wanneer een optimaal profijt kon worden bevochten vanuit de rapporten van het Liberaal Beraad. Wat het LDC wilde, was dat de basis van de partij zich verder met de discussie zou gaan bezighouden. Doch nadat de rapporten waren gepubliceerd onthield de VVD-top zich van verdere stimulering van een

actieve houding van de partij. In wezen was de transformatie van een kiesvereniging in een politieke partij nog niet voltooid. Het initiatief werd aan de afdelingen overgelaten, het 'laissez faire' was nog van kracht.

Een andere activiteit van het LDC betrof het onderhouden van contacten met de verstrooide liberalen. Met name werden de goede relaties met een groep in D'66 in stand gehouden, maar er waren ook contacten met bijvoorbeeld het Democratisch Centrum Nederland.

In een van de uitspraken van het Liberaal Beraad werd gesuggereerd dat de VVD bij de aanstaande verkiezingen als regeringspartners de confessionele partijen en D'66 zou moeten uitnodigen. Toen mr. H. van Mierlo, voorman van D'66, onomwonden liet weten niets te zien in een gesprek met de VVD-top, was dit voor de voorzitter van de VVD, mevrouw H. van Someren-Downer, aanleiding om op bruuske wijze te kennen te geven dat dit van haar kant eveneens niet opportuun voorkwam.

Beide zaken werden de oorzaak van een merkwaardige gebeurtenis. Het LDC-bestuur had er genoeg van. Jaren werk leken niet te leiden tot wat men zich had voorgesteld. In april 1970 werd op een algemene ledenvergadering meegedeeld dat men zou aftreden. Verschillende bestuursleden combineerden dit met het opzeggen van hun lidmaatschap van de VVD en daarmee van het LDC. De bedoeling was dat men het LDC liet ontploffen, geheel volgens de filosofie van de partijvernieuwing. Ondanks dat de slecht bezochte vergadering toch anders besloot, betekende dit het einde van het LDC. Er werden nog een paar interviews gepubliceerd met repliek en dupliek en toen was het voorbij.

Een terugblik anno 1985.

Achteraf kan men zich afvragen of en zo ja, welk nut acht jaren LDC voor de VVD en voor het liberalisme hebben betekend. Ik geloof te mogen stellen dat er wel enkele zaken zijn aan te wijzen die te danken zijn aan de katalysatorfunctie die het LDC in deze jaren heeft vervuld. Een paar van deze zaken zijn:

- De VVD heeft in de jaren zestig en zeventig zich ontwikkeld van een kiesvereniging tot een politieke partij.

- (-Het bestuur zou vanaf die tijd ook met politieke uitspraken komen, zeker bij monde van de voorzitter die, te beginnen met mevrouw Van Someren, een mandaat hiertoe verkreeg.)

- (- De partij werd betrokken in het mede samenstellen van een verkiezingsprogram door discussies in de algemene ledenvergadering,

voorbereid door discussies in de afdelingen.)

- De VVD moet zich van nu af, mede door het verlies van het monopolie op de liberale beginselen, continu herbezinnen op de uitgangspunten van haar dagelijkse politieke handelingen.

- Verschillende LDC'ers hebben belangrijke bestuurlijke- en partijfuncties verworven, aldus bijdragen tot het gezicht van de VVD als liberale partij.

Achteraf gezien kan men zich nog beter voorstellen dat het voor een jongere liberaal, opgevoed in de liberale beginselen in de JOVD en in roerige tijden, teleurstellend was te moeten

ervaren dat, al het idealisme ten spijt, in een echte politieke partij de leiding en het merendeel van de leden meer oog heeft voor politieke macht dan voor politieke beginselen. En dat betekende dat men er vooral op uit was om de media te bespelen met uitspraken die kiezers zouden lokken om op de VVD te stemmen en/of om er lid van te worden.

En het is het verschil tussen gelijk hebben en gelijk krijgen. Ik zou er nu niet aan moeten denken wanneer de VVD-top ons al te letterlijk had genomen en onze ideeën in een vergadering in stemming zou hebben gebracht. Dan hadden wij, handjevol democratisch liberalen, ons helemaal verloren gevoeld.

Oprichting van D'66

H. Jongendijk

Er is zeker wat voor te zeggen dat ook het behoudende en beperkte karakter van het na-oorlogse Nederlandse liberalisme een van de factoren is geweest, die hebben geleid tot de plotselinge culturele, maatschappelijke en politieke omslag in het midden van de zestiger jaren. Tegenhouden leidt tot stuwung, stuwung leidt tot doorbraak.

Wat zich aan liberalisme (en andere stromingen) in een land voordoet wordt sterk bepaald door de opties en de kracht van de andere politieke stromingen. In ons land is kennelijk van 1948 tot circa 1960 alleen ruimte geweest voor een niet zo grote liberale partij, die zich voornamelijk richtte op de belangen van het zakenleven. Zeker geen geringe belangen, maar er was natuurlijk wel behoefte aan meer vrijheden dan die van de ondernemingen. Daarvoor werd dan blijkbaar in voldoende mate geijverd door de andere partijen. Weer andere vrijheden lagen nog in de windselen; deze werden nog niet herkend en kwamen later aan bod in de politiek. Het is overigens vreemd dat de ondernemers en aanhang hun VVD nodig hadden, terwijl de rooms-rode coalities van die tijd de basis legden voor een ongekennde opbloei van het bedrijfsleven, onder andere door de politiek van lage lonen. Miljarden werden door de loontrekkers 'gespaard' ten behoeve van de aandeelhouders. Van enig 'herenleed', op economisch gebied althans, was destijds geen sprake. (Na 1968, toen de VVD ging meedoen in kabinetten werd dat wel even anders.) Maar, voorzover niet al te kerkelijk, miste men kennelijk een eigen politiek trefpunt. Dat kwam er dan ook.

Op sociaal-economisch gebied bleken de liberalen van de VVD nog conservatiever dan Drees-senior. De ideeën van de Engelse liberale econoom Keynes ter bestrijding van conjuncturele inzinkingen drongen bijvoorbeeld nauwelijks tot hen door. De teneur was het klassieke economische liberalisme, dat wil zeggen men stelde zich onder de wet van het marktmechanisme (zolang voordelig). Een eenvoudige norm die weinig denkkracht eist en in de praktijk mensonvriendelijk uitpakt, maar in ieder geval een norm.

Ten aanzien van andere politieke onderwerpen

wist de VVD aanvankelijk nog wel een goede facade op te bouwen. Op het gebied van het staatsrecht was VVD-leider Oud zelfs een algemeen erkende autoriteit. De partij wilde ook van deftige bezonnenheid getuigen wat er soms averechts uitkwam en vooral voor buitenstaanders wel eens O.B. Bommel-achtig aandeed, in de trant van 'wat ik niet begrijp bestaat niet'.

Uitingen van ongenoegen.

Van een openlijk ongenoegen over het liberalisme van de VVD werd rond 1960 al blijk gegeven door de JOVD; resoluties, politieke ontwerpen en studies getuigen daarvan. Veel JOVD'ers hadden notie van een veel breder georiënteerd en progressief liberalisme, algemeen vrijheid scheppend, ook ten aanzien van achtergebleven groepen, als voortzetting van de geweldige liberale scheppingskracht van de vorige eeuw. Dit liberalisme is in zijn hoogste vorm beschreven door John Stuart Mill (On Liberty uit 1859). Sociaal-economisch stelden de jonge liberalen zich boven de wet van het marktmechanisme (vrij!); hiervan gebruik te maken zolang dat sociaal verantwoord is. Afkeer van het zakenleven was er niet bij. Daarin begon wel de PvdA te excelleren.

De JOVD in Den Haag wist het zelfs een keer tot een 1 mei-bijeenkomst te brengen, waarvoor ook Vonhoff belangstelling toonde en wel met een spreekbeurt. Het ging om het betuigen van respect voor de arbeid. Veel effect hadden de JOVD-activiteiten niet, behalve dan tenslotte de leverantie van een aantal leden en oud-leden aan het Liberaal Democratisch Centrum (LDC), een progressief-liberale ontmoetingsplaats binnen de VVD, in 1962 gevormd om de partij tot een breder liberalisme te bewegen, de interne democratisering op gang te brengen en censuurneigingen ten aanzien van de media te bestrijden. Zelfs de geestelijke vrijheid was niet meer zo veilig bij de VVD.

Het zal niet lang daarna zijn geweest dat Wiegel, die eerst nog leuk meedeed met de kritische JOVD'ers, zich het Drentse accent van senator

Van Riel aanmat, daarmee aankondigend dat hij voor het onversneden conservatisme had gekozen. De VVD begon haar ontwikkeling naar een populistisch-kapitalistische partij met een geestelijke bagage op AVRO-niveau.

Beslotenheid in de vuurlinie.

Inmiddels begon er verandering te komen in de mentaliteit van de bevolking, onder andere door de sterk stijgende welvaart, het toenemende ontwikkelingspeil en de complicering van de maatschappij. Een nieuw soort vrijheidsdrang ging ontstaan, allereerst bij jeugdige artistieke en ludieke personen, tevens voorzien van een hoog ontwikkelde maatschappelijke sensor. De Provo-beweging kwam op. Kort daarop kwamen de studenten en het kritische deel van het hogere kader bij bedrijfsleven, vrije beroepen en overheid in actie. Het hoogste kader had zich al in voldoende mate van vrijheden voorzien, nu was het tweede en derde echelon aan de beurt. De theorie van Maslow toonde ook in maatschappelijk opzicht haar gelding: naarmate de fysieke en veiligheidsbehoeften zijn vervuld zoekt men naar verdere ontplooiing. Woorden als democratisering, emancipatie, openheid, creativiteit, assertief gedrag, kwaliteit van bestaan en consumentisme werden plotseling intensief gebruikt en kregen een welbegrepen inhoud. De beslotenheid van de politieke structuren en procedures, de gebrekkige toepassing van vrijheidsrechten, bijvoorbeeld de demonstratievrijheid en de beginnende overvoering met materiele welvaart, kwamen in de vuurlinie te liggen.

Bij de VVD hoefde men niet aan te komen met de nieuwe ontplooiing, terwijl zij nominaal wel de aangewezen partij was. Afgezien van wat interne democratisering had het LDC weinig uitgehaald. Ook bij de confessionele partijen waren de nieuwe wensen uit den boze, alsof het om sexualiteit ging. Zij waren bovendien de kampioenen van de verzuiling; alleen de toppen van de zuilen mochten onderling contact hebben en politiek onderhandelen, de rest van de zuilen moest vooral dicht blijven, daarvoor waren het zuilen.

Bij de PvdA was wel iets aan de gang tegen het regentisme, ook bij deze partij. Nieuw Links was in voorbereiding en bleek korte tijd later succesvol. De "Drezen" stapten op en de oprichting van DS'70 was slechts een kwestie van tijd, namelijk van vier jaar.

Op weg naar D'66.

Toen Gruyters om zijn republikeinse houding naar aanleiding van het voorgenomen huwelijk van prinses Beatrix en de heer Von Amsberg in conflict raakte met de VVD en de Amsterdamse gemeenteraad verliet, was het sein gehesen voor de opkomst van een nieuwe politieke groepering. Zo was Gruyters wel gecomponeerd. Met onder andere Van Mierlo en andere collega-redacteuren van het Algemeen Handelsblad beraadslaagde hij over zijn belangrijkste politieke grief, die overigens niet van republikeinse aard was, namelijk de vastgelopen politieke verhoudingen, vooral ten aanzien van de kabinetsvorming. De burger in dit land mag wel kiezen, maar vooral geen regering. Dat was al sinds jaar en dag een zaak voor de fractieleiders en andere topfiguren van de zuilen ten opzichte van de Hare Majesteit de Koningin. Op basis van een verkiezingsuitslag voor de Tweede Kamer werd na een kabinetscrisis door de zuilenoligarchie simpelweg weer een nieuw kabinet gevormd, in die periode zelfs tot drie keer toe.

Onze democratie moest worden gedemocratiseerd; openheid moest er komen in de politiek. De kleine groep rond Gruyters en Van Mierlo werd snel uitgebreid tot de zevenendertig mensen, die later in 1966 het Appel zouden uitbrengen ter werving van aspirant-leden voor de oprichting van de partij Democraten '66. Onder hen waren heel wat (oud-)JOVD'ers; behalve Gruyters waren dat Heyting, Jongedijk,

Koenen, Nypels en Straatsma. Van de nieuwkomers waren de meesten afkomstig uit VVD en PvdA, circa een derde was geen lid van enige partij (geweest). Uit de confessionele hoek kwam niemand.

Heel wat werk moest worden verzet om de tekst van het Appel voor te bereiden. Dat werd vooral gedaan op vele zaterdagen in Krasnapolski. In de eerste vergaderingen leek het erop dat de staatsrechterlijke punten tot herstel van onze gefnuikte monistische democratie vrijwel de enige punten van het Appel zouden vormen. Het ging om de rechtstreeks gekozen (te kiezen) minister-president en een districtenstelsel, ideeën ingebracht door hoogleraar staatsrecht Glastra van Loon (niet deel uitmakend van de zevenendertig) en om de openbaarheid van politiek-bestuurlijke colleges.

Vooraf Nypels en Jongedijk vonden de programmatische basis te smal en bepleitten ook de radicale democratisering van alle relevante maatschappelijke verbanden en een aantal wegen ter bestrijding van economische machtsconcentraties. De groep van zevenendertig was het snel eens over deze toevoeging aan het voorlopige D'66 program. Niet steeds waren allen aanwezig, zeker niet de hele zaterdag. Personen en aantallen wisselden. Het werd even spannend toen het genoemde duo, gesteund door enkele anderen voorstelden de staatsrechterlijke wensen van het Appel verder te relativiseren ten gunste van progressieve maatschappelijke onderwerpen in de geest van de eerdere JOVD-wensen. Hierover moest worden gestemd, wat niet vaak gebeurde. Er waren vijftientwintig 'appellanten' aanwezig. Gruyters toonde zich sterk afwijzend. De stemming kwam in een oogwenk op 12 : 12. Sampiemon, ook een Handelsbladredacteur, zat wat te suffen, werd aangestoten en stemde tegen. Het primaat van de staatsrechterlijke punten bleef dus gehandhaafd. Gruyters bleef meedoen. Van Mierlo, toen afwezig, merkte herhaaldelijk op dat de sociaal-economische problematiek was opgelost en geen aandacht meer nodig had.

Breekijzer of partij?

Deze verschillen in oriëntatie waren toen al niet onbelangrijk en leven eigenlijk nog steeds voort binnen D'66. Er is nooit bitter om gestreden. De voornaamste en oorspronkelijke achtergrond is gelegen in de volgende tegenstelling.

Een meerderheid met Van Mierlo en Gruyters meende dat D'66 een beweging met een breekijzerfunctie, dan een partij moest zijn. Dat met een snelle en felle actie een parlementaire

meerderheid zou ontstaan voor de staatsrechtelijke herziening. De bestaande politieke partijen, alle gebaseerd op negentiende eeuwse problemen en ideologieën, zouden immers "ontploffen"? Met D'66. Een paar grote en actuele politieke partijen zouden door het in te voeren districtenstelsel worden doorgelaten en die zouden de kandidaten voor minister-president presenteren. Om dit begeerlijke succes te behalen moesten de kiezers niet worden afgeleid door andere programmapunten. Naast de democratiseringsideologie hoefde D'66 tijdelijk alleen maar pragmatisch te zijn ten aanzien van enkele andere problemen, dat wil zeggen te handelen volgens de leer van de praktische oplossingen. Weg met beginselen en oude opschriften, als liberaal, socialistisch en christelijk. Kijk maar hoe beginselloos de oude beginselpartijen zijn geworden. Weg met woorden als links en rechts, progressief en conservatief. Die zouden op D'66 toegepast meer afstotend, dan lokkend werken op de kiezers.

Een vrij grote minderheid van de zevenendertig zag de staatsrechtelijke veranderingen niet binnen handbereik liggen. Een partij zou daar lang voor moeten vechten. Zo'n partij zou betrekkelijk homogeen moeten zijn, onder andere op sociaal-economische strijdpunten, op straffe van uiteenvallen. De politieke markt was rijp voor een progressief-liberale, een vrijzinnig-democratische partij. De toeloop van allerlei conservatieven zou ook de staatsrechtelijke doelen tenslotte in gevaar brengen. Pragmatisme biedt geen binding, vormt op zichzelf geen normen en waarden. Je zou bijvoorbeeld op pragmatische gronden de opruiming van zieken en ouden van dagen kunnen bepleiten. Pragmatisch kan je alleen zijn in kleine bezigheden.

Het Appel werd uitgebracht in september 1966. Ook qua tekst was het knap vorm gegeven met behulp van een bekend reclamebureau. Het kwam in talloze boekwinkels en kiosken te liggen, prijs F 1. De belangstelling was goed, zij het niet overweldigend. Een ruim voldoende aantal personen meldde zich om D'66 op te richten.

Het oprichtingscongres van december was een enthousiast gebeuren, zelfs in die mate dat na afloop alle authentieke congresverslagen verdwenen bleken te zijn; gestolen wellicht. Alle feiten moesten nauwgezet worden gereconstrueerd. Het leek voor enkelen aantrekkelijk om alsnog mee te doen. Op het congres was bijvoorbeeld mr. G.J.B. Hiltermann nadrukkelijk present. Het was de eerste en enige keer.

De opstelling van het verkiezingsprogram van

1967 was een toets of de leden van de jonge partij voldoende gelijkgezind waren. Dat waren ze: radicaal-democratisch in zake staatsrechtelijke structuren en ten aanzien van vrijheidsrechten, gematigd vooruitstrevend op sociaal-economisch terrein. Maar enkele opzichtig behoudende mensen begonnen zich binnen D'66 al gauw onbehaaglijk te voelen en vertrokken, zoals Zoutendijk, thans VVD-senator.

De gevolgen in het kort.

Electurale dreiging leverde D'66 vaak meer invloed op dan de sterk wisselende grootte van de kamerfractie. De andere partijen namen daardoor vooral in het begin snel een aantal D'66 wensen over, alsof ze alles al eerder hadden bedacht en betichtten D'66 vervolgens van onduidelijkheid; vooral omdat zij zich buiten het links-rechtsschema wilde stellen.

De partijvorming werd niet wezenlijk anders, ondanks latere concentratiepogingen van D'66, PvdA en PPR in de richting van een progressieve volkspartij, waarbij ze de kandidaat minister-president naar voren brachten (de andere kandidaat presenteerde zich niet ...). D'66 was toen niet zo zeer onduidelijk meer, als wel een bijwagen van de PvdA, aldus veranderde de hoon van toon. De partijen ontploften dus niet, er vielen wat stukjes af (PPR, DS'70). De politieke omslag deed zich voor binnen de partijen, die de culturele revolutie nolens volens en deels absorbeerden, waardoor in ieder geval politieke openbaarheid, democratisering van onder andere universiteiten en versterking van vrijheidsrechten snel tot stand kwamen, met de daaraan verbonden nadelen. Democratisering en doelmatigheid moeten bijvoorbeeld hand in hand gaan. Door het actiekarakter van D'66 werden ook allerlei actiegroepen gestimuleerd.

Staatsrechtelijk bleef in formele zin alles bij het oude, ondanks de aanbevelingen van de commissie Donner, waarin Gruyters zo sterk optrad dat D'66-ideeën de boventoon kregen. Wel werden na kabinetscrises weer nieuwe verkiezingen uitgeschreven en komt de commissie Biesheuvel in onze dagen tenslotte met de gekozen formateur, door de Tweede Kamer, wat wel iets anders is dan de door het volk gekozen minister-president.

Positie hedendaags liberalisme.

Electurale positie, ledental en primair politieke punten van D'66 toonden zich tot dusver labiel. Met links-liberale partijen in andere landen heeft de partij gemeen dat het geen economische belangenpartij is en dat levert doorgaans een klein electoraat op, dat intern sterk kan wisselen. Wat dit betreft had D'66 een sterkere positie kunnen krijgen door zich meer te richten op de belangen van de consument. Dit is een vrij algemeen voorkomende figuur, kan men gerust stellen, met een duidelijk zwakkere positie dan de producent-ondernemer en de producent-werknemer.

Binnen de partij blijken de voorstanders van een zakelijke programpartij en progressief-liberalen zich goed thuis te voelen. De zich vrijzinnig-democraat noemenden hebben natuurlijk tegen dat het woord vrijzinnig in ons land niet meer wordt herkend.

Wat de positie van het hedendaagse liberalisme betreft doet zich tenslotte de vreemde situatie voor dat de grote zich liberaal noemende partij dat niet is en dat de kleine partij die dat wel is zich zo niet wil noemen.

Onze samenleving

L.M.L.H.A. Hermans

De geweldige groei van de VVD gedurende de laatste tien jaren is opmerkelijk te noemen. Bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer een zetelwinst van maar liefst tien stuks. In de Nederlandse politieke verhoudingen toch een aardverschuiving. Dat het politieke spectrum de laatste jaren danig in beweging is blijkt uit een aantal feiten:

1. de tien zetels winst van de PvdA in 1977 en het eveneens markante verlies van vrijwel die gehele winst bij de verkiezingen in 1981.
 2. de negen zetels winst van D'66 in 1981 en de geweldige klap terug (elf zetels verlies) van deze partij bij de verkiezingen van acht september 1982.
 3. de ineenstorting van de PvdA bij de verkiezingen voor Provinciale Staten en gemeenteraden in 1982, met daaraan gekoppeld de heropkomst van deze partij bij de laatste Kamerverkiezingen. Daarnaast de geweldige voorspelde groei, via opinie-onderzoek, van de PvdA de laatste twee jaar.
 4. de voortdurende daling, langzaam maar gestaag, van het CDA. Had die partij in 1971, toen de drie componenten KVP, ARP en CHU nog afzonderlijk opereerden, zevenendertig procent van de kiezers achter zich, in 1982 was dit aantal terug gelopen tot negenentwintig procent.
- De teruggang van het CDA (in casu KVP, ARP en CHU) beperken tot de laatste tien jaren, zou in wezen een onvolledig beeld geven. Prof. Oud, een van de oprichters van de VVD, heeft eens gezegd dat het bij verkiezingswinst of verlies niet gaat om de korte, maar om de lange golf. Wanneer wij de ontwikkeling van de politieke stromingen vanaf de jaren veertig tot nu toe volgen, dan is onmiskenbaar dat de lange termijn golf ten gunste van de VVD werkt. Geen enkele politieke stroming in Nederland heeft zo aan kracht gewonnen als de VVD. Dit vooral sedert 1972.

Mondigheid.

De maatschappelijke ontwikkelingen sedert de Tweede Wereldoorlog worden vooral gekenmerkt door een toenemende mate van mondigheid van de burgers. Zeker sinds de Provo-beweging van

het midden van de jaren zestig is een groeiende kritische instelling ontstaan tegen gezag en autoriteit, het niet meer a priori aanvaarden van een gezaguitoefening wanneer deze slechts berust op traditie, dan wel op de positie van de gezagdrager zelf. De daaruit voortvloeiende democratiseringsgolf ging alle sectoren van ons leven beheersen, behalve op institutioneel kerkelijk gebied. Daarnaast wijzen de statistieken overduidelijk aan dat de ontkerkelijking vooral in Nederland grote vormen begint aan te nemen. De toenemende mondigheid en de kritische instelling van de burger liggen in feite in het verlengde van de liberale gedachten. Toch gingen de maatschappelijke veranderingen in de jaren zestig nog grotendeels aan de VVD voorbij. De op drift geraakte kiezers zochten allereerst hun heil bij een toendertijd nieuwe politieke beweging: D'66. Daarnaast, vooral in de loop van de zeventiger jaren, bij de PvdA. Bij die partij was, met name onder invloed van de New Left-beweging aan de universiteiten van de Verenigde Staten, de nieuw-links beweging aan de touwtjes gaan trekken. Planmatige aanpak van de problemen in abstract logische zin werd gemeengoed in het politieke handelen. Een toenemende rol van de overheid in vele facetten van het maatschappelijk leven was het gevolg. Echter, de opstelling van de andere politieke partijen in Nederland, maar ook daarbuiten in bijvoorbeeld Engeland en Frankrijk, tenderen in meer of mindere mate in diezelfde politieke denkrichting. Sorman (1) stelt dat: "in werkelijkheid waren in alle westerse staten sedert veertig jaar alle politieke opties sociaal-etatistisch in mindere of meerder mate, onafgezien van de partij". De theorieën van Keynes waren in het politiek handelen dominant aanwezig. Dit alles gebaseerd op het grenzeloze vertrouwen dat op wetenschappelijke wijze, de tussenkomst van de staat te rechtvaardigen is als garantie voor werkgelegenheid, sociale rechtvaardige verdeling en economische groei en welzijn voor de burger. Een en ander leidde tot een overspannen verwachtingspatroon ten aanzien van de mogelijkheden van de overheid. In het parlementaire systeem kwam dit tot uiting in een steeds maar meer overheidsbeleid vragend

parlement.

Downs (2) gaf aan dat politici streven naar een maximalisatie van stemmen. Elke collectieve voorziening die voor burgers van nut is, kan baten in de vorm van stemmen opleveren. Elke belasting om die voorziening te betalen, kan kosten in de vorm van stemmenverlies betekenen. Elke politicus zal volgens Downs die afweging maken. De theorieën van Downs zijn terug te vinden in geschriften van de nieuw-links beweging in Nederland.

Een toenemende overheidsbemoeienis in de jaren zestig en zeventig heeft volgens Friedman (3), in vervolg op Downs, geleid tot een logisch uitvloeisel van de door hem aangeduide "Tyrannie van de Status Quo". Er bestaat volgens hem een ijzeren driehoek van politici, ambtenaren en belangengroepen. Wanneer een belangengroep erin geslaagd is de overheid te laten uitbreiden ten eigener gunst, dan profiteert vooral die groep daar direct en aanzienlijk van (baten). De kostenkant wordt gedragen door een veel grotere groep. Vanwege de grote omvang en de daaruit voortvloeiende geringe mate van het kostenaspect per individu komt deze veelal ongeorganiseerde groep niet in politiek verzet. Aangezien in vrijwel alle democratieën sprake is van voortdurende wisselende meerderheden, krijgt de overheid de kans flink uit te breiden. Dit proces heeft zeker niet alleen op economisch terrein plaatsgevonden. De groeiende overheid en de daarmee gepaard gaande explosie in de groei van de bureaucratie met een veelheid aan regelgeving riep gaandeweg de zeventiger jaren een reactie op. Het is zeker niet alleen een economisch verzet dan wel een reactie op het failliet van de sociale verzorgingsstaat.

Volgens sommigen echter is de economische crisis wel de reden van de omslag in het denken over de rol van de staat en de positie van het individu (4). In feite heeft de economische crisis een bevestiging op ware grootte gebracht van datgene wat in Nederland bij de VVD al jaren verkondigd werd. Het sociaal etatisme is een theoretische ideologie van de herverdeling en geen uitleg voor de groei. Zij herverdeelt de maatschappij en de economie, zonder zich te bekommeren omtrent de bron van de maatschappelijke ontwikkeling, de individuele creativiteit met alle feilen en grenzen.

Naast dit economisch verzet ontstaat ook een groeiende weerstand ten opzichte van de miskenning in al die plannenmakerij via de overheid, van de individuele creativiteit. In de grote massificatie, welke geformuleerd werden in blauwdrukken voor oplossingen van de problemen, onderkende de individuele mens de beperking van de capaciteit van de overheid en

de noodzaak van eigen creativiteit. Het onbepaalde vertrouwen in de regulerende mogelijkheden van de staat slaat om. Herbert Spencer heeft eens geschreven: "De taak van het liberalisme in het verleden was een grens te stellen aan de macht van de koningen. De taak van het ware liberalisme in de toekomst zal zijn, een grens te stellen aan de macht van het parlement". Burgers worden steeds creatiever bij het ontwijken van regels en voorschriften. Dit leidt tot nieuwe verder gespecialiseerde regelgeving met nog meer bureaucratie. Het gevolg hiervan is weer opnieuw ontwijken enzovoort, enzovoort. Het besef groeide dat de veranderingen in het maatschappelijk leven van de zestiger jaren verstikt dreigt te worden in dat etatistisch denken van de jaren zeventig. Zelfs bij de sociaal democraten wordt langzamerhand getwijfeld aan de almachtige rol van de overheid in een democratische staat (5).

Het is onmiskenbaar dat een technologische revolutie gaande is die gesymboliseerd wordt door de micro-biologie en de micro-informatica. Een door Sorman(6) genoemde combinatie van het oneindig kleine en het oneindig krachtige. Het gevolg daarvan is een demassificatie van de maatschappij. Ook Toffler (7) laat zien dat de verschillende golven in maatschappelijke ontwikkeling tot veranderende patronen op sociaal-cultureel en economisch terrein hebben geleid. Het tijdperk van de industriële samenleving leidde tot massificaties. Grote concentraties van individuen op een plaats. De fabriek, standaardisatie van productiemethodes, stedelijke concentraties. Dit alles is niet meer nodig door de revolutie van de micro-electronica, robotisering en in de informatica. Meer dan ooit is het individu in staat naar eigen maat informatie tot zich te nemen.

Alle sociale organisaties worden aangetast. De kerken slagen er niet meer in door een veelheid van interne stromingen een centrale leerstelling te prediken. Sekten en religieuze splinterbewegingen bloeien.

Niet alleen de technologische verandering, maar vooral ook de geweldige vooruitgang van het onderwijs maakt het individu kritisch, zelfstandig denkend en stimuleert eigen verantwoordelijkheid. (Behoede ons voor de laatste stuip trekking van het massa-denken, de middenschool!) Het lijkt erop alsof de jarenlange miskenning van het individu heeft geleid tot een contra reactie. Het is opvallend dat juist in deze tijd Bernard Mandeville (8) 'herontdekt' is. Zijn in 1705 voor het eerst verschenen 'Fabel van de Bijen' heeft de veelzeggende ondertitel: 'particuliere zonden, algemeen profijt'. De motor

Hermans

in de samenleving, de zelfstandige kracht, is herontdekt. Het abstracte van de massa's vervangen door de realiteit van het individu.

Uit deze schets van de veranderingen in het maatschappelijk leven van het laatste decennium mag niet de conclusie worden getrokken dat het conflict tussen liberalen en socialisten enkel en alleen gaat over de rol en het volume van de staat. Volgens Mandeville (9), daarin gesteund door Hayek (10), dragen de mensen -net zoals de Bijen in de fabel- door het geheel van hun deugden en ondeugden bij tot de opbouw van een collectieve orde. De moderne maatschappij is eerder het product van onze daden, dan van onze beslissingen. Ze ontwikkelt zich volgens wetten die wij lang niet allemaal kennen. Sociaal etatisten, of zo u wilt sociaal democraten, plannen de maatschappelijke ontwikkeling, althans zij menen dat ze daartoe in staat zijn om tot herverdeling te komen. Liberalen hanteren de staat slechts als correctiemiddel om hulp te bieden aan diegenen die dat echt nodig hebben.

Liberaal toekomst in Nederland.

Het is opvallend dat sedert het optreden van het huidige kabinet in Nederland sprake is van een beleid van overheidszijde dat daadwerkelijk tracht in te spelen op de sociaal-culturele ontwikkelingen. De onmiskenbare liberale invloed van de VVD op het kabinetsbeleid begint duidelijk vorm aan te nemen. Niet slechts terugdringing

van het volume van de staat om economische redenen, maar vooral om inhoud te geven aan de individuele ontplooiing van de burger. Geen blauwdrukken meer over hoe het er allemaal uit zou moeten zien, hoewel de neiging vanuit verschillende politieke partijen nog immer sterk aanwezig is. Zie bijvoorbeeld welzijnswetgevingsvoorstellen en mediawet. Maar ook hier is de verklaring van Friedmans 'Tyranny of the States Quo' (11) van toepassing. Ging de uitbreiding van de staat tamelijk eenvoudig, de terugdringing moet centimeter voor centimeter, van belangengroep op belangengroep veroverd worden. Dat verklaart wellicht het voorspelde electorale gewin van de PvdA. De som van belangen, van deelbelangen.

Juist van de liberale partij, de VVD, mag en moet verlangd worden dat zij haar principes waarmaakt. Daar waar de mensen verstikt raken in de bureaucratische netten van procedures en regelgeving, moet vooral de VVD de drijvende kracht, de zelfstandige kracht, in de samenleving terug in positie proberen te brengen. Dat is, zoals Sorman (12) dat aangeeft: mensen stimuleren om zich een voorstelling te maken van hun toekomst. Een toekomst die al uitgestippeld ligt voor ons via de massa door de overheid, stimuleert niet. De zelfstandige kracht van de mens is de basis voor een gezonde en rechtvaardige samenleving. Liberalen van nu verafschuwen een staat die pretendeert de wegen van de toekomst te kunnen plaveien, maar een overheid die ondersteunt en hulp biedt aan degene die dat echt nodig hebben is de juiste positie voor de ondersteuning van de zelfstandige kracht. "Doel der liberale politiek is dat ieder de gelegenheid vinde om op de plaats te komen waar hij naar zijn vermogen tot de bloei van het geheel kan meewerken", stelde mr. J.R. Thorbecke reeds.

Conclusies.

De maatschappelijke veranderingen, welke in het midden van de jaren zestig zichtbaar werden, hebben geleid tot een loswrikking van vele sociale verbanden. Vanzelfsprekendheden gingen vervallen. In de westerse democratieën groeit een toenemende bewustwording van de burgers. Deze ontaalt zich in eerste instantie in het sociaal etatistisch handelen. In Nederland vooral via de PvdA, maar ook in de andere politieke partijen vindt, zij het in mindere mate, een etatistische ontwikkeling plaats. Dit alles gericht op de creatie van de sociale verzorgingsstaat. Gaandeweg de jaren zeventig wordt het duidelijk dat, mede onder invloed van de economische

teruggang, het grenzeloze vertrouwen van de burgers in de overheid niet kan worden bewaarheid door diezelfde overheid.

Ontwijking van de door de overheid gestelde regels groeit. De verzorgingsstaatstaat onder druk vanuit een niet-economische achtergrond. Het is dan in de zeventiger jaren in Nederland vooral de VVD die de groeiende liberale tendens vertaald naar het politiek handelen. In eerste instantie nog zonder succes. De 'Tyrannie van de Status Quo' blijkt bijzonder taai. De echte grote doorbraak van de liberale tendens wordt vertaald via de verkiezingsuitslag van 1982. Onmiskenbaar heeft de maatschappelijke ontwikkeling een sterke ondersteuning gevonden in de technologische vooruitgang, welke de mondigheid van de burger een extra stimulans kon geven. Steeds meer naar eigen individuele maat kan de burger informatie tot zich nemen en binnen de grenzen van de rechtsstaat een eigen zelfstandig bestaan opbouwen.

Nu in het midden van de jaren tachtig zijn we in Nederland nog volop in de weer om het evenwicht tussen de eigen verantwoordelijkheid van de burger en de ondersteunende en corrigerende overheidsrol gestalte te geven. Het weghalen van de verantwoordelijkheid van de burger naar de overheid is een halt toegeroepen. Niet alleen in Nederland. Dat kan en mag niet afgedaan worden met slechts kritiek op de overheid. Fundamentele hervormingen zullen noodzakelijk zijn. Immers, conservatisme is wat anders dan liberalisme. Het antwoord van het liberalisme is geen restauratie van oude maatschappelijke verbanden, maar zelfstandige mensen met een eigen verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheid vanuit henzelf voor de medemens.

Noten.

- (1) Sorman, G., De liberale oplossing, Weesp, Lannoo, 1985 (bladzijde 22-23).
- (2) Downs, A., An Economic Theory of Democracy, New York, 1957 (bladzijde 21-35).
- (3) Friedman, M. en R., Tyranny of the Status Quo, San Diego
Harcourt Brace Jovanovich, 1984.
- (4) Gallo, M., La Loisieme Alliance, Parijs, Fayard, 1984.
- (5) Kalma, P., De illusie van de democratische staat, Deventer, Kluwer, 1982.
- (6) Sorman, G., De liberale oplossing, (bladzijde 27-28).
- (7) Toffler, A., De derde golf, Utrecht, L.J. Veen, 1983.
- (8) Mandeville, B., Fabel van de Bijen, Weesp, Heureka, 1985.
- (9) Mandeville, B., Fabel van de Bijen.
- (10) Hayek, F.A., Op weg naar slavernij, Brussel, Acropolis, 1980.
- (11) Friedman, M. en R., Tyranny of the Status Quo.
- (12) Sorman, G., De liberale oplossing.

Een liberale maatschappijvisie?

J.F. Glastra van Loon

Het liberalisme heeft zich gemanifesteerd als een geestesstroming, als een staatkundige beweging en in politieke partijen. Het heeft gestreden tegen het ancien regime, tegen persoonlijke privileges en tegen de wereldlijke macht van de kerken, het heeft zich ook opgeworpen als een kampioen van succesvolle kooplieden en industrielen. Het heeft zich ingezet voor de vrijheid van enkelingen en voor die van naties, voor de vrijheid van het ondernemen en voor de erkenning van grondrechten, voor de nachtwakerstaat en voor sociale voorzieningen. Deze opsomming beoogt geen volledigheid.

Vraagt u mij, of het liberalisme een maatschappijvisie heeft ontwikkeld, dan is mijn antwoord: ja en nee. Nee, als daarmee wordt bedoeld een visie die kenmerkend is voor het liberalisme in al zijn manifestaties. Ja, als wordt bedoeld een visie die in het liberalisme een belangrijke rol heeft gespeeld en die voor geen andere politieke partij of stroming kenmerkend is. Ik doel op het ideaal van een maatschappij, waarin alles behalve het handhaven van recht en orde en de bescherming tegen gevaren van buitenaf wordt overgelaten aan het vrije spel der maatschappelijke krachten. De kracht van dat ideaal is, dat het niet bepaalde waarden boven andere stelt die daarom meer, eventueel ten koste van die andere en van degenen die daar speciaal mee zijn verbonden, moeten worden bevorderd, misschien zelfs met dwang opgelegd. Zijn zwakte is, dat er in de huidige maatschappij niet veel vernieuwends vanuit gaat. Zijn kracht is dat het je dwingt je tweemaal te bedenken voor je grijpt naar de meest voor de hand liggende oplossing van nog een overheidsmaatregel. Zijn zwakte is, dat het geen richtsnoer of leidraad biedt voor het handelen in concrete machtsverhoudingen, zodat nogal eens de sterksten zich ermee op hun gemak voelen. En er ook nogal eens mee aan het langste eind trekken.

Er zijn bijna altijd en voor haast iedere situatie redenen te bedenken, waarom het op de wat langere duur ook in het belang van de zwakkeren zelf is, dat hun geen bescherming, hulp of verzorging wordt geboden. En nog meer, dat de overheid daar niets mee te maken moet hebben.

Wie in een maatschappelijk zwakke positie verkeert beschikt echter niet altijd over de middelen en mogelijkheden om zelf voor zijn belangen op te komen. Dat dan toevertrouwen aan het particulier initiatief van anderen betekent niet dat er ook een goede bewaking is tegen misbruik van overwicht en overmacht.

De kracht van dat ene (liberale, maar niet door alle liberalen gekoesterde) ideaal is, dat het zich zonder aanzien des persoons over iedereen uitstrekt. Zijn zwakte is, dat het zo individualistisch en universalistisch is -zoeer gericht op ieder individueel en op ieder individu-, dat er geen norm of beleid aan is te ontlelen voor de rol van maatschappelijke organisaties. Liberalen hebben dan ook nogal eens de neiging zich tegenover zulke organisaties politiek neutraal op te stellen in de veronderstelling en/of met de eis, dat die organisaties dat ook doen.

Ik heb telkens na iets positiefs van dat ene ideaal te hebben gezegd, daar iets negatiefs op laten volgen. Dat kan de indruk wekken, dat ik dat ideaal eigenlijk verwerp. Die indruk moet worden rechtgezet. Wat ik in het voorafgaande heb beoogd is te beklemtonen, dat ook een liberaal in de politiek telkens voor een keuze tussen twee kwaden is gesteld en dat die ene maatschappijvisie die in zijn geestelijke bagage zo'n belangrijke plaats inneemt zijn oog weliswaar scherpt voor een soort risico's en gevaren, maar hem tegelijkertijd bijziende maakt voor andere.

Het partijpolitieke debat over de taak van de overheid met de socialisten, die in de omgekeerde richting scherp en bijziende zijn, is volstrekt onvruchtbaar geworden. Het is een ritueel dat het ontwikkelen van nieuwe denkbeelden over de manier waarop de overheid zou moeten functioneren en hoe zij met het oog daarop zou moeten zijn ingericht blokkeert in plaats van het te stimuleren. Het is een ritueel dat bovendien partijpolitiek gezien het CDA een te ruime en comfortabele plaats laat in een daardoor bepaald midden.

Negatief en positief bepaald vrijheidsbegrip.

Het vraagstuk van de overheidstaak (kwantitatief: hoe omvangrijk mag of moet zij zijn? en kwalitatief: hoe moet zij worden uitgeoefend?) hangt direct samen met het een etage dieper liggende vraagstuk, dat in Isaiah Berlins befaamde essay 'Two Concepts of Liberty' wordt behandeld, namelijk de vraag hoe een negatief en een positief bepaald vrijheidsbegrip zich tot elkaar verhouden. Ook ten aanzien van dit probleem heeft al een rituele rolverdeling plaats gevonden met een overeenkomstig geestdodend effect. Liberalen beschuldigen socialisten ervan, dat zij op basis van hun positieve vrijheidsbegrip mensen willen dwingen hun socialistische doeleinden te verwerkelijken. Socialisten beschuldigen liberalen ervan, dat zij op basis van hun negatieve vrijheidsbegrip goed vinden dat bestaande machtsverhoudingen onbeteugeld voortbestaan. Door het vrijheidsprobleem op die manier over twee partijen verdeeld aan de orde te stellen wordt het in feite van zijn betekenis beroofd. Wat in het bestaan van ieder mens en in iedere maatschappij twee kanten van hetzelfde zijn wordt dan doorgeknipt in twee stukken waarvan de liberalen het ene, de socialisten het andere krijgen. Salomoh wist al, dat zo geen van beide partijen iets zinnigs krijgt. De echte en onvervalste vraag is dan ook niet, of vrijheid in de politiek (althans voor de liberaal) alleen het opheffen en afweren van dwang inhoudt of dat daartoe (althans voor een socialist) ook de mogelijkheid om zich te ontplooien moet worden gerekend. Het antwoord op die vraag moet zijn: beide. Afwezigheid van dwang bij afwezigheid van middelen om in die vrije ruimte iets te doen is leeg. De mogelijkheid om je te ontwikkelen maar alleen zo als anderen dat voor je hebben georganiseerd is hol. Alleen de combinatie van middelen en afwezigheid van dwang om iets te doen of te laten levert iets op dat zinnig en levensvatbaar is.

Dat wil intussen niet zeggen, dat het combineren van beide eenvoudig en probleemloos is. Om de complicaties die daarbij optreden zichtbaar te maken, moet ik het vrijheidsprobleem eerst uit de sfeer van de algemene begrippen halen en in die van de concretere verhoudingen binnenloodsen waarin het verschil maakt, hoe en door wie over wat wordt beslist. In de definitie van vrijheid als afwezigheid van dwang wordt geabstraheerd zowel van degenen die dwang uitoefenen als van de manier waarop zij dat doen. Daardoor blijft verborgen, dat in iedere concrete maatschappelijke situatie zal moeten worden beslist welke dwang hoe en ten koste van wat moet worden opgeheven, respectievelijk welke dwang hoe en door wie tegen wie mag worden

Glastra van Loon

gebruikt. Eens te meer blijft verborgen de vraag, wie over die kwesties moet beslissen en hoe dat moet gebeuren. Als A hierover beslist voor B, C en D, dan beperkt A de keuzevrijheid van B, C en D. In de definitie van vrijheid als mogelijkheid tot zelfontplooiing wordt geabstraheerd van de vraag, waartoe die ontplooiing moet kunnen voeren, welke middelen daarvoor aan wie beschikbaar moeten worden gesteld en dus ook van de vraag, hoe en door wie daarover moet worden beslist.

Deze eerste en bescheiden concretisering van het vrijheidsprobleem maakt al enkele dingen duidelijk. Ten eerst dat de vraag "Wie beslist?" zowel voor het negatieve als voor het positieve aspect van vrijheid aan de orde komt en bepaalt, hoe het met de vrijheid in een maatschappij gesteld is. In de tweede plaats lijkt, dat bij de realisering van vrijheid in een maatschappij verdelingskwesties aan de orde komen. Vrijheid kan niet los worden gemaakt van sociale rechtvaardigheid.

Als je zegt, dat je een voorstander bent van vrijheid, zeg je niet veel. Wie is daar niet voor als hij het voor niets kan krijgen? Als je preciseert dat je voor vrijheid bent in de vorm van afwezigheid van dwang of in die van de mogelijkheid tot zelfontplooiing, zeg je nog steeds niet veel, want het een heeft niet veel zin zonder het ander en zowel het een als het ander kan op verschillende manieren worden

verwerkelijk. Je zegt pas iets wat politiek hout snijdt, wanneer je aangeeft welke mensen je aan wat voor dwang wilt vrijwaren en op welke manier zij wat voor middelen moeten kunnen verkrijgen om van die vrijheid te genieten. Wil men zulke uitspraken niet alleen maar uitdrukkingen laten zijn van subjectieve voorkeur, maar ze aanspraak laten maken op een algemenere, objectievere gelding, dan zal men ook moeten aangeven op welke manier de beslissingen over deze kwesties moeten worden genomen. De besluitvormingsprocedure is dan de toets waaraan men zijn voorstellen onderwerpt. Hoe democratischer die toets, hoe groter de waarborgen voor de vrijheid die de burgers verwerven.

Sociaal democraten hechten aan democratische besluitvorming geen geringere betekenis dan liberalen. Misschien zelfs een grotere, omdat zij meer langs die weg willen bereiken dan liberalen. De reden daarvoor is nogal simpel en duidelijk: zij willen vooral wat bereiken voor groepen die in het vrije spel der maatschappelijke krachten systematisch aan het kortste eind trekken.

Niet iedereen die zich als een representant van zo'n groep aanmeldt is er ook een. Dat neemt niet weg, dat er zulke groepen zijn. En dat zij een fundamenteel probleem van sociale rechtvaardigheid vormen dat ook liberalen niet mogen negeren, bijvoorbeeld omdat zij de middelen die tot nu toe zijn gebruikt om het op te heffen afwijzen. Liberalen mogen niet politiek te boek staan als mens die weliswaar gelijke kansen voor iedereen bepleiten, maar wier kracht elders ligt.

Voorwaarden en omstandigheden voor vernieuwing.

Staat en maatschappij zijn niet meer gescheiden op de manier waarop zij dat waren in de negentiende eeuw. De maatschappij is veel ingewikkelder geworden, de staat veel groter; hij telt meer departementen, afdelingen en diensten, vervult meer taken en heeft veel meer ambtenaren met meer uiteenlopende deskundigheden in dienst. De inrichting van de staat is echter in hoofdlijnen dezelfde gebleven. En de politieke discussie over de verhouding tussen staat en maatschappij verloopt nog voornamelijk in de klassieke termen van meer of minder overheidsbemoeienis (minder schuld, minder sociale voorzieningen, minder wetten, meer politie, meer gevangenissen, meer defensie).

De vraag moet worden gezien in hoeverre dit laatste meer een gevolg is van het uiterst

gebrekkige inzicht dat de overheid zelf heeft van haar maatschappelijke functioneren dat op zijn beurt een gevolg is van de manier waarop zij is ingericht (bureaucratisch, anorganisch). Dit is niet de plaats om dat functioneren en die inrichting te analyseren. Wel om erop te wijzen, dat er meer onder de zon is dan meer of minder; dat voor het verkrijgen van inzicht in die andere mogelijkheden onderzoek en analyse nodig zijn en dat het erg menselijk maar ook gevaarlijk is om, bij gebrek aan inzicht, je maar vast te klampen aan beelden uit het verleden. Dat kan ook nog als gevolg hebben, dat het onderzoek en de analyse niet op gang komen.

Vrijwel alle belangrijke maatschappelijke veranderingen uit het verleden zijn mogelijk gemaakt door voorafgaande technologische vernieuwingen. Op die manier werd de overgang van nomadisch naar sedentair leven mogelijk, zo ook de opkomst van de steden in de late middeleeuwen en de renaissance en zo de geïndustrialiseerde samenleving van de negentiende en de twintigste eeuw met als complement nationale en wereldoorlogen. Die oorlogen hebben naarmate zij nationaler en massaler werden zelf meer en krachtigere stoten gegeven tot technologische vernieuwing. Niets wijst erop, dat aan die vernieuwing een eind is gekomen. Er is geen reden om aan te nemen, dat aan de maatschappelijke veranderingen wel een halt is toegeroepen. Alle reden dus om onderzoek, analyse en vernieuwend denken over deze ontwikkelingen te stimuleren.

Vernieuwingen komen bijna altijd tot stand als succesnummers uit reeksen van pogingen die mislukken. De vraag is, wat de voorwaarden en omstandigheden zijn die maken, dat mensen zulke pogingen ondernemen. Afwezigheid van dwang? Zeker, maar het is geen voldoende voorwaarde. Er moeten ook positieve voorwaarden zijn verwerkelijk: er moet kennis, inzicht, know how zijn bij voldoende grote aantallen mensen, risico dragend kapitaal, maatschappelijke instemming en ondersteuning, min of meer berekenbaar gedrag van anderen, om maar enkele factoren te noemen.

Toch is het de vraag, of zo niet een eenzijdig beeld wordt geschilderd van de manier waarop vernieuwing tot stand komt. Is afwezigheid van dwang werkelijk een noodzakelijke voorwaarde daarvoor? De sprongsgewijze ontwikkelingen van de technologie in de periodes dat geïndustrialiseerde naties met elkaar in oorlog waren wijzen in een andere richting. Ontwikkelingen in de Sovjet Unie en in Japan nuanceren het beeld.

Het ziet ernaar uit, dat het niet een kwestie is van of-of, maar een van en-en, van een juiste mix van factoren: elementen van negatieve en van positieve vrijheid, maar zelfs van vrijheid en (organisatorische) dwang. En dan gaat het, zoals iedereen die wel eens geprobeerd heeft een smakelijk maal te bereiden weet niet alleen om meer of minder, maar ook om een kwalitatief goede samenstelling. Het ziet ernaar uit, dat die samenstelling varieert naar gelang van de aard van het proces dat men wil vernieuwen: in het technische ligt het anders dan in het fundamenteel wetenschappelijke onderzoek, in maatschappelijke processen anders dan in wetenschappelijke, in de politieke besluitvorming anders dan in die van het bedrijfsleven.

Dit zijn allemaal redenen om niet star om te gaan met vertrouwde beelden en geijkte patronen, maar integendeel nieuwe te vormen. Nieuwe beelden, nieuwe inzichten, nieuwe visies tover je niet uit een hoge hoed. Ook die moeten worden ontwikkeld en daarbij zijn de oude onmisbaar. Maar dan wel in meervoud en in combinatie met elkaar en in confrontatie met de veranderingen die de werkelijkheid te zien geeft ten opzichte van die oude beelden, inzichten en visies. Dat vereist een ander gebruik van hen dan als strijdmiddel in de slag om de kiezersgunst in een elektronisch tijdperk.

Het politieke debat tussen liberalen en sociaal democraten zoals dat in de publieke arena wordt opgevoerd is erger dan een schimmenspel met poppen en een script uit de vorige eeuw. Het is de belangrijkste belemmering voor politieke en staatkundige vernieuwing in deze eeuw. Die politieke vernieuwing kan alleen tot stand komen door de vorming van nieuwe combinaties van denkbeelden en inzichten die nu met politiek en organisatorisch kunst- en vliegwerk gescheiden gehouden en tegenover elkaar worden gesteld. De uitkomst hiervan is verstarring in plaats van vernieuwing. En bovendien vervreemding in plaats van betrokkenheid van de kiezers bij de politiek.

Kanttekeningen bij de stelling van Berlin.

Vrijheid is niet iets dat ons als gebraden ganzen in de mond vliegt. Zij moet worden bevochten, veroverd, heroverd en veroverd. De technologische vernieuwingen zijn eerder in een stroomversnelling terecht gekomen dan in stilstaand water. De maatschappij staat niet stil.

Wij mogen er niet van uitgaan, dat de vrijheid aan haarzelf overgelaten haar hoofd boven water houdt. De politieke vernieuwing mag daarom niet uitblijven. Misschien moet er eerst een nieuwe generatie aantreden om dat mogelijk te maken. Deste belangrijker, dat die dan niet aan oude visies en opvattingen blijft kleven.

Isaiah Berlin wijst er in zijn eerder aangehaalde essay over de twee begrippen van vrijheid op, dat de aanhangers van het positieve vrijheidsbegrip eerder in de verleiding zullen komen anderen hun eigen idealen van ontplooiing op te leggen dan aanhangers van het negatieve vrijheidsbegrip geneigd zullen zijn voor de verwerkelijking van hun maatschappij visie dwang in te schakelen. Dat lijkt mij zo voorzichtig gesteld juist. Toch twee kanttekeningen daarbij.

De eerste is, dat de gesignaleerde verleiding pas dan zal toeslaan wanneer men niet alleen ontplooiing van mensen wil, maar ook meent te weten hoe mensen zich dienen te ontplooiën. Er is echter geen enkele reden waarom zelfontplooiing van mensen als politieke doelstelling niet gecombineerd kan worden met de overtuiging dat ieder daar zijn eigen vormen voor moet vinden. Er is zelfs een oude humanistische traditie van tolerantie die dat uitdrukkelijk zo stelt. Zij impliceert een niet weten van wat de bestemming van de mens zou zijn. Zij gedooft pluriformiteit niet alleen, maar waardeert deze positief. Die geestesstrooming die zeker tot het erfgoed van het liberalisme behoort reikt verder terug dan de Franse Revolutie en het tijdperk van de Verlichting. Die laatste periode is de belangrijkste bron van het liberalisme. Het was ook een tijd waarin men nogal scherp en helder meende te weten wat de ware aard van de mens is.

Mijn tweede kanttekening bij de stelling van Berlin is een aanvulling daarop. Het positieve vrijheidsbegrip moge onder bepaalde omstandigheden een voedingsbodem zijn voor autoritaire denkbeelden en gedragingen, het negatieve vrijheidsbegrip zal daarentegen over mensen eerder disponeren tot een passieve houding tegenover het maatschappelijk gebeuren. De argumenten die daarbij van dienst kunnen zijn heb ik in het eerste deel van dit opstel aangeduid. Het paradoxale feit doet zich daarbij voor, dat juist degenen die maatschappelijk nogal goed terecht komen de krachtigste motieven voor het gebruik van die argumenten hebben. Dat is een van de oorzaken waarom vrijheid telkens opnieuw moet worden bevochten.

Verzorgingssamenleving

P.F.M. Fokkink

Het is een goede gedachte van de redactie om bij 'Honderd jaar liberale partijvorming' ook aandacht te besteden aan de toekomst. Is het mogelijk en wenselijk dat de hedendaagse samenleving een liberale(re) ontwikkeling doormaakt? Ja, bestaat er zelfs kans op een liberale meerderheid na de verzorgingsstaat? Die gestelde vragen vormen het uitgangspunt voor onderstaande beschouwing.

Het is een van de belangrijkste taken van een politieke partij om na te denken over de toekomstige samenleving. De in de vijftiger en zestiger jaren heersende gedachte dat de ontwikkeling van de samenleving in hoofdzaak bepaald zou worden door de technisch-wetenschappelijke planning en sturing is onjuist gebleken. Er zijn en blijven verschillende mogelijkheden om voor ontwikkelingen te kiezen. En waar keuzes zijn, zijn politieke programma's of zo men wil politieke ideologieën. Maar hoever reikt ons vermogen om de samenleving in te richten volgens onze wensen? Waar liggen de grenzen van de bestuurbaarheid?

Liberalen hebben van oudsher een soort ingehouden weerstand tegen het modelmatig en samenhangend willen vastleggen van een toekomst (1). Terecht gaan ze ervanuit dat de toekomst al werkend wordt gemaakt, dat er altijd wat anders uitkomt dan ieder voor zich had gewild, en dat wat er uitkomt eigenlijk niemand als zodanig heeft beoogd. Anderzijds komt bij liberalen nogal eens de neiging voor om het bestaande als het best mogelijke te beschouwen, zeker waar het de sociale structuur van de samenleving betreft. Liberalen zijn verdeeld over de noodzaak van permanente verandering als gevolg van de dynamische voortgang der samenleving. Het liberalisme heeft geen helder gemarkeerd toekomstbeeld, dat wervend aan kiezers kan worden voorgehouden. Meer dan andere stromingen hebben liberalen (2) een zekere politieke conjunctuur-gevoeligheid en moeten ze zich beschermen tegen het 'opportunisme van de dag', tegen de waan van het 'hier en nu'.

Het liberalisme is te pluriform van karakter, er is

een te grote verscheidenheid aan wat je 'liberale opties' zou kunnen noemen, dat het denkbaar of wenselijk is dat alle liberalen onder een politiek dak worden verenigd (3). Liberalen onderscheiden zich van niet-liberalen in het centraal stellen van het individu in de samenleving, maar over de vormgeving van de daaruit voortvloeiende persoonlijke ontplooiing, zelfbepaling en het zelfbeschikkingsrecht lopen de meningen alweer uiteen. Liberale opties worden vertegenwoordigd door personen. Zolang het kiesstelsel nog gebaseerd is op 'lijsten' en 'programma's' is het uit democratisch oogpunt ontoelaatbaar om naar samenbundeling van liberalen te streven. Zodra het kiesstelsel kan worden omgezet in een personenkeuze, waarbij ook de gevarieerdheid van de liberale opties tot uitdrukking kunnen worden gebracht, dan is -vanwege de verminderde betekenis in programmatisch opzicht van partijen- partijvorming in een verband niet bezwaarlijk, alhoewel de noodzaak daarvan niet duidelijk valt te maken.

Vanuit de relativering dat het slechts om een van de vele mogelijke interpretaties van een liberale ontwikkeling gaat, zal ik de discussie verder aangaan.

Verzorgingsstaat of verzorgingssamenleving?

Het begrip verzorgingsstaat is aan het begin van de zestiger jaren geïntroduceerd en handhaaft zich op hardnekkige wijze (4). Het begrip beoogde aan te geven, dat een plannende en sturende overheid (namens en in het belang van de bevolking) op een technisch-wetenschappelijke wijze leiding geeft aan de ontwikkeling van de samenleving. Wanneer uitsluitend naar de veranderde rol van de overheid in de geïndustrialiseerde samenleving wordt gekeken, dan ligt de accentuering van de staatstaak voor de hand. Het is in wezen het industrialisatieproces geweest, die de rol van de overheid zo sterk naar voren heeft gehaald. In vrijwel alle geïndustrialiseerde landen zie je de taak van de overheid toenemen op het gebied van de economie, werkgelegenheid, onderwijs, gezondheidszorg, kortom voorzieningen ten

behoefte van welvaart en welzijn. Het was de maatschappelijke werkelijkheid van de industrialisatie, die de overheden dwong tot het scheppen van voorzieningen en verzorging, met name daar waar vanuit de bevolking via het parlement de overheid onder druk kon worden gezet. Liberalen hebben daarbij zeker niet achteraan gelopen; het belang van de ontwikkeling van een nationale economie heeft bij hen altijd zwaar gewogen.

De wijze waarop het voorzieningen- en verzorgingsstelsel werd gevormd en de vorm waarin het werd gegoten, was sterk afhankelijk van de politieke cultuur, dan wel de politieke meerderheidsopvatting ter plaatse. Vrijwel alle landen van Noord-West-Europa kennen zo'n stelsel, maar in Zweden bijvoorbeeld kan worden gesproken van een sociaal-democratische vormgeving, terwijl in Engeland sprake is van een compromis tussen conservatieven en socialisten. Met name als reactie op de crisis van de dertiger jaren werd de overheidsplanning geentameerd. Maar rechtvaardigt dat de term -en de daarbij zo belangrijke beeldvorming- verzorgingsstaat?

In Nederland ontwikkelde het stelsel zich in de sterk depolitiserende politieke cultuur van de verzuiling (5). Deze depolitisering verlegde de feitelijke keuzes van de politiek naar het bestuur; de technisch-wetenschappelijke plannende bureaucratie besliste vanuit de middelen over de mogelijkheden (6). Bezorgdheid werd uitgesproken dat de ideologische ondersteuning en emotionele verankering van de voorzieningen en de verzorging te zwak of zelfs afwezig zou zijn (7). Toch is de vormgeving van het stelsel niet vrij van ideologische beïnvloeding, integendeel. Meer dan welke politieke stroming ook heeft de confessionele overheersing van het verzuilingstijdperk z'n stempel op de vormgeving van het stelsel gezet. Het is niet de staat, die de maatschappij overheerst, noch de maatschappij die door de staat in stand wordt gehouden (8). Het meest typerende is de vervlechting van staat en maatschappij, de wederzijdse doordringing, de onderlinge afhankelijkheid, die naar de burger toe als een ondoorzichtige twee-eenheid overkomt. In de consensus van direct na de Tweede Wereldoorlog hebben socialisten noch liberalen zich tegen deze confessionele dominant verzet. Het begrip verzorgingsstaat is mystificerend; verzorgingssamenleving is duidelijker. De staat zorgt niet, zoals machthebbers in het verleden voor 'brood en spelen' zorgden (9). De staat coördineert en garandeert, zonder dat ze bij machte is die garanties zonder medewerking van maatschappelijke organen en instellingen waar te maken. De verzorgingssamenleving kan alleen

bestaan, indien de bevolking zelf bereid en in staat is langs staatkundige en maatschappelijke weg de verantwoordelijkheid voor het gewenste voorzieningen- en verzorgingsniveau op zich te nemen.

De hedendaagse verzorgingssamenleving heeft veel meer liberale kenmerken dan op het eerste gezicht lijkt. De overheid mag dan wel de verantwoordelijkheid op zich hebben genomen voor een hoogontwikkelde economie, de kern van de economische ontwikkeling blijft bepaald via de ondernemingswijze besluitvorming. Het is niet de aard en het niveau van de voorzieningen, die het belangrijkste probleem vormen. Het is de ondoorzichtige en oncontroleerbare vervlechting van staat en maatschappij, zoals bij RSV is gebleken, dat het belangrijkste probleem vormt. We kunnen via de politiek best de overheid verantwoordelijk stellen voor de scheepsbouw en de werkgelegenheid daarin, indien die doelstellingen niet op ondernemingsniveau worden gerealiseerd, blijft die verantwoordelijkheid in de lucht hangen. Niet voor niets wordt gezegd dat de wijze waarop de overheid functioneert nog typisch liberaal is! (10).

De verzorgingssamenleving is in wezen een gedemocratiseerde industriële samenleving, waarin de burgers tegen de risico's verbonden aan het industrialisatieproces zoveel mogelijk zijn verzekerd, en waarin de hele voorzieningen- en verzorgingsstructuur erop gericht is om een krachtige nationale economie in stand te houden. Of deze verzorgingssamenleving ten einde is, is nauwelijks aannemelijk. Wanneer we spreken over de overgang van een industriële naar een post-industriële samenleving, dan betekent dat niet de verdwijning of het verminderd belang van de industrie voor het nationale product; het betekent de geleidelijke verschuiving van grondstoffen-, energie- en arbeidsintensieve productie naar kapitaals-, kennis- en communicatie-intensieve productie (11). De omvang van de werkzame beroepsbevolking vermindert sterk in de productie en concentreert zich in de dienstverlening (in brede zin); de aard van de arbeid wijzigt. Toch zal ook die post-industriële samenleving, kennis- of informatiemaatschappij, aan burgers verzekeringen moeten bieden tegen de risico's van het productieproces en dienstverlening in de vorm van verzorging en voorzieningen.

De verzorgingssamenleving zal veranderen, zich aanpassen aan nieuwe risico's en nieuwe behoeften aan voorzieningen, maar het lijkt weinig realistisch om over het verdwijnen ervan te filosoferen. Voor liberalen blijven er een aantal fundamentele keuzes te doen!

Het liberalisme als praktisch politieke keuze treft men aan bij diegenen die geleerd hebben van jongs af aan zelf hun problemen op te lossen, op te komen voor het eigen belang en door scholing, vorming en maatschappelijke omstandigheden in staat zijn of in staat (willen) worden gesteld zelf de verantwoordelijkheid voor hun deelname in de samenleving te nemen. Dat is niet aan iedereen, wel aan een groeiend aantal, maar zeker niet aan de meerderheid gegeven. Het liberalisme heeft bij uitstek geprofiteerd van de voorzieningen van de verzorgingssamenleving; niet voor niets is de politieke positie van de liberalen sterk gegroeid. Immers de verzorgingssamenleving mag dan worden gerechtvaardigd met verwijzing naar de zwakken in de samenleving; het heeft feitelijk de positie, belangen en groei van de middengroepen gediend. Nu de verzorgingssamenleving stevig gevestigd lijkt, is de rechtvaardiging ervan in de richting van de zwakkeren overbodig geworden. Thans komt het er voor de liberalen op aan of het individu, ook de zwakke individuen, echt centraal staan in de politieke keuzes. Het heeft er alle schijn van dat juist hierop de wegen tussen de verschillende liberale groeperingen zich scheiden.

Individualisering, democratisering en grondrechten

Het conservatieve groeps- en gemeenschapsdenken uit het verzuilingstijdperk heeft een zodanig sterk stempel op de vormgeving en inrichting van de verzorgingssamenleving gezet, dat Nederland in termen van individualisering en emancipatie tot de onderontwikkelste gebieden van Europa behoort. Het inmiddels in gang gezette individualiseringsproces dient dan ook met kracht te worden voortgezet en uitgebouwd. Het individualiseringsproces verzet zich tegen de beschouwing dat mensen ondergeschikt en daardoor gedwongen afhankelijk zijn van groepsverbanden. Aan individualisering ligt geen anti-sociaal mensbeeld ten grondslag, integendeel haast. Individualisering gaat er vanuit dat mensen als sociaal wezen bereid en in staat zijn sociale bindingen aan te gaan, hetgeen hen in volle vrijheid dient te worden toegestaan. Het is juist het anti-sociale mensbeeld van het conservatisme, de mens als egoïstisch en niet bereid verantwoordelijkheid voor de medemens aan te gaan, die ertoe heeft geleid 'afhankelijke sociale bindingen' via gezinnen, gemeenschappen en bijvoorbeeld kostwinners structureel vast te leggen. Het is geen atomisme of miskenning van de waarde van sociale verbanden, waardoor de

individualisering wordt gemotiveerd, maar de erkenning van ieders eigen sociale verantwoordelijkheid. Daarom is het 'fijn jezelf zijn' minder liberaal dan het lijkt; de betekenis van wat "jezelf zijn" is, onderken je pas in sociale relaties. Individualisme als ideologie, de mens is slechts zichzelf genoeg, is dan ook slechts een zeer bekrompen liberale optie. Individualisering is een vorm van politiek beleid waarbij overheid en maatschappij slechts hebben te maken met individuele burgers en zich hebben te onthouden om de samenlevingsverbanden van die burgers te belonen of te bestraffen. Dus geen tweeverdieners-, kostwinners- of voordeurdelersregelingen; maar ook geen apart beleid voor alleenstaanden. Alleenstaanden leveren een materiele vrijheid in voor individuele ongebondenheid; samenwonenden accepteren individuele gebondenheid in ruil voor materiele grotere vrijheid; hoe dan ook het blijft een individuele keus, die niet beïnvloed mag worden. Een consequente individualisering zal echter grotere gevolgen hebben voor de inrichting van de samenleving. De complexiteit daarvan laat zien dat je niet volledig kunt individualiseren in de sociale zekerheid, zonder een geïndividualiseerde arbeidsverdeling (man/vrouw), zonder wezenlijke vrijheid voor mensen om van hun recht op arbeid gebruik te maken en onderling te regelen zonder compensatie in de inkomenssfeer voor niet-werkenden (eventueel basisinkomen), zonder aanpassing van de arbeidsorganisatie en niet in het minst zonder verandering van het cultuurpatroon. In de politieke praktijk blijken liberalen in dat keuzepatroon niet onverdeeld het individu centraal te willen stellen; in de praktijk blijkt het nog helemaal de vraag of zelfontplooiing en zelfbeschikking een hogere waarde hebben dan ondernemingsvrijheid bijvoorbeeld.

Daarmee komen we op een tweede liberaliserend ontwikkelingsproces in de verzorgingssamenleving, namelijk de integrale realisering van de grond- of mensenrechten. Een thans opkomende verbazing bij de lezers kan slechts het gevolg zijn van de in het algemeen zeer grote zelfgenoegzaamheid, die Nederland demonstreert ten aanzien van de mensenrechten. Niet alleen moet het liberalen een doorn in het oog zijn dat de verzorgingssamenleving tot zodanige eng-nationalistische opvattingen heeft geleid, dat Nederland een vreemdelingen vijandig land is geworden, anti-communistische en fundamentalistisch-religieuze vreemdelingen uitgezonderd. Ook zouden liberalen zich behoren te storen aan de zich in toenemende mate

uitende onverdraagzaamheid. In de ogen van buitenlanders zijn Nederlanders veel minder verdraagzaam, dan waar we ons zelf voor houden. In de verzuilingstijd, waarin die onverdraagzaamheid in toom werd gehouden door wederzijdse niet-inmenging (bemoei jij je niet met mij, dan doe ik dat ook niet met jou), ontwikkelde zich een uitingsvorm voor die onverdraagzaamheid, te weten 'het gekwetst zijn'. Nog steeds fungeert gekwetstheid als een gesublimeerde vorm van zich generende onverdraagzaamheid. Verdraagzaamheid is een belangrijke voorwaarde voor mensenrechten. Nu de mensenrechten, eindelijk na de vaststelling reeds in 1948 in Verenigde Natiesverband, in de herziene grondwet van 1983 als (politieke en) sociale grondrechten zijn ingevoerd, zullen ze ook betekenis moeten gaan krijgen voor het praktische politieke handelen (12). Dat vereist voortdurende keuzes, omdat vanuit verschillende grondrechten tegengestelde conclusies kunnen worden getrokken. Ook voor liberalen zal dit tot belangwekkende veranderingen moeten leiden. Liberalen zijn vanouds geneigd grondrechten te beperken tot beschermingsrechten tegenover de staat (politiek) en niet of nauwelijks als beschermingsrechten tegenover de maatschappij (sociaal). Wat doen we bijvoorbeeld, indien het recht op arbeid of huisvesting niet verenigbaar is met de uitoefening van de eigendomsrechten?

We zitten thans ook middenin de discussie of het discriminatieverbod kan worden ingeperkt door de godsdienstvrijheid. Dat wil zeggen of op basis van religieuze motieven verworven handelingsbevoegdheid ook tot een op religieuze gronden terug te voeren discriminatie mag leiden. Voor liberalen behoort zo iets geen probleem te zijn. Hebben liberalen niet reeds lang vastgesteld dat men bijvoorbeeld niet mag doden of mishandelen, ook al zou dat volgens religieuze overtuiging of voorschrift verplicht zijn? En dat is niet eens een grondwettelijk maar een strafrechtelijke beperking. De staat dient de godsdienstvrijheid te respecteren als een volstrekte vrijheid van individuele keuze van levensbeschouwing en gedragspatroon; op grond daarvan mag geen enkele overtuiging worden beoordeeld of benadeeld. Het religieuze gedragspatroon vindt daar z'n beperkingen, waar het het gedragspatroon van anders-overtuigden belemmert. De relatieve zelfstandigheid van maatschappelijke verbanden mag niet de consequentie hebben, dat men naar eigen inzicht interpretaties aan rechten gaat geven, teneinde de werking van andere rechten ongedaan te maken.

Een duidelijke en hoogst noodzakelijke liberalisering in dit kader dient zich te

Fokkink

voltrekken in de talloze varianten van staatsmoralisme waarmee we nog zitten. Wat is het normstellend vermogen van de overheid in een democratische samenleving? Normafwijkend gedrag is niet langer het prerogatief van de maatschappelijke elite. Politieke campagnes tegen 'normvervaging' zijn pas geloofwaardig, indien in eigen kring een hoge standaard van normnaleving wordt gepraktiseerd. Wil de samenleving bestuurbaar blijven, onder volle erkenning van het pluriforme karakter, dan zal de overheid moeten worden gedwongen af te zien van welke moralistische rol dan ook, in ieder geval in de persoonlijke levenssfeer. Evenzeer als niemand tegen zijn wil onderworpen mag worden aan abortus, euthanasie, etcetera, net zo min kan en mag iemands wens tot abortus, euthanasie, etcetera worden onderworpen aan het oordeel van de overheid. Daar overschrijdt de overheid de grens van ontoelaatbare inmenging in het zelfbeschikkingsrecht van mensen.

Tenslotte zal een verdere democratisering van de verzorgingssamenleving als een essentiële ontwikkeling moeten worden beschouwd. Er zijn tenminste twee liberale strategieën denkbaar om de ondoorzichtige en oncontroleerbare vervlechting van staat en maatschappij aan te pakken. Voor de ene liberaal is de minimaliseerbaarheid, het uiteen rafelen, van de vervlechting het belangrijkste probleem. Voor de andere liberaal is de bestuurbaarheid van, het verkrijgen van een greep op, de vervlechting het

belangrijkste probleem. Het zijn elkaar vrijwel uitsluitende strategieën.

In beide strategieën vormt de burger het uitgangspunt en wordt er voor de individuele ontplooiing, zelfbepaling en zelfbeschikking van die burger in de samenleving een behoorlijk voorzienings- en verzorgingsniveau vereist. Maar de bestuurbaarheidsstrategie ziet de belemmeringen voor die ontplooiing voornamelijk liggen in de maatschappelijke organisatie, die door machtsconcentratie bij enkelen, onvrijheden en ongelijkheden schept, waartegen de overheid als tegenmacht moet functioneren. De minimaliseerbaarheidsstrategie stelt dat precies andersom; de burger schept zich de maatschappelijke organisatie als tegenmacht tegen teveel aan machtsconcentratie bij de overheid; de overheid laat de burger onvoldoende vrij om zich te ontplooien. De bestuurbaarheidsstrategie concentreert zich op het vermogen van de democratisch functionerende en te controleren overheid om voorzieningen en verzorging in de samenleving te realiseren; daartoe is een effectief en efficiënt openbaar bestuursapparaat van groot belang, dat het politiek primaat van burger en parlement erkent. De minimaliseringsstrategie concentreert zich op de marktwerking voor voorzieningen en verzorging, maar verlangt wel van de overheid een bepaalde bodemgarantie; het bestuursapparaat moet worden verkleind en vanuit de politiek kunnen hooguit randvoorwaarden worden gesteld aan maatschappelijke organisaties als bedrijven en instellingen, zonder dat van een wezenlijk politiek primaat sprake kan zijn. Beide strategieën erkennen dat er geen waterdichte scheiding is aan te brengen tussen wat wel en wat niet tot de staatstaak behoort en dat de van conservatieve zijde naar voren gebrachte inwendige beperking van de staatstaak niets ander is dan een ideologische keuze, die net zo willekeurig is als alle andere; in een democratische rechtsstaat is de aard en omvang van de staatstaak onderworpen aan het gezamenlijk oordeel van de kiezers. In de minimaliseerbaarheidsstrategie ligt het accent in het politieke stelsel in de betrokkenheid van de burger bij de maatschappelijke organisaties, die per organisatievorm een verschillende mate van zeggenschap en controle voor die burger kunnen toestaan; aan de overheid is in het algemeen slechts een coördinerende taak toe te kennen, op grond waarvan de rol van de overheid in de samenleving moet worden teruggedrongen. In de bestuurbaarheidsstrategie zal het politieke stelsel zodanig moeten zijn georganiseerd dat de politieke besluitvorming een afspiegeling is van

de wil en de wensen van de burger en dat de betrokkenheid bij het geheel is gegarandeerd; de overheid kan en mag voortdurend in het maatschappelijk leven ingrijpen, teneinde ook bedrijven en instellingen democratischer te laten functioneren. Beide strategieën bepleiten een herstel van de machtscheiding in de politiek, waardoor de rechtsbetrekkingen tussen individuen onderling en tussen hen en de overheid en maatschappelijke organisaties, duidelijker en doorzichtiger worden, waardoor de rechtszekerheid voor de burger weer kan worden hersteld (13).

Slot.

Terugblikkend kan worden gezegd dat de verzorgingssamenleving, alhoewel gedomineerd door de conservatieve verzuiingsstructuur, veel liberale kenmerken heeft en duidelijke liberaliseringsmogelijkheden in zich draagt. Helaas hebben de liberalen verzuimd om de heerschappij van de grondwet over de wetgeving en de daarbij behorende rechterlijk toetsing te regelen, alsmede de onderschikking van de Kroon aan het parlement te realiseren. Daardoor is de staatkundige vormgeving van de verzorgingssamenleving ondoorzichtig en tweeslachtig gebleven en in zekere zin de democratie onvoltooid.

Of de verdere liberalisering ook gerealiseerd wordt is afhankelijk van de partijpolitieke verhoudingen. De polarisatie van de VVD ten opzichte van de PvdA is voor de politieke ontwikkeling van Nederland een ernstige belemmering en eigenlijk weinig liberaal. Het doet er niet zoveel meer toe hoe het begonnen is, maar na samenwerking in het eerste ministerie Drees 'moesten' de confessionele meerderheidspartijen maar kiezen tussen of de VVD of de PvdA. Die zo onschuldig lijkende keuze heeft zich in de dertig jaar daarna verhard tot een elkaar uitsluitende achterban. De VVD is het bolwerk van het anti-socialisme; de PvdA van het anti-kapitalisme. De partijen hebben thans niet meer de electorale vrijheid van handelen om in redelijkheid tot samenwerking te komen. Ze hebben leiding gegeven aan een maatschappelijke polarisatie, die gemakkelijk aansluit op de snel groeiende tweedeling in de samenleving. Deze polarisatie zou wel eens het bekende 'verleden' kunnen zijn, dat een positieve toekomst uitsluit. Bij een tweedeling in de politiek is het daardoor eerder aannemelijk dat er een tegenstelling conservatief/progressief ontstaat dan een tegenstelling liberaal/socialistisch.

Noten.

(1) Voorhoeve, J., CIVIS MUNDI, juli 1983.

(2) Liberale stroming wordt hier in bredere betekenis gebruikt, dan in het driestromenland gebruikelijke; daarbij wordt door de media vrijwel uitsluitend de VVD geormerkt als vertegenwoordiger en interpretator van het liberalisme in Nederland. Voor dit artikel wil ik dat verbreden en bijvoorbeeld ook de sociaal liberalen binnen de PvdA en de radicaal liberalen binnen D'66, ja zelfs de christelijk liberalen binnen het CDA tot de liberale stroming rekenen.

(3) Liberaal Manifest VVD, 1981.

(4) Thoenes, P., De elite in de verzorgingsstaat, Stehfert Kroese.

(5) Lijphart, A., Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek, De Bussy.

(6) Wentink, A., Sociale planning in de verzorgingsstaat, Vuga en Ringeling, A.,

Democratie en bureaucratie (in de bundel over Democratie), Samson.

(7) Van Heek, F., De technocratische verzorgingsstaat in het geding, Boom.

(8) Van Doorn, J., Kwalificatie uit De verzorgingsmaatschappij in de praktijk, Boom.

(9) Koch, K., De onheilspellende paradox van de verzorgingsstaat -voor het democratisch socialisme-, De Arbeiderspers.

(10) Schuyt, C., Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat, Boom.

(11) Bell, D., De komst van de post-industriële samenleving, Kluwer.

(12) Politieke grondrechten waren er reeds vanaf 1848, de sociale grondrechten zijn nieuw.

(13) De Graaf, Th. / Langenberg, P., cum suis, Omtrent het parlement -verschijnt in november 1985 met opstellen over de werking van de parlementaire democratie-.

De revolutie

M.P. Swart

Het merkwaardige van honderd jaar liberale partijvorming in Nederland is dat het gedurende het grootste deel van die eeuw veel opinieleiders het liberalisme beschouwden als een rudiment uit een periode die voorbij was, een relikwie uit de negentiende eeuw, gedoemd om langzaam te verschrompelen. Het is ontegenzeggelijk waar dat na de Eerste Wereldoorlog het liberalisme overal in West Europa op zijn retour raakte en niet langer een dominerende rol kon spelen zoals in de vorige eeuw het geval was. In de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog werd het liberale geloof in een vanzelfsprekende vooruitgang bloedig uitgewist. Bovendien leidde de oorlog tot een enorme groei van de staatsbemoeienis met het maatschappelijk leven die, toen men er eenmaal aan gewend was, allerlei mogelijkheden leek te bieden om problemen direct aan te pakken. Was het niet hopeloos achterhaald om die mogelijkheden te laten liggen vanuit een vaag optimisme dat de problemen zonder ingrijpen "vanzelf" zouden verdwijnen? Het collectivisme was modern, of het nu van conservatieve of socialistische snit was. De totalitaire verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog leidde wel tot een eerherstel van liberale gedachten over fundamentele mensenrechten, maar dit was geen basis voor het herleven van een liberale hoofdstroom in de politiek. Het leek erop of bij de komst van het algemeen kiesrecht de liberalen definitief de boot hadden gemist en gedoemd waren een kleine partij voor de maatschappelijke elite te blijven.

De enthousiaste vernieuwers die in de tweede helft van de jaren '60 het gevestigde politieke bestel op zijn kop zetten hadden waarschijnlijk nooit gedacht dat er twintig jaar later in dat bestel maar twee wezenlijke veranderingen zou hebben ondergaan. De gevestigde partijen werden niet "opgeblazen". De progressieve volkspartij werd niet geboren. Er kwam geen linkse meerderheid. De vernieuwing kwam van "rechts": de christen-democraten verenigden zich in het CDA en slaagden erin hun snelle afkalving een halt toe te roepen; de VVD wist zich in omvang meer dan te verdubbelen en werd een echte volkspartij. Nu, in de jaren '80, zou het voor de hand liggen dat het liberalisme een bloeiperiode

doormaakt. Je zou denken dat liberalen de toon zetten bij politieke discussies en dat het liberale gedachtengoed een centrale rol speelt bij de vormgeving van het beleid. Wie lijken er meer aangewezen om de weg naar de toekomst te wijzen dan de zo succesvolle liberalen?

De werkelijkheid is anders. De VVD heeft haar opstelling perfect getypeerd in een simpele slagzin: "Doen wat nodig is". Neutraler kan het al bijna niet. Het is onmiskenbaar waar dat er met grote volharding aan is gewerkt om het noodzakelijke - en vaak impopulaire - te doen: het financieringstekort is teruggedrongen, er is spectaculair bezuinigd en het bedrijfsleven heeft weer lucht gekregen. Het vervelende is dat opeens iedereen lijkt te weten dat dat nodig is. Christen-democraten en zelfs socialisten blijken opeens ook het licht te zien. Maar op de terreinen waar de VVD puur liberale opvattingen moet realiseren komt ze niet over het voetlicht. De vernieuwing en inkrimping van de rijksdienst, de versterking van provincies en gemeenten, de vermindering en vereenvoudiging van regels en het openbreken van het mediabestel: de liberale cavalerie zit vast in het moeras. Het gevaar is geenszins denkbeeldig dat over enkele jaren zou blijken dat de VVD slechts een kortstondige bloeiperiode heeft gekend, waarin ze de ontspoorde trein van de verzorgingsstaat weer netjes op de rails heeft geholpen, zonder de wissels te verzetten. Hoe is dat mogelijk?

Vanriëlisme en Geertsemanie

Om het vastlopen van de VVD te kunnen verklaren is het goed de VVD zelf eens nader te beschouwen. Binnen de VVD kunnen twee richtingen worden onderscheiden. Deze richtingen onderscheiden zich niet zozeer door het beleid dat men grosso modo voorstaat. Dat wil niet zeggen dat er onder liberalen geen uiteenlopende politieke visies zouden zijn te vinden, maar dat deze politieke verschillen eerder het beeld opleveren van een lappendeken, die geen simpele tweedeling toelaat. Het individualistische karakter van het liberalisme is in dit opzicht ook praktijk! De eensgezindheid

binnen de VVD ontstaat niet doordat men het over alle onderwerpen volledig eens is, maar doordat er voor verschillende standpunten duidelijke meerderheden bestaan van een wisselende samenstelling. Door die wisselende meerderheden zijn er voor praktisch ieder lid zoveel partij-opvattingen waarin hij of zij zich kan herkennen, dat men de resterende punten voor lief neemt. Ook al komt het dan herhaaldelijk voor dat een discussie hoog oploopt, als er eenmaal een besluit is gevallen, betoont de minderheid zich loyaal aan de partij, want bijna ieder lid van die minderheid weet zich op een andere punten deel van de meerderheid. Juist het ontbreken van afgebakende stromingen voorkomt dat steeds dezelfde groep zich telkens in een minderheidspositie geplaatst ziet, of dat men steeds een bepaalde groep in de meerderheid weet. De VVD is een aardig voorbeeld van de theorie die zegt dat een pluriforme democratie waarbinnen uiteenlopende opvattingen bestaan desondanks een grote samenhang kan vertonen als de scheidslijnen niet steeds samenvallen, maar telkens weer anders verlopen zodat per saldo ieder aan zijn trekken komt.

Als ik voor wat betreft de politieke stellingname niet wil spreken van een tweedeling, roept dit natuurlijk de vraag op, welke de twee richtingen zijn die ik hierboven onderscheidde. Het onderscheid waar ik op doelde ligt op het terrein van de strategie en is het kortst te omschrijven als het verschil tussen Vanriëlisme en Geertsemanie. Met deze namen wil ik niet de precieze opvattingen van beide peetvaders beschrijven, want het is mij niet te doen om deze twee personen op zichzelf. Ik wil er twee richtingen in de partij mee aanduiden waarvan zij wel als exponenten kunnen worden beschouwd, zonder de pretentie dat ik beider gedachten in het navolgende volledig recht zou doen. Het verschil in strategie tussen Vanriëlisme en Geertsemanie ligt in de prioriteit tussen macht en idealen.

Bij het Vanriëlisme staat het kunnen uitoefenen van macht voorop. Die macht kent in hoofdzaak twee dimensies: zoveel mogelijk zetels in de Kamer en deelname aan de regering. Om deze macht te bereiken wordt het noodzakelijk geacht om het liberale gedachtengoed te snoeien: slechts enkele hoofddoelstellingen (sociaal-economische beleid, defensie) moeten worden gewaarborgd, de overige liberale idealen (vrije abortus, gelijke rechten voor homo's) mogen de machtsvorming niet in de weg staan. Anderzijds moet wel worden ingespeeld op maatschappelijke belangen (hogere inkomens) en sentimenten (monarchie) om een zo groot mogelijk electoraal resultaat te behalen. Om de geëermacht veilig te stellen moet zo

nauw mogelijk worden samengewerkt met de christen-democraten, die immers verwante belangen en gevoelens vertegenwoordigd, ook al leidt dit tot een nog verdere besnoeiing van het liberale gedachtengoed. In het buitenland rondkijkend zou je als ideaal van een liberale partij volgens deze richting uitkomen bij de Japanse LDP: weinig ideologie, scherp gevoel voor maatschappelijke belangen en bij voortduring aan de macht.

De richting die ik Geertsemanie genoemd heb, stelt daarentegen de liberale idealen voorop en is bereid daarvoor verlies aan invloed te aanvaarden. Die aandacht voor het liberale gedachtengoed leidt tot het willen laten horen van een principieel liberaal geluid en tot een behoefte aan ideologische discussies. Letten op belangen of electorale gevolgen is in deze opvatting van secundair belang. Waar dat voor het realiseren van liberale ideeën nuttig is, moet samenwerking met de PvdA mogelijk zijn. Ideologisch staat het liberalisme immers even ver van confessionalisme als socialisme. Als een en ander ertoe leidt dat Kamer- en ministerszetels verloren gaan, dan moet dat maar. Het buitenlandse ideaalbeeld voor deze richting zouden de Britse Liberals kunnen zijn: ideologisch goed ontwikkeld, nauwelijks gebonden aan bepaalde maatschappelijke belangen maar ook niet erg invloedrijk.

In de praktijk laten beide stromingen zich best verenigen. De vanriëlisten voeren de campagnes en de geertsemanieten mogen de programma's schrijven en eens in de tien jaar een liberaal manifest. In de praktische politiek ligt het eigenlijk andersom: daar is de tactiek doorgaans geertsemanie en de strategie vanriëlisme. Dat wil zeggen: in de politiek van alledag wil men nog wel eens een ideologisch geluid laten horen of 's iets samen met de PvdA ondernemen. Op de kernpunten die het beeld en de positie van de partij voor langere tijd bepalen staan electorale effecten, deelname aan het kabinet en samenwerking met het CDA voorop. Over en weer is zeker wel eens wrijving, maar er zijn geen duidelijke inhoudelijke geschilpunten die tot een splitsing kunnen leiden. Deze traditionele balans garandeert de bijna spreekwoordelijke rust in de VVD. Het lijkt dan ook vragen om moeilijkheden als ik hier bepleit dat aan dit tweestromenland een eind moet worden gemaakt.

Het compromis tussen beide stromingen in de partij is op de lange termijn fnuikend voor het liberalisme in Nederland. Ten eerste is het verbreken van het verband tussen machtsvorming en ideologie tegennatuurlijk. De waarde van de macht wordt voor een beginselpartij als de VVD

immers bepaalt door de idealen die ermee gerealiseerd worden. Andersom geldt dat de VVD geen getuigenispartij is en haar idealen dus mede hun waarde ontleen aan de mogelijkheid om ze te realiseren en daarmee aan de machtsvorming. Maar er is nog een tweede bezwaar dat naar mijn idee nog ernstiger is: beide stromingen hanteren stilzwijgend eenzelfde verderfelijke vooronderstelling. Wie electorale resultaten wil opofferen aan het "zuivere liberalisme" gaat er net als degeen die het tegendeel wil doen vanuit dat het niet mogelijk is om met dat zuivere liberalisme veel kiezers te trekken. Maar is dit dilemma tussen idealen en macht niet vals? Is er geen derde weg?

Naar een liberaal politiek klimaat

Uit het oogpunt van machtsvorming is het te betwijfelen of de nadruk uitsluitend op zetels in Kamers en kabinet moet worden gelegd. Zowel regering als parlement werken niet als absolute op zichzelf staande lichamen, maar staan onder grote invloed van een omgeving waarin departementen, belangengroepen, media en de "publieke opinie" een grote rol spelen. Hoewel het natuurlijk zo is dat de beslissingen in kabinet en Kamer vallen, is dit dikwijls toch niet meer dan een keuze uit alternatieven die grotendeels door die omgeving zijn bepaald. Zeker op den duur vormt dit "klimaat" een machtsfactor van betekenis. Een politieke partij kan het klimaat alleen beïnvloeden door het bij voortduring uitdragen van haar ideologie. Zo ontstaat er een voedingsbodem voor de realisering van haar beleid. Illustratief is in dit opzicht zelfs de bloeiperiode van het liberalisme in de vorige eeuw. Feitelijk vormden liberalen pas in 1877 de meerderheid in de Tweede Kamer en werden er zowel daarvoor als daarna kabinetten van conservatieve signatuur gevormd. Desondanks was het politiek klimaat zo doordrenkt van liberale ideeën dat die desondanks de hoofdrol bleven spelen en de conservatieven slechts het tempo en niet de koers konden veranderen. Een recenter voorbeeld is Nieuw Links in de PvdA dat met haar ideeën een gelet op zijn omvang een onevenredige invloed hebben gehad. Ook zij slaagden erin de andere partijen als het ware in het defensief te drukken met een stortvloed aan vernieuwende voorstellen. Voor beide voorbeelden geldt dat de ideologie ook een mobiliserende functie had, die het machtsvormende effect nog versterkte, zij het dat in beide gevallen ook de vraag kan worden opgeworpen of men zich uiteindelijk niet teveel door de mooie plannen op hol heeft laten brengen

en er minder van terecht bracht dan mogelijk was geweest. De tijd is rijp voor een veel principieler benadering, waarbij duidelijk wordt gemaakt dat het liberalisme bij uitstek antwoord kan geven op de vragen van vandaag en waarbij het niet alleen gaat om kiezers en ministerssteken, maar vooral ook om een liberaal klimaat in Nederland.

Er zijn in de moderne samenleving drie trends aan te wijzen die het liberalisme weer bij uitstek actueel maken: de heerschappij der bureaucraten, de kistkalvering van de burger en het zelotisme of de nieuwe gelovigheid. Geen van die trends is uniek voor Nederland. De electorale en intellectuele heerschappij van het collectivisme die ons de verzorgingsstaat heeft opgeleverd zijn ook de ouders van deze drie trends.

De macht der bureaucraten

Het liberalisme heeft ons de twee coordinatiemechanisme geschonken die vandaag de dag nog steeds worden beschouwd als de peilers waarop een vrije samenleving berust: de vrije markt en de representatieve democratie. In schijn wordt nog steeds volgehouden dat deze twee mechanismen ook in onze samenleving nog centraal staan, en dat bijgevolg de burger, hetzij als kiezer, hetzij als consument een beslissende invloed heeft. In werkelijkheid zijn we ver verwijderd van een samenleving waarin markt en democratie werkelijk een hoofdrol spelen. Een derde mechanisme om maatschappelijke processen te coördineren heeft hen inmiddels overwoekerd: de bureaucratie. Oorspronkelijk betekende de bureaucratie een enorme verbetering, omdat voordien willekeur, vriendjespolitiek en ondeskundigheid vrij spel hadden. Bureaucratie leek een waardevol verlengstuk van democratie en markt, maar met de groei van de verzorgingsstaat werd het een macht op zichzelf. Vandaag de dag wordt onze maatschappij beheerst door bureaucraten. Sommigen zijn in dienst van de overheid of bij particuliere instellingen zonder winstoogmerk en worden geacht onder democratische controle van het openbaar of een particulier bestuur te staan. Anderen werken binnen bedrijven (want dat komt evengoed voor) en worden dus geacht de tucht van het marktmechanisme te ondervinden. Maar meestal spelen die mechanismen in de praktijk van alle dag maar een marginale rol en kan de bureaucraat driekwart van de tijd zijn eigen gang gaan. Het is immers niet aannemelijk dat bijvoorbeeld minister Deetman zich werkelijk inhoudelijk bezighoudt met iedere circulaire die in zijn naam uitgaat. In het welzijnswerk zie je niet zelden dat organisaties die historisch

behoren tot het particulier initiatief en vaak nog een bestuur met vrijwilligers kennen, feitelijk worden beheerst door de betaalde staf, terwijl naar de cliënten niet echt wordt geluisterd. Maar ook grote ondernemingen kennen soms een indrukwekkende circulairevloed van het hoofdkantoor, die het marktgericht opereren eerder belemmert dan bevordert. De komisch bedoelde stukjes op bladzijde 2 van EW's nationale personeelsgids zijn in dat opzicht ook illustratief, want zij zouden niet zo komisch zijn als ze geen enkele realiteitswaarde hadden.

Vanuit de liberale ideologie is deze trend altijd wel verbaal bestreden, maar er is te weinig aandacht besteed aan concrete maatregelen. Juist de praktische bestrijding van bureaucratische heerschappij zou het liberalisme bij veel mensen goodwill opleveren. Ik denk daarbij niet zozeer aan 'grote operaties', omdat het werken met dit soort operaties op zichzelf vaak al een bureaucratische banadering is. De rasechte bureaucraat vindt niets mooier dan een meerjarenplan, maar de ervaring leert dat als het om processen gaat die toch al niet goed beheersbaar waren, een groot totaalplan de meest zekere weg is om alles te laten verzanden. De vraag is ook of benadering als 'de minimale overheid' of 'deregulering' in een moderne gecompliceerde samenleving realistisch zijn. Overal ter wereld blijkt dat een moderne samenleving het niet kan stellen zonder overheidsingrijpen, zelfs als men nastreeft dat zoveel mogelijk de markt prevaleert. Voornaamste probleem is niet dat de overheid teveel zaken aanpakt, maar dat zij niet ook stelselmatig taken weer afstoot. Als de overheid eenmaal een activiteit ontplooit, lijkt het voortbestaan daarvan een sacrosancte verworvenheid te worden. Zo ontstaat er een onbestuurbare moloch, die alleen in theorie onder democratische controle staat. Daartegenover zouden liberalen het concept van de vlottende overheid kunnen stellen: een overheid die voortdurend nieuwe taken aanpakt, als de omstandigheden daartoe noodzaken, maar die ook voortdurend - en dus niet eenmalig - weer taken afstoot. Dit vereist in de eerste plaats een grondige wijziging van de rechtspositie van ambtenaren. Die zou in alle opzichten meer met de arbeidsvoorwaarden in de marktsector overeen moeten komen, met stakingsrecht, maar ook met normaal werkloosheidsrisico en -voorziening. Een tweede vernieuwing zou kunnen liggen in het invoeren van zelfstandige bestuursorganen, die bepaalde afgeronde uitvoerende overheidstaken kunnen hebben. Zweden kent een dergelijk bestel en de suggestie was ook opgenomen in het Liberaal Manifest. Het heeft het voordeel dat het

centrale overheidsapparaat wordt ontlast en er via het bestuursorgaan een directer toezicht op de bureaucratie mogelijk is. Bovendien zou het kunnen fungeren als een natuurlijk tussenstation naar privatisering, als er ook een mogelijkheid wordt gecreeerd om het zelfstandig bestuursorgaan om te zetten in een NV. Ik heb hierboven al aangegeven dat de bureaucraten niet alleen zijn te vinden bij de overheid. In particuliere organisaties is in de afgelopen twintig jaar erg gehamerd als democratisering als tegenwicht voor de bureaucratisering. Het is sterk te betwijfelen of dit veel succes heeft gehad. Waarom zou je naast democratisering ook niet 'vermarkting' als instrument kunnen hanteren. De positie van bijvoorbeeld studenten in het hoger onderwijs zou waarschijnlijk via een sterke 'consumentenorganisatie' beter kunnen worden gewaarborgd dan door de bestuursstructuren van de WWO. Voor de bureaucratische tendenzen in de marktsector mag de VVD niet opeens een blinde vlek aan de dag leggen. Uiteraard worden veel uitwassen door toedoen van het marktmechanisme vanzelf opgelost, maar dat maakt het te meer belangrijk dat dat marktmechanisme wordt beschermd tegen kartelvorming, monopolies en oneerlijke concurrentie. Vergeleken met bijvoorbeeld de VS is de Nederlandse overheid op dit punt onbegrijpelijk laks.

De burger als kistkalf

Een tweede trend die het liberalisme in de kaart speelt vloeit voort uit de heerschappij van de bureaucratie. Om haar macht te kunnen uitoefenen, moet de bureaucratie de veelvormigheid van onze samenleving bestrijden. Want bewuste coordinatie van bovenaf vereist dat de werkelijkheid beheersbaar wordt gemaakt door haar te standaardiseren. Dit heeft welbeschouwd ongelooflijke vormen aangenomen. Via de leerplicht en de pensionering zijn ieders levensfasen gereguleerd. De hele sociale wetgeving is opgezet volgens het stramien van kostwinner, vrouw en enkele kinderen. Heel het onderwijs is voorzien van een fijnmazig net van eindtermen die weer aansluiten op functie-omschrijvingen. De honorering van die functies wordt weer via gigantische functiewaarderingssystemen bepaald. Ons stelsel van sociale zekerheid legt mensen zeer strikte rollen op, variërend van verplicht nietsdoen door een verbod op vrijwilligerswerk of een sollicitatieplicht tot beperkingen in het aangaan van relaties om geen zorgplicht in de schoenen geschoven te krijgen. Wie zijn leven zou willen

Swart

vullen met vrijwilligerswerk, dat voor een samenleving onmisbaar is, moet wel een partner hebben om in het levensonderhoud te voorzien. En als het een beetje meezit wordt binnenkort voor iedereen wettelijk vastgelegd hoeveel uur hij of zij in een week mag werken. Op allerlei manieren wordt de vrijheid van mensen ingeperkt en ongetwijfeld steeds met de beste bedoelingen, maar het gevolg is wel dat mensen zo een soort kistkalveren worden: voor ieder een gestandaardiseerd eigen hokje, zonodig op het individu afgestemd, maar geen ruimte om je lot in eigen hand te nemen. Het is niet vreemd dat steeds meer mensen zich hiertegen gaan verzetten. Het is zelfs de vraag of veel van het verzet tegen de verlaging van uitkeringen niet vooral wordt gevoed door een gevoel van machteloosheid. De hoogte van uitkeringen is, vergeleken met het buitenland of met het modale inkomen nog steeds niet slecht. Veel van het verzet ligt vooral in afhankelijke positie, waarin men zonder het te willen is beland en waarin men maar heeft te slikken wat andere 'die hoge heren in Den Haag' over je beslissen.

Dit is opnieuw een rijke voedingsbodem voor liberaal beleid. Tegenover het sorteren en standaardiseren van mensen kunnen de individualisering en de vrije keus worden gesteld. In plaats van telkens weer aparte regelingen voor aparte categorieën, moeten algemene regels voor iedereen komen. Dat is vanouds de liberale benadering. De overheid moet geen kunstmatige

scheidslijnen in een mensenleven trekken. Waarom de sociale zekerheid niet vervangen door een negatieve inkomstenbelasting die iedereen een basisinkomen garandeert en daarnaast de ruimte laat verdere activiteiten te ontplooiën? Waarom mensen geen onderwijs laten volgen op een moment dat zij het nodig hebben en gemotiveerd zijn? Waarom proberen rechtvaardigheid na te streven door inkomensverhoudingen vast te leggen, als je het ook kunt bereiken door mobiliteit te bevorderen? Is het geen liberale leerstelling dat de combinatie van inkomensverschillen en mobiliteit zowel rechtvaardig als efficiënt is, terwijl een vastgeroest stelsel met minimale verschillen het een noch het ander is.

Het zelotisme

Een andere trend die sterk de kop opsteekt is het hevige verzet tegen het rationalisme in de politiek. Het lijkt er soms wel eens op dat terwijl er steeds meer politiek in het geloof werd gestopt er ook steeds meer 'religie' in de politiek is te vinden. Het doet er niet zoveel toe wat er feitelijk gebeurt, het is niet van belang wat iemand feitelijk doet, waar het om gaat zijn de bedoelingen. Politieke discussies worden liefst in morele termen verrat. Het sterkst komt dit naar voren bij discussies over kernwapens en kernenergie. Voortdurend wordt getracht de verschillende standpunten simpel in te delen in 'goed' - mijn standpunt - en 'kwaad' - het andere standpunt. Bij voorkeur moeten er ook duidelijke zondebokken zijn Reagan of Gorbatsjov, Van Aardenne of Den Uyl. Nuchtere betogen worden verontwaardigd afgewezen omdat het 'om principes' gaat. Bij discussies over inkomensverdeling wordt over rechtvaardigheid gestreden, zonder enige relativisering dat het zeker internationaal, maar ook in de tijd bezien om marginale verschillen gaat. Het lijkt misschien niet zo voor de hand te liggen om ook deze ontwikkeling aan het collectivisme en de verzorgingsstaat te koppelen. Uiteraard zijn hoogoplopende discussies niet iets van deze tijd alleen. De verzorgingsstaat leidt echter op twee manieren tot het aanscherpen van de gelovigheid. Enerzijds heeft de verzorgingsstaat de pretentie dat alle problemen en misstanden door overheidsingrijpen zullen worden bestreden, zodat een paradijselijke samenleving ons deel zal zijn. Voorzover dat lukt, raken mensen ontwent aan het besef dat sommige problemen en misstanden zich aanmerkelijk moeilijker laten wegnemen dan anderen. Dat geldt in het bijzonder voor internationale vraagstukken,

Bovendien blijft er dikwijls de noodzaak bestaan uit twee kwaden te kiezen. Morele betogen die niets uithalen zijn een middel om deze tegenstrijdigheid te camoufleren achter een scherm van goede bedoelingen. Om te verklaren dat er weinig verbetering dienen vervolgens de zondebokken. Een tweede reden is dat de moraal voor de bureaucraten ook een uitstekend middel is om macht mee uit te oefenen en te rechtvaardigen ineens. Wie denkt het alleenrecht op de waarheid te bezitten kan immers niet verkeerd handelen. De dubieuze grondslag waarop men macht wil uitoefenen loopt dan minder in het oog. In extreme gevallen drijft men dit zover dat men pure geweldpleging op grond van de eigen overtuiging (strijd tegen apartheid, strijd tegen woningspeculatie) wil rechtvaardigen. Bovendien is het beklemtonen van de morele kant van de zaak een subtiele methode om de feitelijke toedracht te verhullen. In feite is het verband tussen de moderne samenleving en de morele aanmatiging al in 1926 uitgewerkt door Ortega y Gasset in zijn 'De opstand der horden'. Ook hier is een tegenbeweging merkbaar. Er is een groeiend cynisme over politiek. Men ziet steeds scherper het gapende gat tussen morele pretenties en praktische betekenis. De no-nonsense benadering blijkt steeds meer mensen vertrouwen in te boezemen. Het is niet verwonderlijk dat de vakbeweging weer meer aandacht krijgt voor dienstverlening en zwart-witverhalen over klassenstrijd wat minder aandacht geeft. Evenmin is het vreemd dat men zich juist bij de kleine linkse partijen, toch meestal bij uitstek getuigend bezig, steeds meer pleidooien voor gezamenlijke machtsvorming hoort. Let wel, ik beweer niet dat de tijdgeest tegen idealen is, maar men verlangt van idealen steeds meer dat zij praktische betekenis hebben: vandaar ook de brede steun voor Greenpeace. Het liberalisme, dat zeker in Nederland nooit een getuigende, maar altijd een praktisch georiënteerde stroming is, kan hier zeker van profiteren. Tegenover het gemoraliseer als weg tot de waarheid hebben liberalen altijd geijverd voor onderzoek van de feiten en

ordelijke discussie. Liberalen zouden zich extra moeten beijveren om daar waar getracht wordt de discussie te moraliseren tegenspel te bieden door onvermoeibaar de discussie tot zakelijke proporties terug te brengen. De verleiding om de zeloten met een koekje van eigen deeg te bestrijden, moet worden weerstaan. Noch kruisraketten, noch kerncentrales zijn kwesties van goed en kwaad.

De revolutie van de nieuwe burgers

Op het einde van de achttiende eeuw was er een groeiende groep van mensen die niet langer geloofden dat de heerschappij van vorst, adel en regenten van God gegeven was. Zij accepteerden niet langer dat verouderde instellingen ervoor zorgden dat het lot van mensen al bij voorbaat in de maatschappelijke orde was opgesloten. Zij weigerden klakkeloos te geloven. Wat zij niet wisten, wilden ze wetenschappelijk onderzoeken en vrijelijk bespreken. Zij wensten hun lot in eigen hand te hebben. Zij dulden daarboven alleen het algemeen belang en wilden dat dan ook zonder voorbehoud dienen. Zij noemde zich burgers en legden het fundament voor onze beschaving, die ondanks al haar gebreken in de wereldgeschiedenis haar gelijke niet kent. De tijd van deze burgers is alweer een kleine honderd jaar voorbij, maar de overtuiging die hen bezielde is nog springlevend: het liberalisme. In onze moderne samenleving zien we opnieuw trends die vreemd genoeg aan die voor-liberale periode doen denken. En er zijn opnieuw mensen die zich daar niet bij willen neerleggen. Er ligt hier een kans voor een begeesterd liberalisme om zowel door de stembus als door het geestelijk klimaat enorm aan invloed te winnen, zonder het gedachtengoed prijs te geven, maar sterker nog, juist door het uit te bouwen. Zo kan de VVD de weg bereiden voor een tweede liberale omwenteling:

'Tot in de brij van 't kollektief gedrens de neo-burgers revolutie braken.'

